

Ғайыпжамал Қанарбаева

ЖЫРЫМЕН
ЖҰРТЫН
ОЯТҚАН

Бақытқатан Қапарбаева

ЖЫРЫМЕН ЖҰРТЫН ОЯТҚАН

Мағжан Жұмабаевтың
шығармашылығы хақында

АЛМАТЫ
«АНА ТІЛІ»
1998

ББК 83 (5 каз) я 73
Қ 34

М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер
институтының ғылыми кеңесі ұсынған

Пікір жазған филология ғылымының докторы,
профессор Құлбек ЕРГӨБЕКОВ

Қ34 Қанарбаева Бақыткамал. **Жырымен жұртын оятқан.**
М. Жұмабаевтың шығармашылығы хақында.— Алматы: Ана ті-
лі, 1998, 232 бет.
ISBN 5-630-00349-6

Мағжан — қазақ поэзиясында Абайдан кейінгі жаңашыл ақын деген тұжырымның дәлел-уәждері қандай? Бірегей білім-дарларымыздың бірі Жүсіпбек Аймауытовтың сөзімен айтқанда «өлеңді музыкаға айналдырған, дыбыстан сурет туғызған, сөзге жан бітірген, жаңа өлшеулер шығарған», «нәзік сезімнің, тәтті қиялдың ақыны», «сыршыл, толғағыш, суретші, сөз ұстасы, түршіл, романтик, мәдениетшіл, отаршылдыққа қарсы ұлт ақыны» болған Мағжан шығармашылығындағы ақындық қуаттың құпиялары неде?

Журналист, зерттеуші ғалым Б. Қанарбаева осындай сауалдар өресінде ой толғайды.

032106

к/о

012

Қ 4603010000—001
415(05)—98 құлақтандырусыз —98 ББК 83 (5каз) я73

ISBN 5—630—00349—6

© Қанарбаева Б., 1998

СӨЗ БАСЫ

Ақын-жазушы, педагог-ағартушы, тарихшы-тюрколог, философ, аудармашы, фольклорист, журналист, географ, дәрігер, аса ірі қоғам қайраткері саясаткер — Мағжан Жұмабаевтың (1893—1938) артында қалдырған мұралары қазақ әдебиетінің үлкен бір тарихы, ол әлі ғасырға жуық жан-жақты зерттеуді керек ететін аса ірі еңбек. Оның құндылығы да сонда — қазақ әдебиетін сол кезеңнің өзінде-ақ Европа, орыс әдебиетінің биік деңгейіне көтерді. Өзі қазақ әдебиетінің өкілі бола отырып, Батыс Европа мен орыс әдебиетінің озық үлгілеріне үн қоса білді. Мағжан халқын шексіз сүйді. Оған ақынның мына пікірін мысал ете аламыз: «Міне, алашты халық десек, халықты шын сүйген адам «жарты жанқасы» қалғанша халық үшін қызмет істеуге тиіс. Өз елін сүю дегеннен адам өз халқынан басқа халықтарды мейлінше жек көрсін, басқа халықтарға қасқыр болып тисін деген сөз шықпайды. Бұлай болса, жер қанға тұншығып, бұзақылық белен алып, жауыздық өрлеп, жер жүзінде тыныш тұрмыс болмас еді».

✓Мағжан қазақ әдебиетінің өзге ел әдебиетімен тең болуын қалады. Қазақ елінің мәдениеті мешеу, тарихы белгісіз «бұратана» ел атануына намыстана қарады. Әсіресе, Қазан төңкерісі алдындағы «қазақ халқын тарихқа кірмейтін жабайы халық» деп есептеген шовинистік пиғылдағы пікірлер намысына тиді. Ол халқымыздың тарихын білмегендіктен екендігін аңғарды. Бұл ақынды халқымыздың тарихы мен мәдениетін зерделеп оқуға жөн сілтеді. Өткен тарихымызға деген қызығушылық, орыстың ғылыми еңбектері ғана емес, әлем әдебиеті мен ғылымына жетеледі. Антикалық және орта ғасыр әдебиеті, Батыс Европа мен Шығыс мәдениеті мен мұңдалап

тартты. Елінің тарихы мен мәдени мұраларына деген сүйіспеншілігі өмірінің соңғы сағатына дейін сақталды. Халқының өткенін жаңа заманмен салыстыра отырып, одан түйген пікірлерін, философиялық толғауларын өлең жолдарына түсіріп отырды. Нәтижесінде өз кезеңіндегі әдебиет өкілдерінен көш ілгері озған ірі білімдар азамат болып қалыптасты. Әрі алмағайып заманда дұрыс бағыт ұстап, орынды пайымдау жасауына мүмкіндік тудырды. Дәлірек айтқанда, сонау 1919 жылдың өзінде-ақ дербес, тәуелсіз мемлекет бола алатынымызға шүбәсіз сенді.

Оған себеп болған ақынның түркілер тарихын терең білуі еді. Мағжан, бала кезінен ел тарихын жақсы білген білімпаз, оқымысты Ә. Бөкейхановты жақсы білді, өз үйінде жүзбе-жүз көріп, пікірін тыңдап өсті. Есейе келе белгілі тюрколог А. Байтұрсынов пен қазақ халқының шығу тегін, тарихын, мәдениеті мен өнерін зерттеп, бірқатар еңбектер жазған атақты ғалым «Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен» кітабының авторы А. П. Чулишниковпен жақсы таныс болған. Кейін 1917 жылы шілде айында, Орынбор қаласында өткен Бүкілқырғыздардың съезіне бірге қатысады. Ақын поэзиясындағы қайсыбір түркілер бірлігін жыр ететін өлең сөздері осы кітаптың мазмұнын қамтитыны да сондықтан. Кейін Москвадағы көркемөнер және әдебиет институтында оқып жүргенде, түркілер тарихын зерттеп жазған Гумилов, Бартольдпен танысып, жақсы қарым-қатынаста болады.

XIX ғасырдың орта кезінде қазақ жерінен кен көзін іздеу барысында, орыс ғалымдары күтпеген тарихи деректерге тап болады. Жер астынан табылған әр түрлі қазбалар ерте ғасырларда мәдениеті, өнері дамыған мемлекет Қазақстан мен Орта Азияда өмір сүргендігін күннен-күнге дәлелдей түседі. Сондықтан орыс ғылым академиясының зерттеу орталығы түркі тектес халықтардың, оның ішінде қырғыз-қазақтардың да тарихын, мәдениетін т. б. зерттеуге арнаулы нұсқау береді. Оның нәтижелері баспасөз беттерінде үзбей жарияланып отырды. Әрі Москва мен Петербург университеттерінде түркі халықтарын танып білу үшін шығыс бөлімдері ашылады. Оған әйгілі орыс ғалымы Бартольд сабақ береді. Бұл қазақтың ойшылдары мен ақын-жазушыларының, жандарына шабыт береді. Әрі «Алаш» партиясының құрылып, тәуелсіз мемлекет болуы туралы ізгі ойларына қозғау салады. Ал Мағжандай ақындардың қаламына

куат береді. Қазақтың демократ ақындары өз өлеңдерінде тәуелсіздіктің қажеттігін жырлай бастайды. Бұл көрнекті тарихшы — Санжар Аспендияровтың айтқанындай: «Қазақ ұлы ұлт болған, қазақтың арғы атасы етінен оқ тескен ер жүрек», — қазақ гуннен туған, күннен туған деген ұлт араздығының уымен еліктетуден» жазылмаған. (**Аспендияров С.** Қазақстан тарихының очерктері. А., Санат, 1994., 4-6). Керісінше, халықты дербес мемлекет болып шығуға үгіттеу, жігерлендіру еді.

Ресей жерінде басталған төңкеріліс 1905 жылдан қазақ демократтары арасында, патша өкіметі құлай қалған жағдайда, бұрынғыдай орыс отарында қала береміз бе, әлде тәуелсіз мемлекет бола аламыз ба, болса қалай деген сауалдар төңірегіндегі толғаныстар тудырады. Мағжан әдебиет суреткері ретінде бұдан өзін бөле алмады. Әсіресе Мағжанның намысына тигені, қазақ халқы өз алдына дербес мемлекет бола алмайды деген пайымдаулар еді. Оған себеп ретінде қазақ халқының сауатсыздығы, өз алдына экономикалық саясат құратындай завод, фабрикаларының жоқтығы, мәдениет мешеулігі сылтау етілді. Қазақ интеллигенттері арасындағы бұл қобалжу. Қазан төңкерісінен кейін де болды. Міне, Мағжанның саяси және әдеби эстетикалық көзқарасты осы екі қоғам алмасуындағы тартысты, таласты кезеңде пісіп жетілген еді.

Ақын өз өткенін ұмытып, бодандықта жандары жаси бастаған халқымыздың өткенін еске оралтып, арғы аталары гундер мен сақтар, бергісі түрік бірлігі, Түркістан мемлекеті туралы жыр толғайды. Түрік мемлекеті жер жүзін дүркіреткен кездегі елдің қара шаңырағы қазақ жері болғанын, ендеше дербес мемлекет бола алмаймыз деу далбаса дегенге келеді. Ал ақынның ел тарихын жете білуі — ұлттық эгоистік сезімін күшейтеді. Егер философия ғылымының докторы, ұлт аралық қатынастарға байланысты бірқатар еңбектер жазған Рамазан Абдулатиповтың пікірімен келісер болсақ, (**Абдулатипов Р.** Заговор против нации. Санкт-Петербург. Лениниздат., 1992, с. 5.) ұлттық эгоизмнің түбінде ұлттық патриотизм, ұлт ретінде өз құдіретіне сенушілік, ұлты үшін жан кештілік жатады екен. Әрі ұлттық эгоизм — арждан еркіндігінің сақшысы, өз ұлтын ғана сүймей, өзге ұлттарға да құрметпен қарайтын мәдениеттіліктің қалыптасуына көмектеспек.

Бұл біздің Мағжанымыздың ұлтжандылық қасиетін түсінуімізге көмектеседі. Біздіңше Мағжан келер ұрпақ көкірегінде ұлтжандылық қасиеттің мықты болуына қат-

ты көңіл аударған. Сондықтан ұлттық рухты бойына сіңірген халық ауыз әдебиетінде; наным-сенімдері мен салт-дәстүрінде, батырлар жырында ұрпақтың намысын оятатын, рухын көкке көтеретін қуатты күш бар деп бағалаған. Сондай-ақ ауыз әдебиетінің астарынан ұлттық эгоизм өсіп жетілетіндігіне де ден қойғанын шығармалары байқатады. Ол мұны қазақтың ұлт есебінен жойылып кету құқығынан сақтайтын мықты қару деп бағалаған. Философтардың пікірінше осы жерден ұлт және ұлтжандылық, дәлірек айтқанда жақсылық пен жамандық қатар қалыптасатын көрінеді. Ал ұлттық эгоизм өзге ұлттардан тегеуірінді күш түссе ұлттық патриотизм болып күшеймек. Ендеше Мағжан поэзиясының кең ауқымдылығына, саяси мазмұнына қарап, ақынның тамаша философ ғана емес Кант, Гегель, Шеллинг тәрізді т. б. философтардың еңбектерін терең зерттеп оқығанына тәнті боламыз.

Мағжан түсінігінде Отанына деген сүйіспеншілік халық үшін қандай да бір құрбандықтарға баруға апарады. Өзі соның құрбаны да болды. Оның Қазақстанның өз алдына дербес мемлекет бола алатындығына сол кезде-ақ көзі жеткен болатын. Әсіресе «Түркістан» өлеңінде мемлекет болатындығымызды айтып батыл күрескен. Сол кезде-ақ Қазақстанның жер астында жатқан бай кен орындарын ескеріп, құм үстінде отырған «жалаңаш араб құрлы болмадық па?!» деп ұлттық намысымызға қозғау салған. Мағжан — Қазан төңкерісі алдындағы жазылған өлеңдерінде «бақыт пен бостандықты» патша қолынан оңайлықпен алу мүмкін еместігін ескеріп, бостандықтың зардаптарын бүкпесіз ашып көрсеткен. Оған «Қазағым», «Қойшы бала мен күшік» т. б. өлеңдері мысал бола алады.

Бірақ халықтың саяси санасы өте төмен болғандықтан, тәуелсіздік алып жеке шығуға дайын еместіктерін уақыт көрсетті. Ресей жерінен басталған, үлкенді-кішілі қанды толқындар үміт сәулесін мүлде өшіріп тастады. Мағжанның сол кездегі халықтың санасын «жас балаға» теңеуі міне осыдан болатын. Біз осы жерде Гетенін: «Егер халықтың даму дәрежесі төмен болса, қандай данышпан болса да, халықтың өткен тарихы мен кейінгі кезеңін айтып түсіндіре алмайды, керісінше суреткердің өзі күйреуге ұшырап, еңбегі зая кетеді» — деген пікірін еріксіз еске аламыз (Гете И. В. Об искусстве. М., 1975, С. 71.).

Мағжан қазақ жеріне жаңа қоғамның орнауына мүлде қарсы шыққан жоқ. Керісінше ақын ел басына

түскен ашаршылық пен ауыртпалыққа жаны ашып күніренсе де, ел өміріндегі қайсыбір жаңалықтарға жас балаша қуанды. Болашаққа оптимистік сарынмен қараған кездері де болды. Бұл сол кездегі шындық пен арманның арасындағы өзара келіспейтін қайшылық еді. Мағжан шын мәнінде — келер ұрпақ; ел тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, ұлттық сезімін жоғалтып алмаса екен деп мазасызданады. Ұлттық сезім жойылған қоғамда немкеттілік орнап, Отанының даңқы мен күш-құдіретіне деген сенімдері жоғалып, оның орны тек қарынның қамына айналатындығын аңғарады. Сөйтіп, бұдан былайғы жерде қазақтың ұлттық рухын көрсететін шығармалар тудыра бастайды. Әрі қазақ поэзиясында жаңа мазмұн, соны үлгідегі өлеңдер жазады. Бұған 20-шы жылдардың бас кезіндегі баспасөз беттерінде көтерілген, төмендегідей проблемалар мен мәселелер, ақын шығармашылығына соны серпін береді. Олар: қазақ халқында тап бар ма?. Қазақ поэзиясының идеясы мен мазмұны қалай болуға тиіс, оған қандай үлгі табуға болады және қандай творчестволық әдіс қолдану керек деген проблемалармен бірге, әйелдерді күндіктен босату, жастардың бас билігі үшін күрес турасындағы жайлар еді. Міне, сол кезде Мағжан қазақ әдебиетінің сахнасында, өзгеге ұқсамайтын әдеби әдісімен, өзіндік зор үнімен дараланады. Соны ізденістер мен әдеби әдістер жасайды. Нәтижесінде тамаша жаңашылдығымен бірге, күні бүгінге дейін әр түрлі таластар тудырып отырған, эротикалық жанрды қазақ әдебиетінің топырағында қайтадан түлетеді. Бірақ біз ақынның эротикалық өлеңдерінен ешқандай дәрекілікті, адамның нәзік сезімдерін қорлайтын тұрпайылықты байқамаймыз. Керісінше, жастық шақтың өзіне жарасымды нәзіктігі, ләззәттілігі, философиялық мәнділігімен жүрегімізге жол табады. Эротикалық өлеңдердің жасырын астарынан жыныстық тәрбиенің мәні айқын аңғарылады. Ал, бұдан да басқа жаңа әдеби жанрлар жасаудағы жаңашылдығымен еңбегіміздің алдағы тарауларында кеңінен таныстыратын боламыз.

Сондай-ақ Мағжан, мемлекет құрылымы мен саясатындағы олқылықтарды да дәл байқап, батыл сынай білді. Ақын ең алдымен бай, кедей болып бөлінбей, ұлттық тәуелсіздік жолында бірауыз болып бірігуін қалады. Қазақ халқын ортақ атаумен «алты Алаш» деп атады. Біреу бай, біреу кедей екен деп бірінікін біріне зорлықпен тартып алып беруге қарсы болды. Бұған қарап әлдінің әлсізге жасаған зорлығын көрмеді екен деген ой

тумаса керек. Көрді де, оны сынай да білді. Кедейліктің басты себебі жалқаулықтан деп қабылдады. Сондықтан да Абай тәрізді, қазақ бойындағы жалқаулықты, жарамсақтықты сынға алды. «Бір күні» өлеңінде әлдіге жету үшін тер төгіп еңбек ет, баюдың жолын ізде деп үгіттеді. Мағжан — ортақ меншіктен көрі, жеке меншік болуын көксеген адам. Ол мемлекеттік меншіктің, әсіресе малшылар үшін тым тиімсіз екендігін ерте байқап, оған деген өзінің көзқарасын мақалаларында бүкпей ашық жазып отырды. Ал шындығында да жеке меншікке шаруа қожалығының керектігін бізге уақыт дәлелдеп берді.

Жалпы — Мағжанның саяси өлеңдерінің өзін екі деңгейге бөлуге болады. Алғашқысында 1917 жылғы дейінгі патша отаршылдығына қарсылық болса, екінші деңгейінде Кеңес үкіметі саясатының солақайлығынан 1921—1922 жылдар арасындағы елдегі болған қанды қырғынға қарсылық бар. Міне, осы жерде Мағжанның ішкі жан айғайы сыртына шығып, күңіренген өлеңдер жазған тұсы бой көрсетеді. Бұл күні бүгінге дейін санамызда қалыптасқан Кеңес үкіметіне үзілді-кесілді қарсы шығудан емес. Керісінше, өкіметтің кемшілігін жасақанбай бетіне басу әйтпесе, жаңа өкіметтің қазақ сахарасындағы қалыңмалды жоюы мен жаппай тегін білім беріп, халықтың сауатын ашуына алақайлап жас балаша қуанғаны жалған емес. Оны өлеңдері де аңғартады.

Міне, осы кезеңдегі жан толқуындағы күйініші поэзиядан көрінгенде ерекше қуат алады. Ол үн бірден назар аудартып сол қоғамға қорқыныш тудырады. Бұл — көптен зарыға күткен арманның алыстан қызықтырып, ұстатпай, өзіне қызығын көруді тағдыр бұйыртпаған «ел тәуелсіздігін» жоқтаған жан айғайы, жүрек зары еді. Мағжанды осы ізгі мақсатынан, асыл арманынан, тарихи шындықтан ажыратып алу үшін Кеңес үкіметі мен әдебиетшілері, арнаулы тергеу орындары аз еңбек сіңірген жоқ. Оның нәтижесін — 1936 жылы айдаудан қайтып келгеннен кейінгі жазған «Жамбылға», «Қаламыма», «Мирзоянға» және Шоқайға арнаған өлеңдерінен аңғарамыз.

Ал кез келген талантты суреткерге өнердің негізін салу бұйырмаса, Мағжанға ол дарыған. Оның өлеңдерінде уытты, қуатты бойға жігер, жанға от беретін күдіреттің бар екендігі де сондықтан. Мағжан поэзиясының күдіреттілігі сол — ол оқырмандарына көтеріңкі көңіл күй, бойға рух, жанға жігер береді. Өлеңдерінің күдіреттілігі сол — жастардың қанындағы ұлттық рухты күшейтеді, отаншылдық сезімін арттырады. Оларды

жаужүрек батырлыққа тәрбиелейді. Мағжан өлендері жастарды елін, жерін сүюге тәрбиелейді, өлендерін жастарды тәрбиелейтін құрал ретінде пайдалану керектігі де содан. Өзіне дейінгі және өзінен кейінгі ақындардан басты айырмашылығы сөздерінің қуаттылығында. Бұл оның ішкі шығармашылық құдіретінің барынша зор болғанына дәлел.

Міне, мұның бәрі Мағжанның тума дарын екендігін аңғартса, екіншіден өзіне дейінгі ақындардан оқу-үйрену, іздену нәтижесінде жеткен. Ол тек қана қоғамдық саяси ойлар айтумен шектеліп қалмаған, қазақ әдебиетін бүкіл ел танитын әлемдік дәрежеге шығаруды да мақсат еткен. Ақынның ол арманы өз өлендері арқылы орындалды. Советтер Одағының құрамында белгісіз болып жатқан қазақтың атын өлендері арқылы шет елдерге әйгіледі. Қиянатқа толы қытымыр заманда ұлы ақынның көзі жойылып, әдеби мұралары мүлде құртылып жіберілуге сәл-ақ қалып, ата жұртында атаусыз жатқанда, туыстас Түркия мен Германияда, Париж бен Лондонда оқымыстылар оның мұраларына ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп жатты. Оның ішінде Мағжанның «Педагогика» оқулығындағы халықтық педагогика мен психологияға ерекше ден қойды.

Мағжан қазақ әдебиетін биік дәрежеге шығару үшін қазақтың ауыз әдебиетінен бастау алып Шығыс, Батыс, орыс әдебиеттерінің жетістіктеріне үңіліп, Әл-Фарабиден бастап, Европа философтарының еңбектерін де терең зерттеп оқып, оны шығармаларында кеңінен пайдаланған. Нәтижесінде қазақ әдебиетін өз ішіндегі томаға тұйықтықтан құтқарды. Оқырмандарды өзге ел әдебиеттерінде, өнерінде болып жатқан жаңалықтармен таныстыруға ұмтылды. Сөйтіп қазақ әдебиетін өзіне дейін болып келген тақырып, ой жұтандығынан құтқарды. Өлең тақырыптарын, сөздердің қолданылу мағынасын түрлендірді. Оқырмандарын ойландыратын терең мазмұнды философиялық еңбектер жазды. Шеллингтің натурфилософиясын негіздеп поэма жазды. Тіпті Гетенің «Вертер» романының ықпалымен жазылған, қазақ Вертерін әдебиетіміздің төріне құлағынан сүйреп әкеліп тастап кетті.

Мағжан шығармашылығын ішкерілей зерттеу бізге мынаны байқатады. Ол қолына қалам алғаннан-ақ қазақ әдебиетінің деңгейін орыс әдебиетімен қатар қойып, олармен үзеңгілесуді мақсат еткен. Сөйтіп «бұратана» халықтың өкілдері де өздерінен кем ойламайтынын, жазу білетіндігін дәлелдеуді көздеген, поэзиясын да ой ұқсастықтары мен тақырып ұқсастықтары кездесіп оты-

ратыны содан. Мағжан өзіне дейінгі орыс әдебиетінің классиктерінің шығармаларына жоғары талғаммен қараған. Оның ішінен өзіне ұнағандарына ғана еліктеген. Әрі өзінің өткір ойын айтуда әдебиетте жана үлгілер іздеді. Бұрыннан келе жатқан қайсыбір сөз қолданыстарымыздың мән-мағынасын жаңартты. Мағжан — XX ғасыр басындағы ақындар арасынан ұлт азаттығын поэзияда терең қозғаған ақындардың ең озығы ғана емес, өз кезіндегі ақындардан мынадай үш қасиетімен ерекшеленеді. Бірінші — күшті ұлттық демократиялық идеясы, революцияға дейінгі және одан кейінгі кезеңдегі халық мұңын реалистік суреттеуі. Екінші — шығармаларының ерекше бейнелілік, көркемдік формасы. Үшінші — өлеңдерінің жазылу құрылысы өзгеге ұқсамайтын жаңашылдығымен оқшауланып, ерекше дараланады. Мағжан поэзиясы әр түрлі жанрларды қамтиды. Әсіресе ол елді еркіндіктен айырып отырған «отаршылдық саясат» екендігін нұсқап көрсетуден тайсалған жоқ. Сондықтан да оны — *ақылдың әміршісі* деп айтуымызға әбден болады.

Ал қазақ әдебиетін жоғары деңгейге көтеруде орыс әдебиетінің өкілдеріне Мағжандай еліктеп, әрі олардың жеке сөздерін алып ой өрбітіп жазған қазақ ақыны жоқ. Мақана олардың әр қайсысы өздерінің ерекшеліктерімен ұнаған. Мәселен, Некрасовты — Блок, Белый, Гумилов тәрізді демократтығы, әдебиеттегі көркемдік жаңашылдығы үшін ұнатса, Белый мен Блок, Бальмонт өздерінің бейнелеу шеберліктерімен қызықтырады. Ал Пушкинді Некрасовтың:

Хотите знать, что я читал? Есть ода,
У Пушкина, название ей: Свобода,—

деген өлең жолдары арқылы тани білді. Лермантовты Кавказ халқын отарлаудағы патша саясатына жасқанбай қарсы пікір айтқаны үшін қастерледі. Маяковский өзінің сатылы өлең жолдарымен, Фет ребус тәрізді жұмбақ өлеңдерімен қызықтырды. Блок пен Белый, Гумиловты, Некрасовты тамаша демократтығы және жаңашылдығы үшін ұнатқан. Бұл еңбегімізде камтып толық айта алмайтын, бұдан басқа да орыстың педагог-психологтары өзіндік ерекшеліктерімен өздеріне тартты.

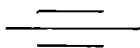
Мағжанның қысқа ғұмырында әдебиет әлемінде қол жеткізген табыстарын көре алмаған дұшпандары, шығармаларының дені орыс ақындарының көшірмесі дегенге дейін барды. Зерттеу барысында ол пікірлердің жалған екендігіне көзіміз жетті. Ал еліктеуден туған бірқатар

өлеңдерінің бар екендігін жоққа шығара алмаймыз. Оны ұрлық деп айтуға ешкімнің хұқы жоқ. Дәп осы жерде өздерінің алдындағы ақындарға еліктеп өлеңдер жазу дүние жүзі әдебиетінен келе жатқан тамаша өнер мектебі екендігін айтпай кетуімізге болмайды. Ол мектептен әлем әдебиетінің негізін салған Гете де, орыстың толып жатқан ақындары да аттап өте алмаған. Мәселен, А. С. Пушкин өзіне дейінгі ақындарға еліктеп бірқатар өлеңдер жазған, оның ішінен Оссионға еліктеуден туған «Қольнаны» атауға болады. Батыс әдебиетінің үлгісінде туған арнау өлеңдері мен арнау эпиграммалары өте көп болған. Некрасов жас кезінде Жуковский мен Пушкинге, Лермонтовқа, Бенедиковқа еліктеген. Тургенов Некрасовтың 12 өлеңі Пушкинге қатты ұқсайтындығын атап айтқан. Лермонтов Пушкин мен Жуковскийдің, Қозлов пен Марлинскийдің де жекелеген сөздерін пайдаланған.

Орыс әдебиет зерттеушісі Л. Семеновтың пікірінше Лермонтовтың «Парус» өлеңінің басталуындағы «Белеет парус одинокий» деп басталатын жолдарын А. А. Бестужев-Марлинскийден алады. Ал Пушкин өзінің әйгілі «Я помню чудное мгновенье» өлеңіндегі «гений чистой красоты» деген сөздерін, Жуковскийдің «Цыган» поэмасынан, «умру любя» деген сөзді, Карамзиннің «Отставка» өлеңінен алады. Бірақ бұл сөздердің қай-қайсысы болмасын жаңа көркемдік құдірет, соны мазмұнға ие болады. (Семенов Л. К. Вопросы о влиянии Марлинского на Лермонтова. Воронеж., 1914, с. 25—26.). Ал Маяковскийдің «Мечта и звуки» деп аталатын алғашқы өлеңдер жинағынан — Некрасовтың сарказмі мен юморы басым келген.

Зерттеу барысында қазақ ақынының да алдыңғы аға буындар дәстүрін жалғастырып әрі оны қазақ әдебиетіне үлгі еткенін барладық. Оның қазақ тілінде жаңа мағына, соны мәнге ие болғанына алдағы тарауларда кеңірек тоқталатын боламыз. Тек жоғарыдағы пікірлеріміздің дұрыстығын — С. Мұқановтың кезінде қызыға да, қызғана да жазған мына сөздері арқылы нықтай түсіміз келеді. «Мағжанға дейін қазақ ақындары көбіне өлең үлгісін күншығыс елінен, әсіресе араб, парсыдан алатын. Мағжан орыс мектептерінде оқып, көбіне, Еуропа пәндерімен суарылған адам болғандықтан, Еуропаның оның ішінде әсіресе орыстың әдебиетін тез меншіктенді. Абай қазақ әдебиетіне Еуропа түрлерін шет пұшпақтап кіргізсе, Мағжан дендеп кіргізді. Еуропаның әдебиет түрлерімен қазақ оқушылары Мағжан арқылы толық танысты. Әдебиетке оның екінші зор еңбегінің

бірі; алған теманың пікірін өрбіту ретінде кейінгі жазушылардың көбіне жол ашты». (С. Мұқанұлы. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. I бөлім, ұлтшыл, байшылдық дәуір. «Қазақстан» баспасы., 1932 ж.).

І БӨЛІМ

«...Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқыраған, әшекейін сүйемін. Қазақ ақындарының қара Қордалы ауылында туып, еуропадағы мәдениет пен сұлулық сарайына барып, жайлауы жарасқан арқа қызын көріп сезгендей боламын. Мағжан — культурасы зор ақын. Сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай, бірақ, түбінде, әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірінің тереңнен терген ақын болмайды, заманнан басы озық, ілгерілеп кеткен ақын болады...»

Мұхтар ӘУЕЗОВ

Г Е Т Е Г Е Е Л І К Т Е У

Біз қазақтың данышпан ақыны — Мағжан Жұмабаевтың, Гете шығармаларына еліктеуі жайында сөз етпес бұрын, XVIII ғасырда әлем әдебиетін дүр сілкіндірген Гетенің шығармашылық құдіретіне біраз барлау жасап, қазақ ақынының, неміс ақынына еліктеу сырларына үнілейік. Мағжанға ұнаған әдеби әдістеріне назар аударайық.

Гете — неміс әдебиетінде ұлы төңкеріс жасағанға дейін, әлем әдебиетіне Италия мен Франция әдебиеті өз үстемдіктерін жүргізіп келген екен. Гете — елмен-елдің арасындағы байланыстардың нығаюына, әдебиеттің тигізетін ықпалы зор екендігін байқайды, әрі әлем халықтарының бірі мен бірі қоян-қолтық араласып кетуіне кедергі болып отырған — ұлттық антогонизм екендігіне көзі жетіп, олардың арасына дәнекер болатын, әдебиет деген тоқтамға келеді. Сөйтіп, неміс әдебиетінің ірге тасын қалау үшін, неміс философтарының шығармаларымен Англия, Франция, Италия әдебиетінің ірі өкілдері — Гюго, Мериме, Стендаль еңбектерімен жақын танысады (**Жирмунский Е. М.** Гете и формирование мировой литературы. М., Наука, 1989, с. 136.).

1820-шы жылдары антикалық сюжеттер мен образдарды әдебиетте пайдалануға жөн сілтейді. Өзінің бұл ұсынысында: «Тіпті қандай данышпан адам болмасын, көне дүниені мына дәуірге қайтарып әкеле алмайды. Керісінше бұл халықтардың эстетикалық талғамын қалыптастырып, бір-бірінің тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, көркем өнерін сыйлап, қастерлеуге тәрбиелейді. Бірақ бұл — әлемнің әр тілді халықтарында бірдей түсінік, бірдей ой пайда болсын дегендіктен емес, бұл бір-бірінен үйренуіне, мәдениеті мен тарихына құрметпен қарауға ықпал жасайды. Тіпті кішкене балаларға арнап

кітап жазғанда да, олардың көкірегінде өзге ұлттың мәдениетіне деген сүйіспеншілікті оятамыз»,— деп атап көрсетеді (Гете И. В. Об искусстве. М., 1975, с. 442). Сөйтіп, Гете өлеріне бес күн қалғанда, Эккерманға: «Мейлі кім болайық, бәрімізде, өзіміздің алдымыздағы болып өткендерден, бізге дейін айтылған пікірлер мен еңбектермен үлгі алып отыруға тиіспіз»— дейді.

Гете өзінің демократиялық бағыттағы шығармаларында, осы пікірлерін қатаң ұстап отырады. Әрі өзінің осындай тамаша көзқарасымен әлем әдебиетінің ірге тасын қалайды (Туров С. Гете и формирование мировой литературы. М., 1984, стр. 200). Гете — алғаш Еуропа мәдениетінде өзінің «Вертер» романымен әйгілі болады. 1774 жылы жазылған бұл роман ақынға үлкен даңқ әкеліп, барлық еуропа тілдеріне аударылады. Тіпті қиыр шетте жатқан қытайлықтар өздерінің фарфордан жасалған ыдыстарының бетіне, бақытсыз жас жігіт бейітінің басында көзінің жасын төгіп тұрған, Лоттаның бейнесін дірілдеп тұрып салады (Вильмонт Н. Гете. М., Худ. лит. 1959. стр. 98).

Гете бұдан кейін шығыс әдебиетіне қарай бет бұрып, «Запоновосточный диван» атты өлеңдер жинағын шығарып, Таяу және Орта Шығыс, Орта Азия, Персия әдебиеттерінің аудармаларымен танысады. Әсіресе, Гетеге, дін мен мемлекет басшыларының қудалауынан жасқанбай өз ойын ашық айта білген, Хафиздің еркін пікірі ұнайды. Гетенің Шығысқа қарай бет бұруының басты себебі мынадан деп атап көрсетеді Вильмонт: «Грек — рим мәдениеті оның көз алдында өзінің нәзіктігін жоғалтады. Орта ғасырлық қапас өмірге қайтып келу оған тым ауыр соқты. Себебі, реакциялық романтиктер мен әлемдік тәртіпті қолдарында ұстап тұрған шіркеу өз күштерінен айрылады. Ал Наполеон жеңіліс тапқаннан кейін күйзеліске түскен Еуропада реакционерлер қасиетті одақ» құрып жеңістерін тойлап жатты. Жабайыға айналған Еуропада, ақын, өзі жалғыз қалғандай күй кешіп, назары Шығысқа ауады. Гете — Шығысты өзіне поэтикалық қуат беретін күш деп таниды. Гетенің Шығысқа бет бұруы әлем әдебиетшілерінің назарын аударып, қаламдарына шабыт береді. Сөйтіп, әлем әдебиетінде, оның ішінде қазақ әдебиетінде Шығыс тақырыбының тууына ықпал болады.

Ал Мағжанға ең алдымен Гетенің жоғарыдағы біз келтіріп отырған пікірлері ұнайды. Әрі оны өзінің шығармашылығының басынан аяғына дейін басшылыққа

алып отырады. Оны Мағжан шығармаларының әр қырынан байқауға болады. Сондықтан оның еңбектерінен Европа философтары: Гегель, Шеллинг, ағылшын этнографы — Тейлор, орыс әдебиетінің өкілдері: Пушкин, Лермонтов, Тютчев, Мережковский, Фет, Некрасов, Блок, Белый, Маяковский, арабтық: Әбу Фирас, Шығыс философтары: «Мың бір түн» хикаяларының үлгілері кездесіп отырады. Бұған Гете мен Гейне әсерлерін қоссақ Батыс, Шығыс, орыс әдебиетінің озық үлгілерімен танысқанда, алдына белгілі әдеби мақсат қойғандығын аңғарамыз. Қазақ әдебиетінде ұлы төңкеріс жасағанда Гетенің бағытын ұстаған. Біздің болжамымызша Мағжан Гете еңбектерімен алғаш орыс аудармалары арқылы танысқан. Бұлай деуіміздің тағы бір себебі — Мағжан, неміс тілін де өте жақсы меңгерген екен деген пікірлер бар, бірақ әзірге ол туралы нақты дерек қолымызда жоқ. Бұл жағы әлі де терең зерттей түсу керектігін аңғартады.

Ал алғаш рет орыс оқырмандары арасында Гете аудармаларының таралуы жөнінде орыс ғалымдарының арасында таласты пікірлер бар. Академик Жирмунскийдің пікірінше, «Вертер» романы, 1787 жылы 14 жасар Дм. Барановтың аударуымен өлең түрінде, «Зеркала света» журналына жарияланады. Кейін «Стихи на гроб Вертера» деген атпен, авторы белгісіз аударма 1789, 1792 жылдары Карамзиннің «Московский» журналында жарияланады (**Карамзин Н. М.** Избр. соч. в двух томах. т. I, М.-Л., 1964. с. 279). Бұл француз тілінен аударылғандықтан Гетенің «Вертер» романы Россияға алғаш француз аудармасымен танылады.

Жуковский жас кезінде, «Вертердің қоштасу хатының» негізінде «Письмо Вертера к Шарлотте» деген тақырыпта өлең жазады. Онда сюжеттің негізі сақталғанымен, мазмұны өзгертіліп алынады. Бұдан соң, Туманский, Вертердің қоштасу хатының сюжетін сақтай отырып, элегиялық өлең жазады. Вертердің әсерімен Лермонтов — 1831 жылы өзінің «Завещание» атты өлеңін жазып, онда Вертердің образын, жапанда шіркеу қоршауының арғы жағында, ары-бері өткен адамдардың мүсіркеп, аянышпен қарайтын өкініші етіп суреттейді. Карамзиннің айтуынша, В. В. Симовскийдің «Бедная Лизасы» Вертердің ықпалынан туған. М. В. Сушков 16 жасында өзінің россиялық Вертерін жазады да, осы еңбекті жазып біткен соң өзін-өзі өлтіреді. Жазып қалдырған өсиетінде өзін жерлеу кезінде, дін басыларын шақырмауларын талап етеді. Сөйтіп, қоғамдық ортада ай-

тарлықтай рөл атқарып отырған дін басшыларының кейбір келісімсіз әрекеттеріне наразылығын осылай білдіреді. Сушковтың өлімінен кейін бірнеше дворян балалары өсиет жазып қалдырып, өз-өздеріне қол жұмсайды. Бұл — оыс қоғамының демократтық бағыттағы ойшылдарына қатты әсер етіп, үлкен қозғау салады.

«Вертер» романымен орыс аудармалары арқылы танысқан, өзге халық өкілдері де өз шығармаларында Вертер образдарын шығаруға әуестене бастайды. Мәселен украин халқының ұлы ақыны Шевченконың әйгілі «Өсиет» өлеңі осыдан туған. Ал біздің әдебиетімізде Вертер образын жасап өсиет өлең жазған Мағжан. Бұғанға дейінгі қазақ әдебиетіндегі Гетенің ықпалын біз Абай шығармалары арқылы білеміз. Бірақ қазақ әдебиетінде, Вертер образын жасауда Мағжаннан басқа батыл қалам сілтеген ақындар болған жоқ. Дәл осы образды шығаруда «дауылды ақын» (С. Саудақасовтың сөз қолданысы). Мағжанның өткірлік танытуы жоғарыда айтқанымыздай, әлем әдебиетшілерінің назарына ілігуінен болса керек. Біз бұдан, Мақаңның, әдеби талғамының тым жоғары болғандығын, өзіне дейінгі кез келген әдебиет өкілдеріне орынды, орынсыз еліктей бермей, «асылы» мен «жасығын» ажырата білгенін аңғарамыз. Ақын өзінің осы батыл қадамы арқылы қазақ әдебиетін өзге ел, оның ішінде орыс әдебиетінің деңгейіне шығару мақсатын көздеген. Қазақ әдебиетін ой жұтаңдығынан құтқарып ғана қоймай, өлең мазмұндарында бұрын болып көрмеген жаңа ұғым қалыптастырып, тек қазақ әдебиетінде ғана емес, бүкіл түрік тілдес халықтардың әдебиетінде болмаған үлкен құбылыс жасайды.

Мағжан ақталып, арамызға қайта оралғанға дейін, қазақ әдебиетінде Вертер образы бар екендігін білгіміз жоқ. Оның орыс әдебиетіндегі үлгісіне қызыға да, қызғана да қарағанымызды жасыруға болмайды. Мағжанның оралуы, қазақ әдебиетінде 20-шы жылдардың ортасында ірі-ірі өзгерістер болғандығын, оның Мағжан қаламынан жасалғандығын дәлелдеп берді. Мағжанның әдебиеттегі соны жаңалықтары — Гетенің неміс әдебиетінің негізін қалаудағы әдістерін еске салады. Бұдан аңғаратынымыз — Мағжан қолына қалам алғанда, алдына белгілі бір мақсат қойған. Ол мақсатына жетуде, қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің тарихына үңіле отырып, әлем әдебиетіне назар аударған. Оған келтірер дәлелдеріміз жетерлік. Мағжанның Шығыс философиялары мен Батыс философияларын терең зерттеп оқы-

ғандығын, Канттың «әдемілік» туралы қағидасын сынауынан аңғарамыз. Шығыс ақындары, оның бер жағында көршілес түркімен, өзбек халық әдебиеттерін орыс тіліне аударған. Азербайжан жазушысы М. Ф. Ахундовтың повесін өз тілімізде сөйлеткен де — Мағжан. Қазақ әдебиетінде көркем суретке қарап, алғаш рет өлең жазу — Мағжаннан басталған. Оған суретші Арлаудың 14 суреті негізінде жазылған «Өтірік ертеке» поэмасын мысалға келтіре аламыз. Орыстың ақын-жазушыларының ең үздігін, қазақ халқына жақын таныстырып, шығармаларын аударып, қайсы бір әдеби әдістерін қазақ тілінде жетілдіріп пайдаланған да — осы Мағжан.

Өзін апарып көрге тыққан, Коммунистік партияның көсемі — Ленин шығармаларын қазақ тілінде алғаш рет тәржімалаған да Мағжан. Сондықтан да, Мағжан поэзиясынан әлем әдебиетінің белгілері табылып отырса, оған таңдануға да, жиендік жасаған екен деген жымысқы ойға берілуге де болмайды. Өйткені бұл алты Алаштың маңдайында бір-ақ рет туған, Мағжанның ұлы ізденістерінің жемісі. Енді осы образды Мағжанның «Ж...ға» өлеңінде қалай жасағандығын талдамас бұрын, әуелі осы өлеңнің жазылу тарихына көз жүгіртейік.

Бұл өлеңнің жазылуына, әрине, әйел тағдыры қамшы болды десек болады. 1921—22 жылдары Мағжан Жұмабаев Қызылжарда шығып тұрған облыстық «Бостандық туы» газетінің редакторы болып қызмет істеп жүріп, Қызылжар қаласындағы жездесі Жақия Тастеміровтың (оның әйелі Ғалия Жұмабайдан туған) үйінде тұрады. Бұл алғашқы әйелі Зейнеп (оны еркелетіп Зәйни деп атаған) қайтыс болғаннан кейінгі көп уақыт бойдақ болып жүрген кезі екен. Осы үйдің (1905 жылы туылған) Жамал деген қызы сол кездегі қазақ заңымен Қызылжардың атақты байларының бірі — көктөбелі, көпқабатты үйі бар Мұса Мәубиев дегеннің Зәкария деген ұлына айттырылып қояды. Бірақ қыз өсе келе айттырылған жеріне барғысы келмейді. Әрі бұл Қазақстанда әйел теңсіздігі жойылған кезбен тұстас келеді. Жамалдың жасы мектеп деңгейінен асып кеткендіктен әйелдердің сауат ашу мектебінде оқып жүреді. Осы мектепте орыс тілінен сабақ беріп жүрген жас жігіт Таулық Бердіқожиннің көзі бірден Жамалға түседі. Уақыт тауып жас қызды шығарып салып, қызға өзінің көңілін білдіреді. Бірақ қыз өзінің Мәубиевтер жанұясының айттырылып қойылған келіні екендігін білдіріп, басы бос емес екендігін айтады. Таулық өзінің бұрын-

нан бұл хабармен таныс екендігін айтып, сен менің ұсынысымды Мағжан ағаңа айт, бір көмектессе сол кісі ғана көмектесе алады деп кеңес береді. Жамал үйге келіп Мағжанға Таупиықтың өзіне ұсыныс жасағанын айтқан кезде ол «сен оған уағда беріп қойған жоқсың ба?» деп түсін суытып, тіксіне сұрақ қояды. «Жо-жоқ» деп сасқалақтаған қыз жылап жібереді. «Бұл оңай шеше салатын шаруа емес, Мұса да шоқпары мықты адам. Екіншіден сенің қалың малыңды алып қойған әке-шешенің келісе қоятындығына да сенім жоқ»,— деп дау-сын жұмсарта сөйлейді.

Соңынан Мағжан айтқандай екі құдалар арасындағы дау біразға дейін созылып барып, Мағжанның күшімен әрең аяқталады. Бастапқыда Мағжанның бұған неге араласып жүргенін түсінбеген қызылжарлықтар арасында «Мағжан қарындасын өзі тәрізді бір жазушыға ұзатайын» деп жүр екен деген қауесет тарап кетеді. Жамал шешейдің айтуынша Мағжанға, Таупиық қатты ұнаған. Оны жасырмай «тамаша жігіт — оның алдында үлкен жарқын болашағы бар, сырты ғана сұлу емес, жаны да сұлу, талғамың жақсы екен,— деп қарындасының арқасынан қағыпты. Таупиықтың Мағжаннан 7 жас кішілігі болады, соған қарағанда бір-біріне өте жақсы білген болса керек. Кейін расында да ол қызмет жолында шапшаң көтеріліп, 1937 жылы ұсталып, Архангельскіге 10 жылға айдалғанға дейін, Қазақ ССР Жоғары сотының коллегиясында қызмет істейді. 1940 жылы айдауда жүріп қайтыс болады. Бұдан кейін Жамал апа қайта тұрмыс құрмай «халық жауының семьясы» деген қасіретті тарта жүріп Мұрат, Марат, Нағима деген үш баланы тәрбиелеп өсіреді.

Мәубиевтер семьясымен арадағы құдалық бұзылған соң, 1922 жылдың күзінде Таупиық пен Жамал үйленеді. Жамал апаның айтуынша жасы кәмелетке толмағандықтан бір жылдан соң некеге отырады. Қарындасының тойында басынан аяғына дейін Мағжанға Бердіғожиннің туыстары жағынан ұшан теңіз алғыстар айтылады. Мағжан жастардың тойы болып өткеннен кейін «Ж...ға» деген тақырып пен Жамалға арнап өлең жазып, «Бостандық туы» газетінде жариялайды (Жамал Бердіғожинаның аузынан 1996 жылы, 27 сентябрьде жазылып алынды және жазушы Хамза Есенжановтың ұлы Әлихан Есенжановтың магнитофон таспасындағы Жамал апаның жазылып алынған үні пайдаланылды).

Міне байқап отырғанымыздай Жамалға арналған

өлең Мағжанның көкірегінде әбден пісіп барып жарық көрген, бұл кісінің айтуынша Мағжанның суырып салып өлең тудыратын қасиеті болған, оған алда тоқталатын боламыз. Мағжан осы өлеңді той үстінде шығарып жұртшылықтың көзінше неге оқып бермеді деген ой туады. Сонда себеп неде? Бұл біздің осы өлең тәңірегінде терең ой толғауымызға мүмкіндік ашады. Ондағы айтпағымыз осы өлең арқылы ақын қазақ әдебиетіндегі үлкен жаңалық — Гетенің Вертер образын жасаған.

Өлең аттастырылған жеріне бармай, жүрек әміріне бағынып сүйгеніне шыққан Жамалға бата берумен басталады. *Өмір — от үстіне салынған көпір, оның діңгектері зәндем отқа малынған, бірақ одан қорықпаған адам ғана құламай өтіп мақсатына жете алмақ, сен сол көпір үстінен ойнап ғана өт, оның отты жалыны жаныңды шарпи көрмесін* деп ағалық ыстық ықыласын жолдап, фило-софиялық ой толғайды. *Өмір дегеніміз — түбінде қоңыздардың жиналған жері, тәңірім сені солардың сұмдығы мен сұрқиялығынан сақтасын. Ұзын өміріңде улы жыландар да, қорсылдаған қабандарда жетерлік, солар сені арбайды, қорқытады, бірақ сен қорықпа, арбалма, біріне де жар болма, солардың жанын сусындатар оңай олжа болма* деп жас қызды өмір жолында кездесетін арам пиғылды адамдардан сақтандырады.

Тіпті өмір жолында саған әке-шешең де жақын бола алмайды, сенің жалын шашқан жаныңды түсіну оларға қиын, осы қара бұлт қаптаған өмірдің қара түндерінде жыласаң көзіңді сүртіп, қажығанда қайрат беретін жақын жолдасың болу керек. Ол — жарың. Ендеше, өмірлік жарды қазірден дұрыстап таңдап ала білу керек деп ағалық ақылын айтып, болашаққа дайындайды, адаспауы үшін тәжірибелі адам ретінде кеңесін береді. Ақын осы сөздерін айтып отырғанда өзін өзге әлемде бейне ғарыш биігінде отырғандай сезінеді, оны «Төменде ылғи түтін, сасық тұман бар», «Болсын көзің көкте, үмітің алдыңда» деген жолдар аңғартады. Бұл жерде ақын Жамалдың әлі балғын жастығымен қоса, жүрегі мен жан тазалығында ескергендей, оны да биікке қойып қарайды. «Өтер жылдар» дейді ақын күрсініп, мен де өмірден кетермін, сен өсерсің де жетерсің, сол кезде.

Аз өмірінде көп уланған, көп сүйген,

Көп алданған, көп жылаған, көп күйген,
ағанды еске алсаң рухым риза — деп қыздан өзіне бағыттап дұға оқып жүруін сұрайды.

Өлеңде бірден мені тап басып ұстап ал деген Вертер образы жоқ, Мағжанның жаңашылдығы да сонда оның

өте шебер жасырылғандығында. Ақын өзінің өмірінің тым қысқа екендігін жақсы сезінген. Оған ішкі жан дүниесінде дайындық бар. Бірақ дәл қашан қай сағатта, қай жерде болатынын айта алмайды. Әйтеуір ғұмыры трагедиялы қайғымен өтерін сезеді. Тіпті әлде неге өкінішін де білдіреді өмірге наразылануы да байқалады. Бірақ оған ешкімді кіналамайды. Тек күнәсін жеңілдету үшін біркезде имандай болса да жақсылық істеген қарындасынан өзіне бағыштап дұға оқып, күнәсін жеңілдету үшін араша түсуін сұрайды. Ақын не үшін өзін кінәлімін деп есептейді, халқына ойын жеткізе алмағаны үшін бе, әлде ел басына төніп келе жатқан қара түнді сезіп, одан халқын алып шығар құдірет болмағанына нали ма? Ол жағы оқырман үшін беймәлім, жұмбақ. Өлеңнен осындай оқушыларына қалдырылған ой жұмбағы болмаса Гетенің, Лермонтовтың өсиетіндей «мен өлгеннен кейін, мені бәлен жерге, бәлен етіп көмідер» деп келетін тілек те, өзінің өліміне кінәлі адам «анау» еді деп әлдекімді, болмаса қоғамды нұсқап көрсетпейді. Мағжанның Вертерiнiң алдыңғы, яғни өзіне дейiнгi Вертер образын жасаған орыс ақындарынан басты айырмашылығы осында. Гете Вертердiң өліміне Шарлоттаны кінәлайды. Бірақ екеуінің арасындағы махаббаттың сәтсіз аяқталуына, кінәлі қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік екенін ашып айтпайды. Лермонтов өзінің өліміне патшаның кінәлі екендігін атап көрсетеді.

Ал Мағжан өзіне өлім қатерінің жақын екендігін сезеді, бірақ оған өзге емес өзін кінәлі санайды. Бұл Мағжанға дейінгі ақындардың назарынан тыс қалған мәселе. Ақын пікірімен санассақ кез келген қартайып барып, болмаса ауырып барып өлуден басқа, әсіресе өзін-өзі өлтірумен, үкіметтің жазалап өлтіруіне себепкер сол адамның өзі болмақ. Белгілі мөлшерде, әлде бір кінә болмаса, ол адамның өлуі, болмаса өлтірілуі мүмкін емес. Ендеше кез келген адам ажалы жетпей ерте өлгісі келмесе өз іс-әрекетіне, сөзіне, ісіне жауаппен қарауы керек. Әйтпегенде ерте ме, кеш пе, сол жіберілген қателігі үшін жанын үзіп жауап бермек.

Егер Вертер, өзінің Шарлоттаға қолынын жетпейтінін ерте баста сезіп, оған жақындамаса өлмес еді. Лермонтов Романов басқарып отырған өкіметтің кемшілігін, Кавказ халқын қанға бөктіріп жатқан қанқұйлы отаршылдық саясатын бетіне басып масқаралап жазбаса, Кавказ соғысына өлімге айдалмас еді. Егер Мағжан патша отаруынан азап шеккен қазақтың, Кенес өкіметінің алғашқы кезеңдерінде де шекесі қызбай, аш-жалаңаш-

тыққа ұшырап отырғанын қанын сорғалатып тұрып ашық жазбаса, тәуелсіз мемлекет болу туралы арманын жасырса, сол кезеңдегі көп ақындардың бірі болып, көзін жұмып алып орынды-орынсыз мақтай бергенде өмірі ұзақ болар еді. Ары кетсе болыстығы үшін әкесі Бекен екі-үш жыл түрмеде отырып келген болар еді. Біздің акын өсиетінен ұғарымыз өзінің іс-әрекеті үшін жауап беретін мезгіл жақындап қалғанын сезген және оған өзі іштей дайындалған. Оған өкінбейді, өкінері өзі үшін әлі қуғынға түсіп асылып, атылып, айдалып кететін күнәсіз туыстары, солардың үрім бұтағы. Міне солардың алдында өзін кінәлі санайтын тәрізді.

Мағжанды жақын білген адамдардың айтысына қарағанда артық сөз, артық мінезі болмаған, сабырлы, әр сөзін салмақтап сөйлеген, салқын қанды адам. Тіпті керек десеңіз өлеңдерін жазғанда артық шимайлап, бет алды қағаздарды жыртып тастайтын әдеті де болмаған. Столға отырғанда жұмыстарын бірден жазатын болған, мұның өзі ақынның ойын әбден ширықтырып, шынықтырып алып барып жазуға отыратындығын байқатады. Біз бұл жерде Жамал апайдың «Мағжан аға, біздің үйде тұрғанда, үй жинап жүріп жарамсыз болып жыртылып жатқан қағаздарын көрмейтінмін»,— деген сөзіне сүйеніп отырмыз. Бұдан ұғарымыз Мағжан ісіне ғана емес, өлең жолдарының әр сөзіне үлкен мән-мағына берген. Мағжанның өзін кінәлімін деуінің тағы бір сыры — бүгін-ертең Жұмабаевтар әулетіне келін болып түскелі отырған Жәмилаға үйленуден бас тартқаны үшін бе, деген ой келеді. Жамал апамыздың айтуына қарағанда оның да үлкен себебі болған. Әмина мен Жәмилә (оны Жәмиға деп атаған ағайынды кісілердің қыздары болған. Қуанышев Дәулетшіден (Дәули) Әмина, оның інісі Смағұл Қуанышовтан Жәмилә туады. Жәмиланың табиғаты аңқау, бірақ тартымды, көрікті болған. Мағжан онымен өте жақын қарым-қатынаста болған, сыйлаған. Әмина — Мағжанның «N-ға» өлеңінде айтылғандай жеңілтек, қулау болған, үнемі жігіттердің қоршаған ортасынан табылған. Әмина Мағжанның көңілін қалдырмаған.... Ақынның Жәмилаға үйленбеуіне басты себеп осыдан туған. Бұл біздің бұдан бұрынғы еңбектерімізде жазған ой-болжамдарымыздың дұрыстығын қуаттай түседі.

Әлде ақын жанын мазалайтын әке-шешесінен, баршылық, байлықтан қашып, мұқтаждыққа өзі кіруі ме? Міне ақын, оқушыларының жан-жақты ой толғауы үшін осындай жұмбақ ойларын «күнәлімін» деген бірақ

ауыз сөзбен қалдырып кеткен. Бірақ халқының алдында ақын өзін кінәлі санамайды, ертең аруағының өзі, жер бетін мекен еткен қоңыздар мен доңыздардың сасық, тұман иісінен қашып ғарышты мекен етпекші. Ақын ұғымында ары тазалардың мекені ғарыш болмақ. Өйткені ол жерге доңыздардың күші де, иісі де жетпейді. Жаны таза ақынды тұншықтырмайды. Сондықтан да жан бөлініп шыққаннан кейінгі арам дене қай жерде қалсада бәрібір. Ақын өз моласының белгілі бір жерде қалуын, оның жанына басқалардың жиналып көңіл-күйлерін шертіп сөздер айтуын қажет деп таппайды. Өлеңде мола туралы сөз жоқ, оқушы ол моланы іздесе де таба алмайды. Керісінше ақынның өсиеті өз өліміне байланысты айтылып отырғанын:

Иіс шашып, жайнап тұрар түрлі гүл,
Гүл тербетіп, кешкі жылы жібек жел,
Күнәсі көп жаны үшін ағаңның
Сол уақытта, қарашығым, дұға кыл!...

деп келетін сөздерінен аңғаруға болады. Осы өлеңнің бастапқы екі жолы «кешкісін қоңыр самал жел есіп, төңірекке түрлі гүлдер жұпар иісін шашқанда, жапандағы жалғыз молада аяныш тудырып жатқан Гетенің Вертер образын еске салады. Міне қазақ әдебиетіндегі Вертер образы деп отырғанымыз осы. Мағжан өзіне Гетенің ықпалы болғанын жоғарғы екі өлең жолы арқылы ғана аңғартқан. Қазақ ақыны орыс ақындары шығармаларында көмескі тартып көрінбеген тұстарын ашып, айқындап әрі қарай жаңа ой тудырып жазған. Мағжанға дейінгі Вертер образын жасаушы ақындар Вертердің образынан алынған өз бейнелерінен кемшілік іздемеген. Және көздері тірісінде өздерінің іс-әрекеттеріне есеп беріп, өздерін кінәліміз деп есептемеген. Мағжан бұларға керісінше әуелгі ішке түйген мақсатын алға ұстай отырып, өз ісіне баға берген және оған өзін белгілі мөлшерде кінәлімін, әрі күнәлімін деп есептеген. Сол күнәсі үшін көзі жұмылмай тұрып кешірім сұрайды, ол дүниеде жазам жеңіл болсын деп Жамалдың есіне алып дұға оқып жүруін өтінеді. Сөйтіп күнәсінің кешірілуіне діни тұрғыдан келіп, өлең соңында бата беріп, қыздың өзіне бағыштап дұға оқитындығына уәде беруін сұрайды.

Міне байқап отырғанымыздай Жамалға арналған өлең белгілі бір әдеби мақсатқа құрылған және үлкен ішкі психологиялық дайындықпен келген. Бұл жерде Шарлоттаның образы орнына, өзінің қарындасы Жамал

қойылады. Өлеңде қыздың образы мүлде жаңа ойға құрылған. Ол — Дм. Барановтың «Стихи на гроб Вертера» өлеңіндегі Шарлоттаның, өлген Вертердің артында қалып, өз-өзін кінәлап, күнәсінің кешірілуін тәңіріден сұраған күйініші түрінде емес, керісінше, өлген ағаның артында қалып жасағанға жалынып, өмірден күнәлі болып өткен жанның о дүниедегі жазасын жеңілдетуді сұраған тілегіне құрылған. Бұрынғы шығармаларда өлген адамның артында қалушылар өздерін күнәлі санап, жан азабын тартып, өздеріне о дүниеде жеңілдік сұрап жалбарынып жалынса, Мағжанның Вертері, өз кінәсін біледі. Оған ешкімді күнәлі санамайды. Тірі кезінде одан жақсылық көргендер ақынға өзін-өзі өлтірген Вертерге қарағандай мүсіркеп емес, керісінше ризашылықпен есімін қастерлеп атауына тұрарлық образ болып шыққан.

Кезінде Вертердің өзін-өзі өлтіруін дін қызметкерлері күнә деп қабылдаған, орыс тіліндегі аудармаларында, Вертердің күнәсін өлгеннен кейін бетіне басып, артында қалғандар оның абыройсыз өліміне қарғыс айтады. Діни түсінік тұрғысынан қарасақ, бұл Вертердің о дүниедегі жағдайын бұрынғыдан да қиындата түспек. Мағжанның Вертері өзіне-өзі қол салып өлтірмегенімен, айтылып кеткен сөздері түбінде өзін іздеп тауып, көзін жоятынын сезеді. Міне сол кезде артында қалған ұрпақтардың оған қарғыс айтпай, дұрыс түсініп, өзіне бағыштап дұға оқуын қалайды. Сонда ғана жаны жанаттан орын тауып, о дүниеде ризалық ғұмыр кешпекші, Ислам дінінің барлық мұсылман баласының санасына салып кеткен «о дүниедегі тозақпен» қорқытуы ақынға да мықты әсер еткені осыдан сезіледі. Ақын оған сенген, тірі кезінде ойын батыл айтуға қорықпаған адам, о дүниенің жазасынан қорқады. Бірақ сауға сұрамайды, тек кейінгі ұрпақтардың өзін дұрыс түсініп, әділ бағасын беруін, пікірімен келіскілері келмесе өзіне дұға бағыштап кешіріммен қарауын өтінеді.

Бұл ақынның келер ұрпаққа жеке басының трагедиялық күйінішін жеткізуі емес, керісінше Еуропа, орыс әдебиетінің озық үлгісімен қазақтың әдебиет сүйгіш оқырмандарын таныстыру. Жамалға өлең арнау арқылы қазақ әдебиетіне үлкен жаңалық әкелген. Кезінде бүкіл әлем әдебиетшілерін дүр сілкіндірген Гетенің Вертер образы, орыс әдебиетінде XIX ғасырдың орта кезінде бой көрсетсе, қазақ әдебиетінде оны жаңа қырынан таныстырып, қазақ сахарасының төріне тастап кеткен Мағжан. Біз бұдан қазақ әдебиеті жиырмасыншы жылдың басында-ақ үлкен өзгерістерді бастан кеше отырып,

орыс әдебиетінің даму деңгейімен таласқанын байқаймыз.

Орыс әдебиетінде Жуковский пайда болғаннан кейін орыс оқырмандары Гетемен жақын таныса бастайды деп атап көрсетеді Белинский. Орыс әдебиетшілері арасында Гетемен алғаш жүздескен Жуковский. Ол алғаш Гетемен 1821 жылы Иенде, 1827 жылы Веймерде кездеседі. Қанцлер Мюллердің айтуынша 1827 жылы 7 сентябрьдегі кездесуінде Жуковский «Гетеге» деген өлеңін жазып, Гетеге ұсынады. Ол оны салқын қабылдайды. Жуковский Гетенің «Моя богиня» және «Мотылёк» деген өлеңдерін орыс тіліне аударады. Осы аудармада Жуковский өзінің «аудармашы прозада құл, поэзияда бәсекелес» деген әйгілі пікірін дәлелдегендей болады. Жирмунскийдің пікірінше көбелектің аудармасы Гете нұсқасынан әлдеқайда қуатты болып шыққан. Жуковский өлеңнің соңғы жағын өзгертіп, жаңартып жібереді.

Гете — мен кеше гүлден гүлге ұшып қонып жүрген көбелектің әрекетін көп қызықтадым, олардың қаракөлеңкедегі жарыққа ұмтылып ұшқаны өмірге деген құштарлықты аңғартады деп жазса, Жуковский — өлеңді аудару үстінде соңғы шумақтарына мүлде өзгеше мән мағына беріп жазады. Көбелек ұшып жүргенде өзіне адамдарды қызықтырады. Көркі де адам қолын тигізбегенге дейін әдемі көрінеді, қол тигеннен кейін әуелгі әрі кетіп жылтырағанын жоғалтатынын айтып, өлең сонын элегиялық күрсініспен бітіреді.

Академик Жирмунскийдің пікірінше Гетенің көбелегін Фет те аударған, бірақ ол жинақтарының ешқайсысына кірмей қалған. Фет Гетенің ықпалымен **«Көбелек»** деген өлең жазады. Ал қазақ ақыны Мағжанның «Көбелек» өлеңінің тууына осы екі ақынның өлеңдерінің де ықпалы болған. Біз Мағжан өлеңінен Жуковский аудармасындағы Гете ойын әрі қарай жалғастырып жазғанын аңғарамыз. Өлеңде ақын жынды көбелектің отты айналып ұша беріп, ақыры барып отқа күйіп өлетін әрекетін мысалға алып, жылтырағанның бәрі алтын емес, алдымызға қандай мақсат қойсақ та, ойланып барайық, ойланбай барып отқа түсіп кетпейік деп сақтандырады. Көбелектей, ойланбай отқа барып соғылсақ күлден кербін киіп жүрерміз деп сақтандырады, аңғарымды, салқын қанды болуға тәрбиелейді. Әрбір әрекетке барар алдында жеті өлшеп бір рет кесу керектігіне үйретеді. Ойланбай барған қадам көбелектей отқа күйдіріп жүрер деп көбелектің әрекетінен адам мінезін табады. Жуковский аударғанда Гетенің ойын өзгертп, өмір дегеніміз алдам-

шы, алыстан жылтырап өзіне шақырып алады да қас қағымда өтіп кетеді деп пессимистік сарынмен жазса, Мағжан көбелектің әрекетін мысалға ала отырып, абай болуға тәрбиелеп, өлеңнің мазмұнына оптимистік сарын әкеледі. Көбелектің әрекетін қайталамасаң, өмірде қателік жіберуіміз мүмкін емес дегенге саяды.

Мағжанның өлеңінен Еуропаның да, орыстың да үлгісін көрмейміз. Керісінше, көпшілігімізге таныс, кешкісін қара көлеңкеде жанып жатқан ошақ отын айнала ұшқан жынды көбелектің қимылын танимыз. Көбелектің әрекетінен жеке адам әрекетінің де, ұйымдасқан белгілі бір мақсат жолындағы топтың әрекетінде тануға болады.

Гете шығармаларының орысша аудармаларымен Мағжанның жақсы таныстығын — «Күміс нұрлы ай» өлеңінен де аңғарамыз. Бұл Гетеден бастау алған, қазақ фольклорымен, шығыстан қолдау тапқан имтимдік өлең синтезі деуімізге болады. Мағжанға интимдік, эротикалық өлеңдер жазуда тек Европа мен орыс әдебиеті ғана ықпал еткен десек, қателескен болар едік. Ол Мағжанға дейін Абай, Шәкәрімнің де, т. б. ақындардың да шығармаларында бар. Ал қазақ фольклоры, қазақ даласына сіңісіп кеткен «Мың бір түн» хикаялары ше? Мағжанға нәр берген бұлақ көзін іздей берсек жетерлік. Бірақ біздіңше Мағжанға Гетенің мына төмендегі өлеңінің де ықпалы болған тәрізді. Гете өзінің «Бог и Баядера» балладасын Шығыстың «Мың бір түн» хикаяларымен танысқаннан кейін жазған екен. Бұл алғаш А. А. Шишковтың аудармасымен 1828 жылы «Русские вестникте» жарық көреді. Бірақ онда эротикалық сезімнің басымдылығы жастарды ләззат құмарлыққа итермелеп, құдай жолынан аздырады деген түсінікпен цензура басуға рұқсат етпейді. 1831 жылы И. Сергиевскийдің «Литературное наследство» журналында жарияланады, бірақ онда поэтикалық нәзіктігінен гөрі, сюжет нақтылығы былай алынады.

Дева чувствует, ответно
Целовать себя дает,
И смущается приметно,
И впервые слезы льет.
Поворотливые члены
Опустились, и она
Упадает на коленья
Другу сердцем предана...

И так, для желанных любви наслаждений
В таинственный полог сливаются тени,
В круг легко веселого сна...

Гетенің бұл балладасы аударылғаннан кейін, орыс ақындары осы тәріздес эротикалық өлеңдер жаза бастайды. Енді біз Мағжанның «Күміс нұрлы ай» өлеңіндегі сөз қолданысына үңілейік. Біздіңше өлең қыздарға әзіл ретінде жазылған, оны оқып отырғанда еріксіз езуге күлкі үйретін:

Өлеңдетіп, жүйрікке мініп кетерсің,
Жүрегімде от, жылай-жылай қалармын

деген жолдар аңғартады. Өлеңнен айлы түннің астында, жұмсақ жылы жаз күнінің бір кешінде майда желмен сыбырлай сөйлескен жас теректің ішінде сүйгенін зарыға күткен бозбаланың ішкі сезімі, тән ләззетін іздеген аңсары аңғарылады. Бозбаланың ішкі тілегі қыз тарапынан қолдау табар-таппасы белгісіз. Лүпілдей соққан жүрегі аузына тығылады, жігіт жанының мазасызданғанына жаны ашыған жас терек те оған іштей тілеулес болып сыбырлайды. Бірақ алып ұшқан көңіл оған тыншыр емес.

Бозбаланың нәпсісіне тоят іздеген тентек ойы буырканып әлдебір ыстық сезімге, ыстық, отты құшаққа асығады. «Жүйрігін жаратып» ұйқы көрмей келіп тұрғанда тілегім орындалмай қалар ма екен деген ішкі күмәнді ойы қара мысықтай тырналып мазасын алады. Өлеңде сюжет нақтылығы жоқ, тек асау сезімнің ыркына берілген ішкі нәпсінің тоят іздеген тән құмарлығы бар. Жігіт жанының нені іздеп отырғандығын қазақ даласына тән тенеумен байқатқан. Гете өлеңдеріндегідей еркек мүшесі анық айтылмайды, керісінше ол «жүйрікке» теңеледі. Бұл сөз қолданысын «Қыз Жібек» жырындағы «ақ берен», «Алпамыс батыр» жырындағы шымылдыққа таянып, назданған күйеу жігіттің «мал қайда...?» болмаса осы жырдағы қыз бен жігіттің «қаршыға ілген үйректей жұмарласуының» баламалары деп бағалауымызға болады. Белгілі ғалым-жазушы А. Сейдембеков өзінің «Қазаққа эротика жат болып па? (Парасат журналы, 1992, № 5) деген ой толғауында «Бүгінгі психолог, сексолог, педагог ғалымдар эротикалық тәрбиені ұлттық төлтума мәдениеттің құрамдас бір бөлігі ретінде қарайды»,— деп келтіреді. Ендеше Мағжанның да осы бір халықтың ғасырлар сынынан өткен салт-дәстүріне құр-

метпен қарауы занды да, бірақ оның некеге отырмаған жастар үшін әр түрлі жат әсерлері болатынын да ескерген, сонан сақтандырады.)

Өлеңге екінші қырынан қарасаңыз оқушының сезімін қытықтағандай болса, келесі қырында үлкен тәрбиелік мәні барын аңғару қиын емес. Оны өлеңнің әр сөзіне мән беріп оқыған адам ғана аңғара алмақ. Ол — жігіттің ішкі «есек дәмесі» іске аса қалғандай жағдайда қыздың үйіне «жүйрікке мініп кетуінен» байқатады. Гете қыз жігітпен кездескен соң жылады, жігіт ұйқыға кетті десе, Мағжан керісінше жүйрікке мініп, қуанып қайтарсың деп келтіреді. Мұнда қыздың төгілер көз жасы жасырын тұр. Жақсылап зер салып ойланған адам үшін абыройы төгілген қыздың үйіне қуанып қайтуы тіптен ойға қонбайтын жайт. Міне өлеңде тәрбиелік мән бар деуіміз осыдан. Бұл әсіресе ауылдың аңқау қыздарына ұрсып емес әзілдеп, жанына батырмай астарлап айтылған тәрбиелік мәндегі сөз. Сөз астары ойындағысы орындалған жігіттің ештеңесі кетпейді, үйіне қуанып қайтатын сол, жылап қалатын сен боласың «қалқам» дегенді аңғартқандай.

Мағжанның «Хор сипатты қарындас» өлеңі де осы мәндес. Аталмыш өлең де астарлы, жұмбақталып жазылған. Өлеңде қызды шамға, өзін көлеңкеге теңейді. Сұлу қызға құшақтап қойынды аш, бұғағыннан бір сүйейін де кетейін, одан саған келіп кетер зиян жоқ қой деп әзілдейді. Шамға ұшып, келген көбелек күйіп өліп қалмаушы ма еді, ендеше мен-ақ күйіп өлейін, құрбаның болайын деп жанын қыз жолына құрбандыққа ұсынады. Ақын бұл жерде де оқырманын ойлануға мәжбүр ететін үлкен ой тастайды. Әзіл өлеңнің байыбына барған қыз, ақынның шам мен көбелектің орнын әдейі ауыстырып отырғандығын аңғарып, махаббат ойынында отқа күйер жігіт емес, қыз екендігіне ден қояр еді. Өлең мазмұнында аңқау қыздарға арналған үлкен тәрбиелік мән жасырын тұр. Ойлануға ишара жасайды. Егер қыз жігіттен қапыда алданып қалса, көзінен аққан ыстық жастың жанын күйдіретіні әуелден белгілі. Ендеше, ақынның алыстан орағытып, «оттай ыстық сұлу жас» деп астарлап отырғаны абыройынан айрылған қыздың, өзегін өртеген өкінішін білдірмек. Ондай өкінішке ұрынбас үшін қыздардың қандай болуы керек? Ол аңғарымдылықты, ұстамдылықты қажет етеді. Олай болса көзсіз көбелектей қалай болса солай жігіт құшағына құлай кетуге болмайды. Өлеңдегі айтылмақ астар осы.

Ал Гете өлеңдері мен «Мың бір түн» әсерлерінің ық-

палы «Сүй, жан сәулем» өлеңінде де аңғарылады. Жігіттің ынтызар көңілінің түкпірінен шыққан ыстық сезім толқыны осы өлеңде ерекше суреттеледі. Бойына Батыстың да, Шығыстың да нәрін жинаған өлең — әлі де сауатсыздық құшағында жатқан қазақ оқырмандары үшін, күні жетпей ерте туған жас нәрестедей еді. Мағжан қаламының құдіретіне бойлай еруге қабілеті әлі жетпеген санасы жас баладай қазақ оқырмандары, Мағжанның эротикалық өлеңдеріне жатырқай жатсына, үрке қарады. Сондықтан қазақ әдебиетіне тың екпінмен келген өлеңді қабылдауға өздерінің дайын еместігін танытып, «Мағжан өлеңдерінде төсек ләззәтінен басқа ештеме жоқ» деген ұшқыр пікірлер пайда болды. Біз бұл жерде С. Мұқановтың пікіріне сүйеніп отырмыз. Бұлай тайыз баға беру, Европа халқының әуелгіде Гете өлеңіне тіксіне қарауы, Гетеден аударылған эротикалық балладаға, орыс оқырмандары көпке дейін үйрене алмай, тосырқай тулағандарын еске салады. Дала заңын қатаң сақтаған қазақ сахарасының бұл жаңалықты қабылдауға дайын еместігі әбден заңды еді.

Мағжан эротикалық өлеңдер жазғанда оны тек тән ләззәті деп ғана қабылдамай, оның қыздар тағдырына қалтырар ауыр ізін мысқылдап ескертіп отырады. Тым ерте ләззәт құмарлыққа барудың соңы үлкен екіншке аппаратындығынан сақтандырғандай. Оны «N-ға» өлеңіндегі он үш жасында, цирк палуаны Соловьевтен алданып қалған қыздың былайғы тағдырының тәлкекке түсуі арқылы суреттейді. Қыздың алғашқы абыройынан айрылуын «жаншылып» деген сөз мағынасы арқылы білдіреді. Мағжан — Абайдың «Қыз сөзі» өлеңінің соңындағы «салмағыннан жаншылып, қалсын құмар бір қанып» деген жолдың бір ғана сөзіне үлкен ой сидырады. Бұл арқылы Абай, қыздың өзіне көңілі кеткен жігіт тілегін қабылдауға қарсы еместігін білдірсе, Мағжан жігіт тілегін ойланбай қабылдаған қыздың кейін жеңіл жолға түсуі, дәл осыдан басталғандығын сөз етеді. Сөйтіп, Абайдың ойын әрмен қарай өрбітеді. Тіпті соңынан сарт, татар, черкес, неміс, француз, чех жігіттерінің де көңілдерін табуын «интернациональный жүрегі бар» деп кеңетеді. Бұл сөз Кеңес үкіметінің кейінгі жылдарында ғана мойындалып айтыла бастаған, «интербикештердің» алғашқы атауы еді. Ақын, тым ерте басталған төсек ләззәті — қайсыбір әйелдерді ұлт таңдамайтын, тән тоятсыздығына аппаратын, тіпті азғындық жолға дейін жетелейтін бастау деп біледі. Жеңіл жүрістің қазақ әйелдері

арасындағы сол кезде-ақ белең алғаны, ақынды секем алдырып аландатқан.

Гетенің «Перед судом» атты сюжетке құрылған балладасын Михайлов 1869 жылы («Дело» № 11), Тургенов, Гербеля 1874 жылы («Вестник Европы» № 2) журналдарында аударып жариялады. Аталмыш баллада да Гете сол уақыттағы мораль бойынша азғындап кеткен адамдарды ақтайды. Баллада да тұрмысқа шықпай тұрып, өзі сүйген адамынан аяғы ауыр болып қалған қыздың қайғылы тағдыры сөз болады. Некесіз баланы өмірге келтірмек болған әйелді сотқа тарту үшін жауапқа шақырады. Сот үстінде әйел баласының кімнен екендігін айтудан бас тартады. Өзінің сүйген адамынан балалы болғандығын ұят санамайтындығын және сол адамға кінә да қоя алмайтындығын айтып сотқа қарсы шығады. Сөйтіп, Гете, заңсыз бала туған әйелдерді жазалайтын қоғамның әділетсіздігіне, қыз наразылығын қарсы қойып, әйелді ана болу бақытына ие болғаны үшін ақтайды.

Гетенің «Бог и Баядера» балладасы аударылғанда тіскініп қалған орыс оқырмандары, бұл балладаны өте жылы қарсы алады. Герцен ол туралы былай деп пікір жазады: «Біздің кәрі реалист үйретушіміз Гетенің даңқы арта берсін. Ақырында романтизмнің беті ашылмаған қыздарының жанына, аяғы ауыр әйелдерді қатар қоюдан жасқанған жоқ. Әрі өзінің құдіретті сөздерімен болашақ ананың бейнесін жасап шығарды. Нағыз тыныштық пен жылы ізет көретін уақытта, қуғынға түсіп масқараланған, өздерінің мөлдір махаббатын қорғай білген сорлы аналар»,— деп күрсініс білдіреді. (Герцен А. И. Полн. соб. соч. и писем в 30 т. М., Изд. АНССР, 1954. С. 381—382).

Герценнің пікірінше Гете тақырыпты Рим эллегияларынан алған. Бұдан соң орыс ақындары, дін иелері мен катал қоғамның қуғынына ұшыраған осындай әйелдердің аянышты тағдырына жанашырлық білдіріп өлендер жаза бастайды. Ол кезде некесіз бала туу масқарасы тек Европа ғана емес, орыс қоғамына да ортақ еді. Ал қыздардың оң жақта отырып «ұятты болып» қалуы қазақ топырағына да жат болмаған. Қыздарын ондай масқара атақтан құтқару үшін жеңгелері, шешелерінің небір айла-шарғылар жасағаны кезінде Ш. Уәлихановты қатты толғандырып, ол туралы пікірін былай білдірген: «Біздің халықтың өз ішінде көптеген қараңғы жоралғылар мен зиянды әдет-ғұрыптар бой алып жатыр. Түсік тастау, жүктіліктің соңғы кезеңінде оны жаныштап шы-

ғару, жас нәрестені туа салып өлтіру біздің қоғамдық пікірде қылмыс деп саналмайды. Кәмелетке толған екі-қабат бола алатын қазақ қыздарының жартысының бала өлтіруден қылмысты болуы бірақ рет емес. Бұл әдеттіптен масқара, өйткені қыз қалпында ойнас жасау қазақтарда үлкен күнә болып саналмайды және күнәкар қызға дәл еуропалық қоғамдардағыдай абыройсыздықпен арсыздық әкелмейді» (Уәлиханов Ш. Таңдамалы, А., Жазушы, 1985, 202-б). Шоқан соңғы сөздері арқылы Еуропа мен Россияда жаңа туған нәрестені шіркеуде шоқындыру кезінде, және қоғамдық орындарда некесіз туған бала деп жұртқа нұсқап көрсетіп масқаралау туралы айтып отырса керек.

Қазақ даласындағы осы бір оспадарлық кезінде Мағжанды да қатты толғандырғаны байқалады. Оны «Алданған сұлу» өлеңінің мазмұны аңғартады. Гете өз балладасында екіқабат болған әйелдің сыртқы пошымын суреттегенде жаңа форма тауып оны келісті етіп келтірсе, Мағжан керісінше екіқабат болып қалған қыздың, әуелгі келбетінің тамаша екенін, сөзінің жұртқа өтімді, өзінің құрметті, көркінің келісті болғанын сөз етеді. Жүкті болған қыздың бұрынғы келбетінен айрылып жұртқа қарар беті қалмағанына налиды. Болашағынды ойламай, бір қу тұлкінің алдауына түсіп, арыңа дақ салып алдың, енді оны немен жуып кетіркесің, өмір бойы масқара атақтан құтыла алмайтын болдың ау деп кіналай қиналыс білдіреді. Ақын бұл пікірі арқылы халықтық дәстүрдің сақталуын қалайды, қыздардың айттырылған жеріне барғанша абыройы төгіліп, оң жақта отырып балалы болып қалуларына қарсы шығады. Сондықтан оларды масқара болудан сақтандырады, оларға аянышпен емес керісінше жұрттың жиіркенішпен қарағаны жөн дегенге саяды. Бұл жағынан келгенде Шоқанның пікірімен келісетін сыңайы бар, қыздардың мұндай күйге түсуіне өздері ғана кінәлі дегенге келеді.

Біздің жоғарыда, Гетенің қайсыбір өлеңдерінің (оның ішінде Вертер романы) орыс тілінде аударылуы, таралуы және ол туралы орыс зерттеушілерінің пікірлеріне тереңірек тоқталуымыздың өзіндік сыры бар. Ол — Мағжанның орыс баспасөзіндегі жарық көрген, кез келген әдеби туындыларға еліктей бермегенін байқату. Оның ішінде ең жақсы деген көпшіліктің жылы ілтипатына ие болғандарына ғана көңіл бөлгеніне, сосын сол тақырыптарды жаңартып соған ғана қалам тартқанын айту. Яғни жасығы мен асылын екшей білген ерекшелігін атап өту. Соның бірі Мағжанның өзі аударған, Гетенің әйгілі

«Лесной цар», «Орман патшасы» балладасы. Бұл балладамен орыс оқырмандары алғаш рет 1835 жылдары Огаревтің аударуымен танысады. Огарев тікелей аударма жасамайды, балладаның сюжеті мен композициясын сақтай отырып, күйеуі тастап кеткен әйел мен өлім алдындағы баланың аянышты тағдырын, соны тудырып отырған қоғамның әлеуметтік әділетсіздігін сөз етеді. Өлім алдындағы баланың көз алдына елестеген галлюцинация мен шешесінің диалогы арқылы тағдыр тәлкегіне тасталған жетім мен жесірдің тіршілігі өз ауыздарынан айтылып, өмірлері реальды суреттеледі. Огарев аудармасындағы балладаның қысқаша мазмұны былай болып шыққан: «Балам, түн жарымы ауып бара жатса да неге ұйықтамайсың, денең неге дірілдейді, әлде қызуың бар ма үстіңе тон жауып қойсам ба екен»,— дейді шешесі. Баласы: «мама терезені қағып әкем келіп тұрған секілді» дегенде, шешесі: «жоқ балам, әкең бізді баяғыда тастап кеткен» дейді. Бала енді бірде «терезе алдында отырған қара мысық жаман көзімен қарады» десе, шешесі оның бір ай бұрын өліп қалғанын ескертеді. Бала: «мама, көрдің бе, үйдің бұрышында саған ренжіп әжем отыр» десе, «ұйықта балам, әжең осыдан бір ай бұрын өліп қалған» дейді. Бала, «мама әне көрдің бе, көп шырақтар жанып тұр десе», анасы: «балам-ау қайдағы шырақ, шошқаның майынан жасалған май шамның соңғы тұқылы ғой эзер жанып-өшкелі тұрған» деп жауап береді. Бала: «мама қараңғы болып барады, мен тұншығып бара жатырмын» десе, баласының өліп бара жатқанын сезбеген ана, «тыс... таңға дейін әлі біраз уақыт бар, тәңірім бізді сақтай көр» деп, өлген баланың үстін қымтай түседі.

Гете балладасының мазмұнын сақтай жазылған Огаревтің бұл аудармасы орыс қоғамында үлкен қозғалыс әкеледі, қорғансыз жандарға деген аяныш тудырады. Бірақ бұл таза авторлық аударма болмайды. Орыс оқырмандары Гете балладасының дәл аудармасымен Фет, Жуковский еңбектері арқылы танысады. Бұл баллада туралы Топорков өзінің пікірін былай білдіреді: «Мен баллададағы орман патшасы әке мен бала арасындағы драмадан үш бейнелеуді (символ) көремін. олар: *албасты, ес, ақыл-ой*. Егер албасты бізді билеп алса, онда ақыл мен ой албастыны қызықтыруын тоқтатады. Гетенің бала деп отырғаны біздің **санамыз**. Балладаның соңындағы баланың өлуі, адам санасындағы албастыға сену мен ақылдың арасындағы күрестен кейінгі сананың өлуі. Яғни мистикалық елестерге сенуіміз. Гете оны өзі-

нің өмірінің бір ауыр кезеңдерінен, болмаса қиялында орман патшасы шақырған елестерден алған»³ деп өзінің мистикалық ойын айтады (Топорков А. Лесной царь. В кн.: Труды и дни. С. 13—16). Гетенің мистикалық поэмасын басымнан өткен тәжірибем арқылы білемін деп жазады Андрей Белый. Сөйтіп ол бала кезінде қатты ауырып жатқанда көз алдында болған әр түрлі галлюцинациялық елестерді, орман патшасының сюжетімен салыстырады. Осы балладаның әсерімен «Котик Летаев» атты туындысының өмірге келгенін сөз етеді.

Ал мұнан кейін орыс ақындары Гетенің нәресте образын әр түрлі әдеби әдіс ретінде қолданады. Мәселен қоғамдағы саяси ойларын бүркемелеу үшін, әдеби сыншылар өздерінің пікірі қайшы келетін қаламдастарын сынап-мінеу үшін қолданған. Мысалға Д. Мережковский 1914 жылы жазған «Суворин и Чехов» деген мақаласында Суворинді албастыға, Чеховты — санасы жетілмеген нәрестеге балайды. (Из архива печати. Мережковский Д. Акрополь. Избран. М., «Книжная палата», 1991, стр. 346). Орыс әдебиеті мен неміс әдебиеті арасындағы осындай әдеби байланыстарды, қазақ ақыны әрмен қарай дамытып, қазақ топырағына егеді. Мағжан бұл балладаны аударғанда, Огаревтің аудармасымен де, А. Белыйдың жазбаларымен де жақсылап танысқан. Олай дейтін себебіміз, өзінің «Ана мен бала», «Қараңғылық қоюланып келеді» атты жұмбақ өлеңдеріндегі, қазақтың санасын балаға теңеуі тегіннен тегін емес.

Ал Мағжанның Огаревтің еркін аудармасымен таныстығын «Жылқышының үйінде» өлеңінен байқаймыз. Бірақ бұл қазақ ақыны тарапынан көшірме де, мазмұн қайталау да емес, орыс ақынымен ой жалғастыру, қалам қағыстыру. Екі ақынның да өлеңдерінің басты кейіпкері ана мен бала. Екеуі де қыстың бір түнінде болған оқиғаны сөз етеді. Огаревтің аудармасындағы бүлдіршін бала қоғамның әлеуметтік әлсіздігінің құрбаны болып, көктемей жатып сөнсе, Мағжанның өлеңіндегі жылқышының ұлы үшін бақыт таңы атады. Әкесі үйіне аман-есен оралады. Баласы өліп, орыс әйелінің үміт жібі, арман тілегі үзілсе, керісінше қазақ әйелінің үміті жанады. Огарев өлеңінің соңы трагедиямен аяқталса, Мағжан өлеңін оптимистік сарынмен бітіреді.

Өлең қыстың боранды бір түнінде жылқыға кеткен жылқышының әйелі мен баласы арасындағы диалог түрінде жазылған. Қарлы боранда жылқы бағып жүрген үй иесіне жары да, баласы да алаңдайды. Түн түнеріп, боран күшейген сайын мазасыздана түскен ана мен

бала оның үйге аман-есен оралуын тағатсыздана күтіп, түнімен кірпік ілмей шығады. Осындай ауыр сын сағатта бала анасына ақылшы, демеуші бола біледі. Көзіндегі жасын сүртіп, көңіліндегі күдігін сейілтеді. Сырттағы үдере соққан боран, олардың арасын бұрынғыдан да жақындастырады. Боранның долдана соққан күшіне шыдай алмаған терезенің әйнегі сынып, ішіне түседі де, білте шамды өшіріп кетеді. Сынықтан кеулеп соққан үскіріктен қорғанған ана мен бала, бір-біріне онан әрмен жабыса түседі. Әкесінің амандығын тілеп, аллаға жалбарынған анасының көзінің жасын сүрткен ұлы, қиын сәтте шешесіне дем береді. Бұл түн — ана мен балаға үлкен сын болады. Анасы баласының есейіп ер жеткендігін, өзіне пана бола алатындығына сенеді. Бала, алдында ата-анасының асыраған борышын ақтау міндетінің тұрғандығын сезінеді. Боран басылып, жылқышы үйіне аман-есен оралады.

Ал осы өлеңге екінші қырынан қарасақ, Мағжан жылқы баққан қазақ үйінің, қыстың боранды күнгі басынан өткен бір түнгі оқиғасымен, орыс семьясының бір түнгі трагедиялық қайғысын ойша салыстырып, ой салмақтағандай болады. Огарев, әкесі тастап кеткен жетім баланың суық үйде ауырып өлуіне орыс қоғамын кінәлайды. Бірақ әйелін жесір, баласын тірі жетім етіп тастап кеткен әкенің опасыздығы туралы сөз қозғамайды. Қазақ ақынының ұғымында, бала өлімінің басты себебі шаңырақтың шайқалуынан, жанұяның өз ішінде береке-бірлігінен айрылуынан. Егер әке ішкілікке салынып, жалғыз баласы мен әйелін тағдырдың тәлкегіне тастап кетпегенде, бала мүмкін өлмеген де болар еді? Бұған табиғаттың дүлей күшімен арпалысып, мал бағып тірлік етіп жүрген қазақ сахарасының өмірі қарсы қойылады. Қазақ халқының әлі бүлінбеген береке-бірлігі ұрпаққа үлгі етіледі.

Ақын жылқышы өмірінің бір эпизодын ғана алып, мал баққан елдің ауыр тіршілігінің картинасын жасайды. Әрі ұлттық асыл қасиетімізді жоғары бағалайды. Үйде отырып даладағы ерінің тілеуін тілеген қазақ әйелінің мөлдір сезімін табиғаттың қаталдығына қарсы қояды. Табиғаттың долы күшін, береке-бірлік, ынтымақтың алдында тізе бүктіреді. Береке-бірлік болған жерде алынбайтын қамал болмайды деген күрделі ойды береді. Ынтымақ болған жерде, тілекті Тәңірде қолдайды дегенді аңғартады. Әрі орыс қоғамында орын алып отырған осындай келенсіз жайдың, ел ішіне тарап кетпеуінде іштей қалайтын іспетті. Астарына үлкен мағына сый-

дырған осы бір тамаша өлең кезінде қатты сынға алынады. Мағжан, 1926 жылы өзінің Москвада құрастырып шығарған, «Ересектерге сауатты болуына қолқабыс қылатын кітап» деп аталатын еңбегіне осы өлеңді кірістіргенде, Молдағали Жолдыбаев мынадай пікір білдіреді: «Кітаптың аяғында «Жылқышы» деген өлең, Лермонтовтың «Үш ағаш» («Три пальмы») деген өлеңімен салмағы тең, кестелі өлең. Хат танымайтын, жаңа хат таныған қазақтың ішіне жаға қоя ма? Бұдан «Қайныма бес қарғамен ұрып бардым...» деген не өтірік өлең, я Крыловтың мысалы сіңімді болмас па?» (Жолдыбаев М. «Жаңа мектеп», 1926, № 5, 64—65-б). Бұдан аңғаратынымыз, Мағжан шығармашылығын сынға алған сыншылардың көпшілігі дарынсыз, білімсіз адамдар болған.

Енді Жуковскийдің аударуымен орыс тілінде жарық көрген «Орман патшасы» балладасын Мағжанның қазақ тілінде қалай сөйлеткендігіне тоқталайық. Жуковский — «Орман патшасын» неміс тілінен аударғанда Гетенің ойын дәл беріп, кейіпкерлердің мұңына сыпайылық сылап жолма-жол еркін аударма жасаған. Мағжан Жуковскийден тура аударма жасағанда, оның әуелгі нәзіктігін жоғалтпаған. Балладаның орысшасында айтылмақ ой сегіз шумаққа сидырылса, Мағжанда төрт тағанды қара өлең түрінде, он алты шумаққа жеткізілген. Біздіңше қазақ ақыны өзінің осы әдісі арқылы оның оқылуын жеңілдеткен. Себебі Жуковскийдің аудармасындағы балладаның оқылуы ауыр. Оның сыры екі жолдағы ойды бір жолға сыйыстырып күрделендіріп беруінен болса керек. Ал Мағжан оның осы бастапқы екі жолынан бір шумақ шығарып отырған. Мағжан өлеңіндегі айтылмақ ой жеңілдеп, жорғаның жұмсақ желісіне айналған. Салыстырайық:

Жуковский:

Кто скачет, кто мчится под холодною мглой?
Ездок, запаздалый с ним сын молодой,
К отцу, весь издрогнув, малютка приник:
Обняв, его держит и греет старик.

Мағжан:

Қараңғы салқын түнде кім,
Аяндамай желеді?
Жанында жас ұлы бар,
Жолаушы жортып келеді.

Әкесіне дірілдеп,
Тығылды бір уақ нәресте,

Құшақтап қысып баласын
Жылытады қарт әке.

Баллада мазмұны қазақ өміріне таныс құбылыс, баласын аттың алдына алып түнде, болмаса, күндіз жүру қазақ тұрмысына үйреншікті. Сондықтан Жуковский аудармасындағы орыс оқырмандары арасында үлкен құрметке бөленген «Рыбак» балладасын аудармай, «Орман патшасын» аударуының бір себебі осында. Бұл ақын талғампаздығына тағы бір мысал. Мағжан орыс тілінен тәржіме жасағанда, қазақ өміріне таныс, топырағына жақын, халық ұғымына ыңғайлы дегендерін ғана іріктеп отырған.

Балладаға Мағжанның аударуынан кірген үлкен өзгеріс жоқ. Орман патшасын қара тәж киген Қараханға балауы, халық ұғымына жақындату. Ал бүкіл балладаның бойына қуат беріп тұрған (*Береген патша ол неткен?*) деп келетін сөз түпнұсқада жоқ. Бірақ, баланың орман патшасы асыл заттарды үйіп-төгіп өзіне шақырғанын білдіргенде, осы сөзді әкесінің кейістік ретінде айтуын, ақынның аудару кезінде өз жанынан қосқаны байқалады. Нәтижесінде баллададағы айтылмақ ой осыған тірелгендей болып шығады да, шығармаға әлеуметтік бояу мән береді.

Егер Жуковскийдің төртінші шумағындағы мына сөздерді *«о нет, мой младенец, ослышался ты»* деген сөздерді жолма-жол аударсақ, *«о жоқ, менің нәрестем, жаңылыс естідің»* деп солғындап шығар еді. Ал Мағжанның балладаға мұндай үлкен күрделі саяси ой сыйдырып жазуы, біз жоғарыда сөз еткен Огаревтің өз аудармасында орыс қоғамын сынаған саяси көзқарасын ойға салады. Бірақ Огарев Гетенің ойын ғана алып, балладаның бүкіл мазмұнын жаңадан жазып шықса, Мағжан Жуковский аудармасының мазмұнына нұқсан келтірмей, тек бір ғана жолды, шумақ арасына ендіріп жіберіп, баллада идеясын үлкен саяси мәнге бұрады. Қазаққа патшаның оңайлықпен жомарттық жасап, бостандықты бере салмайтынын, үміттің оңайлықпен ұстатпайтындығын аңғартады. Біздің шамалауымызша бұл баллада Қазан төңкерісі алдында ғана аударылған іспетті.

Жалпы орыс әдебиетінде мистика — Гете еңбектері аударылғаннан кейін ғана қанат жайған. Гетенің «Орман патшасы» атты мистикалық балладасы туғанда, неміс қоғамында оған үлкен қолдау көрсетіледі. Балладаға Шуберт музыка жазады. Оны Жуковский орыс тіліне аударғанда да тура сондай жағдай қайталанып, Арен-

ский мен А. Г. Рубенштейн музыка жазады. Ал Мағжанның «Орман патшасын» тәржімелеуінің өзіндік бір себебі жоғарыда айтқанымыздай — әлем халықтарының ықыласының тууынан. Әрі осындай тамаша туындымен қазақ оқырмандарын таныстыруды жөн көрген.

Дәп осы жерде екі ғасырда, екі дүниеде өмірге келген екі халықтың алыптары арасындағы қайсыбір ұқсастықтар туралы айтпай кетуіміз мүмкін емес. Мағжан да белгілі дәрежеде Гете тәрізді мистик. Қазақ жазба әдебиетінде мистика Мағжан шығармаларынан басталып, Бернияз Күлеевтің поэзиясында жалғастығын тапқан. Жалпы дүние жүзі әдебиетінде қара күш иелерін өлен кейіпкерлері етіп жырлау батыста — Гете, Байрон шығармаларынан көрінеді. Гете өзінің Мефистофелінде Демонды құйрығынан мықтап ұстаса, Байрон өз поэзиясында оған құшағын ашып, қолын ұсынып, онымен тең адамдай қолтықтасып жүреді. Орыс ақындары арасында онымен жақындасып, өз шығармасында пайдаланған — Пушкин. Бірақ ол Байрон тәрізді қол ұстасып түсінісіп кете алмаған Ал Лермонтов үшін демонизм шығармасының басты тақырыбы ғана емес, оның күрделі саяси ой қорытуына мүмкіндік жасаған. (Григорян К. Н. Лермонтов и романтизм. М—Л. Наука. 1964, стр. 170—171).

Ал қазақ ақыны Мағжанның фольклордағы қара күш иелерін өлендерінде пайдалануында өзіндік әдісі бар. Мағжан шығармаларындағы қара күш иелері қазақ ұғымына жақын, қазақ топырағына лайық пері, сайтан образында алынады. Бұлардың қай-қайсысы болмасын халық сенімінде иен далада, елсіз мекендерде жүреді. Қасына жақын барған адамдарға қастандық жасайды. Сондықтан ұлттық ұғым бойынша олардың қасына ешкім жақындамайды. Алда-жалда көздеріне көріне қалса, «бисмилла эр-рахман рахим» деп айтып, құраннан бірнеше сүре оқиды. Егер құран сүрелерін білмеген жағдайда, тәңірге сыйынып сары ала камшымен жан-жағын сабалай бастаса қорқып қашып кетеді-мыс. Бірақ онда да кез келген адамға көріне бермейді, өзінің көрінетін адамдары болады.

Мағжан өлендерінде, осы халықтық түсініктің қаймағын бұзбайды. Біз оны **«Жазғы жолда»**. **«Батқан күн, атқан таңның жыры»** өлеңінде:

Сыбдыр-сыбдыр әлде не?
Жел ме? Жүрген жын ба екен?—

деп жындардың түнде жүретінін білдіретін ұлттық ұғымды көреміз. Бірақ оны ақын — халық басына төніп келе жатқан қатердің хабаршысындай етіп, соған балап суреттейді. Елге бір түнектің төніп келе жатқанын айтуда халықтың өз ұғымына сай, өз түсінігіне ыңғайлы сөздерді қолданады. Мәселен, «**Айда атыңды Сәрсембай**» өлеңінде қолқаны атқан көк түтінге оранған қала тірлігінің, ауылдың жұпарлы ауасымен салыстырғанда жан төзгісіз екендігін ауыл халқына түсіндіру үшін, «қала бір жатқан дәу пері» деп халық ұғымына жақындатады. Ұлттық ұғымда, дәу перілер, адамдарға тек жамандық жасаушы, қара күш иелері. Ендеше қала адамдарының қолқасына еніп алған көк түтіннің адамдарға ауру әкелуден басқа жақсылығы жоқ. Міне, ауыл адамдарының санасына қала тіршілігін осылай жеткізеді. Қалаға барып көрмеген ауыл қазағы үшін қаланың келбеті «дәу пері» тәрізді болып келсе, онда бәлендей мақтап, қызығарлықтай емес екендігі өз-өзінен түсінікті болады. Бұдан Мағжан «Қазақстан жерінде қалалардың салынуына мүлде қарсы шықты» екен деген ой тумаса керек. Өйткені «**Жазды күні қалада**» деген өлеңінде қаланың мәдениет ошағы екендігін мойындай отырып, тек өзінің, балалық шақтан туып өскен ауылын сағынатындығын айтып ағынан жарылады.

Ал «Жаралы жан» өлеңіндегі:

Ың-жың дауыс келеді құлағыма,
Перілер ән салысып тұр ма күйлеп?...

деп келетін жолдардан қазақ елін жайлаған аштықтың ауыр зардабын аңғаруға болады. Өлгені аштан өліп, өлмегені ақтық сағатының жақын қалғандығын аңғартып, ыңырси шыққан үндері, өлген адамдарды азалап, ызындай соққан желдің гуілі, перілердің иесіз далаға өктемдігін жүргізіп ән салғанындай, жындардың шиыршық атып билегеніндей етіп суреттеледі. Солардың әрекеттеріне баланады. Қазақтың бір кездегі кең даласына, мына қырғыннан кейін тек қара күш иелері ғана билік жүргізетін болды деп 20—21-ші жылдар аралығындағы қолдан туғызылған аштықтың ауыр зардаптары кейінгі ұрпаққа осындай суретпен жеткізіледі. Бірақ дүлей күш иелерімен бетпе-бет келіп, қол ұстатпайды. Өзінің жан сезімін ол құбыжықтарға жақын жібермейді. Мағжан жаратылысынан халықтың наным-сенімнің сол қалпында сақталып, келесі ұрпаққа сол қалпында жетуін қалайды. Тек осы қара күш иелерін тізгіндеп, жүгендеп,

нокталап ұстайтын бақыларға ғана жақындайды. Солардың жанына барады, соларға табынады. Қойлыбайдай бақының құдіретіне сенеді. Сондай құдіретті болғысы келетіні де рас. Аштан қырылып, бодандықта өмірі өксіп келе жатқан халқына қалқан болып, кері кеткен заманды түзеп, еліне тәуелсіздік алып бергісі келеді. Бірақ ол алыстан өзіне алдап шақырған перінің елесі тәрізді алдамшы, жанына жақын барғызбайды. Сондықтанда Қойлыбай бақының қасиетіндей құдіретінің болуын да армандайды, «Қойлыбайдың қобызы» поэма-сында:

Шіркін-ай, кер заманды күл қылар ем,
Бата алсам Бағаналы Қойлыбайдан

деуі де сондықтан.

Гете қаламынан туып, әлем әдебиетіне тараған мистиканы Мағжанның қазақ әдебиетінде пайдалану сырларына әр қырынан үңілуге болады. Оның алғашқысы — мистиканы жазба әдебиетіндегі бір көркем тәсіл деп қабылдап, оны қазақ әдебиетінде енгізуді жөн көруі ықтимал. Екіншіден, өзі өмір сүрген қоғамдағы әділетсіздіктен жалығуынан деп те қабылдауға болады. Үшіншіден ақынның бейнелеп отырған образдары, ел тәуелсіздігін аңсаған үмітінің жақын жылдарда орындалмайтын елесі деуге де, кейде тіпті бүгінгі күні тек әділетсіздік ғана жеңеді, соларға ғана күш біткен деген ұғымдарды қабылдауға да болады. Бірақ осы екеуінің ақын шығармаларында қайсысы үстем келетіндігін дәп басып айту қиын. Десек те, ақынның өзі өмір сүрген қоғамға деген қайшылықты көз қарасының тууына негіз болған әлеуметтік себептерге басқа тарауда кеңінен тоқталатын боламыз.

Ал Мағжанның орыс аудармаларындағы Гете поэзиясымен таныстығы — Жуковский шығармашылығы арқылы екендігін батыл айтқанымыз жөн. Қазан төңкерісі алдында орыс семинариясын алтын медальмен бітірген қазақ ақынының, XIX ғасырдың бас кезіндегі орыс әдебиетінің жетістіктерімен, ондағы назар аударар барлық жаңалықтарды бақылап, орыс әдебиетінің озық, тың үлгілерін қазақ әдебиетінде қалыптастыру мақсатында, қазақ топырағына лайықтап, жымдастырып, қияластырып пайдаланған. Олардан үйрене отырып, елмен ел арасында әдеби байланыстар жасауға да ұмтылыс жасағандығы байқалады. Батыс, орыс әдебиеттерінің ықпалымен туған Мағжан өлендері олардың тікелей

көшірмесі деуге келмейді. Керісінше ақынның өз түсінік талғамынан сүзілген, оларға болмыс бітімі ұқсамайтын, қазақ даласының төл туындылары болып шыққан.

Гете поэзиясы өзінің орыс әдебиетіне ықпалын ХІХ-шы ғасырдың жиырмасыншы жылдарында жүргізе бастаған. Осыған дейін Байрон поэзиясы өктемдігін жүргізіп келген, орыс әдебиеті, өзінің ой жұтандығымен бірден көзге шалынатын. Сондықтан да орыс әдебиетінің алдындағы мақсат — философиялық мәнділігімен бірге, оқырманды ойландыруында болды, — деген пікір айтады әдебиет зерттеушісі Веневитонов (**Веневитонов Д. В.** Полн. соб. соч. М.-Л., 1934. С. 219—220). Орыс әдебиеті — Гете поэзиясын ең алдымен осы ойлылығы үшін жылы қабылдаған. ХХ ғасырдың басында өмір кешкен Мағжанды да осы құдіреті өзіне магниттей тартқанын, ақын қаламынан туған тың ойлардан, өлеңдерінің астарлы, көп қыртысты болып келетін сырынан аңғарамыз. Осы жағынан да екі халық өкілдері, екі ойшыл, екі алып (титан) іштей өте ұқсас болып шыққан. Осыдан Мағжан поэзиясының қазақ әдебиетінде ұлы төңкерістер жасауының сырын ұғамыз. Мағжан да Гете тәрізді өнердің алдына белгілі бір мақсат қойған. Оны Мағжанның «Табалдырық» атты ғылыми теориялық еңбегіндегі мына пікірлері де нықтай түседі: «Көркем, терең мәнді бейнелер арқылы жүректе үлкен сезім оятқан — ақын, оята алмаған ақын емес. Нағыз ақын өз ортасының шеңберінен шығып, бүкіл адамзат бұқарасының қуаныш, қайғысын жырламақ». Мұнан аңғаратынымыз, Мағжан үшін бөтен халықтар мәдениетінің қораштығы жоқ. Ұлттық сыңар жақтыққа салынудан аулақ, қазақ әдебиетін ұлттық оқшауланудан сактандырады. Гетенің: «Әдебиет көркемдігі жайдақ ойдан аулақ болуында» деген пікірімен Мағжан да іштей келіседі.

«Гете қаншалықты ұлы ақын болғанымен де, халқының қайғы-мұңына жайбарақат қараған өзімшіл ақын», — деп Людовик Верне, Гетені кезінде қатты сынаған екен. Ал қазақ әдебиетінің титаны Мағжан шығармаларынан халық тағдыры қалыс болған жоқ. Абылайды, Кенесарыны. Сыздықты, Баян батырдың ерлігін жырлағанда, патшалық Ресейдің отарында жасыған елінің намысын қоздырып, жігер берді, ұлттық рухын оятуға тырысты. Қызылдар қырғынына ұшыраған халқының тағдыры да үнсіз қалдырған жоқ. Сөйтіп, Шеллингтің өнер туралы теорияда бекіткен ілімін Гете практикада орындаса, қазақ топырағында қазақ ақыны оны әрмен қарай дамытады. «Шеллингтің натурфилософия-

лық идеясы, суреткер — символисттердің мистикалық фантазиясына да өзек болған»,— дейді Жирмунский В. М. Мағжан — символист ақын. Ендеше қазақ ақынына Шеллингтің ықпалының күшті болғанын тереңірек зерттеу керектігі осыдан туады.

Орыс ақындары Шеллингтің романтикалық идеализмі мен табиғат туралы эстетикалық философиясын, поэзия философиясымен тығыз байланыста болуы керек деген ілімімен Гете арқылы танысады. Оны француз философтарының пікіріне қарсы қойып, жиырмасыншы жылдардың екінші кезеңінде неміс әдебиетінің ықпалында өлеңдер жаза бастаған. (Жирмунский В. М. Гете в русской литературе. Л., Наука, 1982, стр. 127).

Мағжан поэзиясы арамызға жетпеген кезеңде, Шеллинг романтизмі орыс ақындарының шығармаларына ғана тән, ол әлі қазақ әдебиетінің көкжиегінен көрінбеген деген қысқа түсінікте болып келгендігімізді жасыруға болмайды. Тіпті керек десеніз көпшілігіміз Шеллинг философиясының не екендігін білмейміз. Мағжанның арамызға оралуы Шеллинг философиясының қазақ әдебиетінің топырағына да жат болмағандығын танытты. Мұның қазақ әдебиеті үшін ашық күні найзағай ойнаумен бірдей болып отырғандығын мойындамасқа болмайды. Тіпті қазақ әдебиеті сонау жиырмасыншы жылдардың өзінде-ақ осындай үздік табыстарға қол жеткізгендігін батыл айтуға да, жазуға да болады.

Гете тәрізді Мағжан да табиғатқа жан бітіріп жырлайды. Оны «**Күзді күні**» өлеңіндегі табиғатты адам тәрізді жылатып, сыбырластырып сырластыруынан, «**Сең**» өлеңіндегі сары аяз бен қардың ғашық жардай қыс кезінде құшақтасып бірге жүргенінен, көктем шығып жер ери бастағанда күннің қызуына шыдай алмай еріп кетуін жанды суреттеуінен білеміз. «**Жиіленді қара орман**» өлеңінде, аппақ қар жамылып жатқан орманды түс көріп жатқан адамға балауы да осы ойымызды нығыздай түседі. Мағжанның мистикалық елестер мен табиғатты адамша кейіптеп суреттеуі бұдан басқа өлеңдерінен де мол кездеседі. Аймауытов айтқандай қазақ әдебиетінде табиғатқа жан бітіріп суреттеуде Мағжанға жетер ақынның жоғы рас.

Гете атпен шауып келе жатқанында өзіне қарсы келе жатқан қосалқы бейнесін (двойник) көретіндігін айтып жүреді екен деп жазады Штернберг өзінің «Первобытная религия» атты еңбегінде. Мағжанда ондай қасиет болған ба, жоқ па дегенде айтарымыз, түбінде оккультатив ғылымының қолына алып зерттеуіне әбден тұра-

ды. Гете бойындағы мистика Шығыстан келген, оны, христиан діні өкілдерінің мистикалық түсінігіне қарсы қойып жазған деген пікір айтады, орыс әдебиет зерттеушілері. Ал біздің Мағжанымызға Гетенің де, Шығыстың да, одан қала берсе қазақ арасындағы небір көзбояудың шеберлері болған баксылардың да әсерлері аз болмаған.

Гете — Батыс көне антика өркениетін қайта тірілтіп — антологиялық жанрларды дүниеге келтіреді. Бұл — Гетеден кейін бүкіл Европа әдебиетінде кең қолдау тапты, неміс ақынының шығармашылығымен сусындаған орыс ақындары да онан қалыс қала алмаған. Соның бірі неміс мектебінің өкілі — ақын Феттің поэзиясынан да орын алған. Фет, Гетенің 18 өлеңін орыс тіліне аударады. Бірақ оның төртеуі ғана 1840 жылы шыққан «Лирический пантеон» жинағына енеді. Оның ішінде «Певец», «Рыбак», «Лесной царь» деген балладаларын аударған. Фет, Гетеден антологиялық жанрларда өлең жазуды, интимдік лирикалар жазуды үйренеді. Ол «Римские элегиида» айқын байқалады. (Жирмунский В. М. с. 344). Көне антика мәдениетін поэзияда көрсетуде, Мағжан да орыс ақындарынан қалмауға тырысқан. Антикалық көне мәдениет күдіретін қазақ тілінде жырлауда ол өзіндік қолтаңбасымен келді. Осы жерде Мағжанға осы екеуінің қайсысының ықпалы молырақ дегенде айтарымыз — екеуі де.

Мағжан поэзиясындағы әуенділікке Феттің де, Гетенің де ықпалы болған. Ал Мағжан поэзиясындағы антологиялық жанрлардың қазақ әдебиетіндегі үлгісімен «**Мағжан және Фет**» деген тарауымызда таныстырамыз. Әзірге ойымызды жинақтай келгенде айтарымыз — Мағжан поэзиясындағы эротикалық, мистикалық, антикалық жанрдағы өлең үлгілерінің тууы, Шеллингтің романтизмі Гете поэзиясының ықпалынан.

ПАЙҒАМБАР

Мағжан өзінің «**Табалдырық**» атты теориялық еңбегінде: «Қазақтарда шын мәніндегі күшті әдебиет болған, әлі де солай» деп атап көрсетеді. Сондықтан да Мағжан әдебиетімізді одан әрі дамыту үшін жаңа әдеби әдістер іздестіреді. Жаңа сөз қолданыстарын, өлең үлгісіндерін іздейді. Нәтижесінде поэзиясы әр қырынан көрініс береді. Тамаша лирик болып қалыптасады. Өлеңдеріндегі терең ойлары да ақынның толқымалы тағды-

рындай, әр түрлі болып үнемі өзгеріп отырады. Ақын бірде қатал да мейірімді, аңғал да адал. Жанына келгенді жалынымен өртеп жіберетін отты да қуатты, адуын да айбатты болып келеді. Тіпті кейде ұртынан у төгілген жазалаушы, қоғамның қателігін бетіне басқан қатал сыншы, суреткер. Ал енді бірде қойдан да жуас моп-момақан, кіршіксіз таза, бала мінез ақ көңіл, аңқылдаған аңғал жан. Қайсы бірде адам аярлық мүсәпір қалге түсіп өзін де өзгелерді де күңіrentіп жылатады. Кейде жұмсақ юморымен сүйсінтіп күлдіреді. Міне, Мағжан өзінің таңғажайып тамаша дирик екендігімен осылай тамсандырады. Ескіні аңсап жылаушы да, жаңаға қол созып қуанушы да, сұлу әйел құшағында тұншығып өлуге дайын ғашық та өзі. Өлеңдері өзгеге ұқсамайтын тым ерекше жан Мағжан. Ол оқырмандарын осындай ерекшелігімен, кең тынысты, кең үнділігімен таң қалдырмай қоймайды.

Ол өзінің мүлде жаңа метафоралары мен эпитеттері, гипербодалары, т. б. толып жатқан көркемдеуші элементтерімен қазақ әдебиетін байлыққа батырды. Қазақ әдеби тілін жұмсақ та, нәзік, көркем етіп қалыптастырды. Қысқа ғұмырында қазақтың ұлттық демократиялық әдебиетінің негізін салып үлгерген Мағжанның қазақ әдебиетіндегі орны осындай шексіз еді. Жаңа өлең өрнектеріне, қазақ әдебиетінде әлі бой көрсете қоймаған жанрларға қатты назар аударды. Оларды әдебиетімізге әкелуде өзге елдердің тәжірибелеріне үңіледі.

Қысқасы орыс әдебиетінде қандай жанрлар бар, қандай өлең түрлері бар, көркемдігі жоғары дәрежеде болған барлық шығармаларды көңіл сүзгісінен өткізді. Орыс ақындарының орыс әдебиетін кемелдендірудегі әдістерін нысанаға алды. Оның қайсыбірін қазақ топырағына ыңғайлап пайдаланды. Қазақ әдебиетін солардың дәрежесіне шығарып қатар қойғысы келеді. Сондай өзіндік соны әдісімен ұнаған ақындардың бірі — Ф. И. Тютчев.

Ф. И. Тютчев Ресейді барлық жан-тәнімен сүйген, мемлекет ісіне шын берілген. Романов патшалық еткен Ресей мемлекетінің құрылысын сақтаушы орыс революциясының қас жауы болған адам. Революциядан қатты қорыққан. Көп жылдар Бавария мен Италияда орыс елшісі болып қызмет істеп жүргенінде, Батыс әдебиеті мен мәдениетін бойына мықтап сіңірген. Мәдени мешеулікте жатқан Ресейіне іш тартып, Европа деңгейіне қашан көтерілер екен деп армандап өткен. Сол ізгі ойларын айтуда әдебиетте соны балама іздеген. Ол Батысты мәдениет

тің, өнердің, білімнің ошағы деп таниды. Сондықтан оны «оңтүстік» деп атайды. Оңтүстік — ол үшін өзі елшілік қызметтерде болған Бавария мен Италия. Бұл оның жастық шағы. Солтүстік — ақын пікірінде Петербург, өмірінің нағыз жақсы жақтары өтіп қайраты қайтып, қаламы мұқалып, өмірінің өшіп бара жатқан бейнесі. Сонымен қатар солтүстік пен оңтүстік оның өмірбаянының және географиялық өмірін ғана бейнелемейді, Россиядағы саяси толқуларды да бейнелейді (Бухштаб Б. Я. Русские поэты. Л., «Худ. лит», 1970. С. 60).

1905—1907 жылдардағы Ресейде болған революцияны қанмен тұншықтырып, соңынан мемлекет ішінде жүргізілген қанды саяси террор Батыс елдерінің арасында Ресейдің беделін түсіріп жіберді. Ақын Романовтың жіберген осы кемшілігіне қатты намыстанып, наразылығын «Русской женщине», «Итак опять увиделся я с вами...» деген өлеңдерінде айтып білдіреді. Орыс зерттеушілерінің пікірінше батысты — оңтүстікке, Россияны — солтүстікке балау Тютчев поэзиясына Батыстың ауыз әдебиетінен келген ықпал. Тютчев — солтүстіктің (Россия) оңтүстік (Европа) елдерінің бірдей жыл мезгілдерін алып суреттегенде, екеуін екі түрлі етіп бейнелейді. Солтүстіктің табиғатын түссіз, сұрықсыз, дыбыссыз өлім халінде жатқан меңіреу тыныштыққа балап, оңтүстіктің табиғатына әр беріп, ауа-райын өте жылы етіп, тіршілігіне жан беріп, үлкен көтеріңкі шабытпен жырлайды.

Тютчевтің — Петербургті солтүстікке балауы, сол кездегі орыстың демократтық бағыттағы ақындарын қатты қызықтырады оларға ұнайды. Бұл сөздің қазақ демократ жазушыларының шығармаларынан жиі кездесетіні сондықтан. Тютчев солтүстікті қараңғылықтың мекені деп бейнелейді. Оның орыс әдебиетінде енгізген бұл жаңалығынан басқа, Гетенің екі жолдан бір шумақ жасау әдісін пайдаланып өлеңдер жазады.

Сондай-ақ зерттеушілер Тютчевтің өлеңдерінде кезек бар деген пікірлер де айтады. Ол жарық пен қараңғылықтың ауысуы кезіндегі жарықтың азайып, қараңғылықтың қоюлануы. Болмаса жылу мен суықтың арасы, жылудың азайып, суықтың күшеюі. Өтпелі кезеңде жылу азаяды, суық күшейеді, жылудың соңын бірте-бірте суық басып отырады. Оның поэзиясының контрасты болып келу себебі де сондықтан. Жарықты жылы әлемге, суықты түнерген әлемге қарсы қойып Тютчевтің жазуы осы контрасты сөз қолданыстары Мағжанға қатты ұнаған әрі оны поэзиясында өзіндік ерекше әдіспен пайда-

ланған. Біз оны «**Жазғы жолда**» өлеңінде қазақ даласындағы өлі тыныштықтың өзін жылатуға таяу екендігін айтып көңіл-күйін шерткен сөз қолданысынан байқаймыз. «**Балапан қанат қақты**» атты қарасөзбен жазылған өлеңінде «солтүстік» сөзін, Европада басталған қантөгістің бірте-бірте Қазақстан жеріне жылжып келе жатуының нышаны ретінде қолданған. Мағжан Омбыда оқып жүргенде қазақ жастарына арналған өз тіліндегі «Балапан» атты қолжазба журналын шығарады. Журналдың мақсаты — ел ішіндегі июнь жарлығынан туындағы саяси қарсылықтарға бағыт-бағдар беру. Ресейдің Жапониямен болған соғыста масқара болып жеңіліске ұшырағаннан кейінгі өз іштеріндегі саяси шиеленістің күшеюі, түбінде қазақ жеріне аяқ басатындығын айту. Соңында Европа және орыс әдебиетіндегідей қазақ әдеби сынының да ірге тасын қалау еді. Әрі бұл — елге мәдени-ағарту саласында үгіт жүргізетін және оқырмандарымен пікір алысатын, ой қатайтатын орталықты ашудың алғашқы бастамасы болатын. Бұл — ақынның көкейінде жүрген көптеген ізгі армандарының алғашқы аттаған табалдырығының бірі еді.

Бірақ оған қаражат болмады, сондықтан журналды алғашында қолжазба ретінде шығаруға тура келеді. Ақынның: «Балапан» қанат қақты... Жас еді. Қанаты да қатайып жеткен жоқ еді, амалсыз қақты», — деп отырғаны осы.

Мағжан — Уфада медреседе оқып жүргенінде қазақ шәкірттерінің арасында осындай бір газеттің, болмаса журналдың қажеттігін сөз етеді. Оған татар жастары қарсы шығып, соны үлкен дауға айналып бара жатқанда Ғалымжан Ибрагимов араласып, екі жақты бітімге шақырады. «Қазақтарға қазақ тіліндегі журналдың қажеті қанша, татар тілінде-ақ оқи бермей ме!» деген қарсы пікірлер айтылып, Мағжанның ұсынысына қатты шабуыл жасалады.

Мағжанның — балапан орманға да, тоғайға да ұшып барып пана таба алмады деп отырғаны сол. Өз алдына сын-пікір, айта алатын баспасөзі болмаған соң, көрінген халықтың мәдениетін түртіншектеп пайдалану аш көңілге тоқтық әкелмеді. Ойын ашық айтар қазақ баспасөзінің керектігі де сондықтан. «Кел» деп бауырына шақырған, солтүстік — орыс әдебиетінің тақырыбы да, ой толғамы да қазақ даласына ұқсамайтын бөтен еді. Жат халықтың әдебиетінің жетегінде кетпей тұнығына шомылып, кәусарына қанатын, ауыз әдебиетінен бастау алған, қазақ баспасөзінің керектігі ақынды қатты тол-

гандырады. Мағжан ұғымында «жылы жақ» қазақтың төл ауыз әдебиеті, сол ғана халқына рух, жігеріне жігер қоспақ, мұңайғанда демеп, жылағанда көзін сүртпек.

XIX ғасырдың аяғы XX ғ. басында монополистікке дейінгі капитализмнен, империализмге өту дәуірі аяқталады. Халықаралық аренада соғыс күштері жаңадан жіктеледі. Дүние жүзінің барлық елдерінің экономикалық және саяси дамуының әркелкілігі оларды өзара шиеленістіре түсті. Ресейдің Жапониямен болмай қоймайтын соғыс қатері күшейді. Ресейдің өз ішінде тулаған толқындай буырқанып, революциялық дағдарыстың толғағы пісіп жетіле бастады. (**СССР тарихы. 1861—1917. Капитализм дәуірі II том, Алматы, 1971, 377—378-б).**

Бірінші дүние жүзілік соғыстың алғышарттары жасалады. Орыс үкіметі Англия мен Францияға жолдаған өз нотасында, алдына-ала болашақ бітімнің шарттарын ұсынды. Бұл шарттар бойынша Шығыс Галиция мен Неманның төменгі алқабы Ресейге өтуге тиісті болатын. Польшаға Познанды, Силезияны, Батыс Галицияны бермекші болды. Франция Эльзасты, Латарингияны, Германияның бірқатар территориясын алуға тиісті еді. Германия есебінен Бельгия, Австрия-Венгрияның есебінен Сербия үлкейтілмек болды. Германия отарларын батыс державалар өзара бөлісетін болды. Германия — Англияны, Францияны, Польша — Беларуссияны басып алмақшы еді. Сөйтіп екі жақтың да империалистері, дүниені қайта бөлісудің кең көлемді жоспарын жасады.

Күнбатыстан әлем халықтарына келе жатқан бұл апат, Ресейдің алдыңғы ойлы демократтарының наразылығын тудырды. Халық басына төніп келе жатқан бұл хауіпті орыс символисінің бірі Мережковский, өзінің 1894 жылғы «Дети ночи» өлеңінде бейнелеп жазды. Еліне төніп келе жатқан апаттан сақтандыруға тырысты. Өлеңде империалистерді құдайдың қарғысына ұшыраған түнектен туған, түн балалары деп атайды. Шіркін осы бір жемтікке таласқан құзғындардың ортасына жай түсіріп, жан-жаққа тарататын пайғамбар болса, мүмкін ол осы қырғыннан бойын сақтап отырған Шығыстан келер деп үміттенеді. Бұл — күнбатыстан келе жатқан апаттың алдын алып соғылған қоңырау еді. Мережковскийдің бұл болжамының дұрыс шыққанын уақыт дәлелдейді. Дүние жүзілік соғыс басталғанда, қазақ ақыны, оның данышпандық пікіріне тәнті болып, орыс ақынын «пайғамбар» деп атайды. Сөйтіп қазақ халқын оның пікірімен жақын таныстыру мақсатындағы әйгілі «Пайғамбар» өлеңі өмірге осылай келеді.

Орыс әдебиетінде «Пайғамбар» деген тақырыпта өлең жазу Пушкиннен басталған. Кейін оны Лермонтов жалғайды. Осы тақырыпты қазақ ақыны аяқтайды. Пушкин декабрист Пушкинмен әңгімелесіп отырып, «Андрей Шенье» өлеңінде орыс самодержавиесінің саясатын дәл болжағанына таң қалып, «Я пророк, ей богу, пророк» деп өз-өзіне қатты таң қалған екен. (Гроссман Л. От Пушкина до Блока. М., 1926, кн-во «Современные проблемы». с. 59). Бұл пікірі кейін — «Пайғамбар» өлеңінің тууына ықпал болады. Пушкиннің «Пайғамбар» өлеңінің қысқаша мазмұны былай: «Жань құлазып көкірегі көшкен елдей, бос қалып отырған бір сәтінде, алдына алты қанаты бар құдайдың көмекшісі ұшып келеді. Ол өзінің жұмсақ алақанымен оның көзін сипап, дүниеге көзқарасын ашады. Құлағынан қолымен сипағанда шу пайда болып, жер бетіндегі өсімдік, жан-жануарлардың қалай тіршілік ететіні, аспандағы періштелердің қалай тірлік етіп жатқанын естігендей болады. Ал қолы тіліне тигенде күнәһәр тілді орнынан жұлып алып, жаңасын салып, семсермен кеудесін жарып, жүрегін суырып алады да, оның орнына жылу шашқан ыстық жүрек салады. Осыдан кейін тірі өлік болып жатқанымда құдай келіп «сен енді пайғамбар болдың, орнынан тұрып халқыңа қызмет ет», — деді деп ойын аяқтайды (Пушкин А. С. Пол. с. б. соч. т. I, С. 385).

Пушкиндегі осы ойды Лермонтов «Пайғамбар» өлеңінде былай жалғастырады. Міне, енді тілімді, жүрегімді, көзімді бүкіл жан дүниемді өзгертіп кеткен күннен бастап, мен, адамдардың көзінен бір-біріне жасайтын жамандықтарын көріп, оларды бір-біріне жақсылық жасауға үйрете бастадым, шындықты айттым. Бірақ сол күннен-ақ менің төңірегімдегі достарым теріс бұрылып, маған тас лақтыра бастады. Олардан мен бас сауғалап қашып, сахараға қарай бет түзедім. Сонда құдай маған аяушылық білдіріп, өзінің асын берді. Жердегі жан-жануарлар жанымды түсінді. Аспандағы жұлдыздар жымыңдап сырласып, менімен ойнай бастады. Адамдардың соққысынан бас сауғалап, қашып жүргенімде азып-тозып адам аярлықтай күйге түстім. Бұл ұсқынымды шалдар немерелеріне көрсетіп: «мынадай жан шошырлық кейпімен құдайды аузына алып, бізге ақыл айтқысы келеді», — деп табалап күлді деп бітіреді ойын Лермонтов (Лермонтов М. Ю. Соч. т. I, М., «Правда», 1988, С. 224—225).

Екі ақынның іздеген шындығы мен жақсылығын, үшінші бір орыс ақыны Д. С. Мережковский өзінің «Де-

ти ночи» өлеңінде әуелгі ойды әрмен қарай дамытып, көз жасына тұншыққан орыс жерін азат етуге, мүмкін Күншығыстан шыққан пайғамбар келер деп үміттенеді. Орыс ақындарының бұл тілегіне күллі Шығыс атынан сөйлеген қазақ ақыны Мағжан «Пайғамбар» өлеңінде:

Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен — Күн ұлы, көзімде күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гүннен туған пайғамбар,—

деп жауап береді. Сөйтіп орыс әдебиетінен басталған азаттық туралы ой, қазақ әдебиетінен жалғастығын тауып, қазақ ақынынан жауабын алады. Өлең он сегіз шумақтан тұрады. Олар өзара алты шумақтан жеке-жеке жұлдызшалармен ажыратылған. Оның басты себебі мынау, эпиграммада Мережковскийдің алғашқы болжамын, ал өлеңнің алғашқы алты шумағында күнбатыстағы империалистердің ұйымдасқан түрде бас көтере бастауын, яғни Мережковскийдің «Большая Россия» жинағында айтылған пікіріне өзі қосыла отырып, ондағы айтылғандарды қайталап шығады. Екінші алты шумағында өз ішінде экономикалық дағдарысқа ұшырап отырғандықтарына қарамай, жемтікке таласқан құзғындардың арасына өзі барып кіріп, соның ұйтқысы болып жүрген патшалық Ресейдің әрекетін мысқылдап, «Ентелеген кәдімгі Иван есалаң» деп бейнелейді. Өлеңнің жұлдызшамен бөлінген үшінші бөлігінде, Батыстың күші мен Шығыстың күшін салыстыра отырып, Мережковскийдің Шығыстан пайғамбарды күткен тілегіне, өз жауабы мен өз болжамын ұсынады.

Мағжан күнбатыстан бас көтерген империалистік соғысты тұтандырушы топты — Мережковскийдің бейнелеу сөзімен «түн баласы» деп алады. Соғыс — күнбатыстан келе жатқан қараңғылық, жолындағыны қиратып, тәңірін табанына салып таптап, жұлдыздарын өшіріп келе жатқан жойқын қара күш деп бағаланады. Соғыс ашу, біреудің қанын бекерден төгу, біреудің байлығына көз аларту, оны тартып алғысы келу күнә деп жазылған інжіл мен құран сөздерін аяққа таптап, өздерінің «тоғышарлық» мақсатын ғана ойлаған империалистік соғыстың әділетсіз екендігіне баға береді. Осы жерде айта кетуіміз керек, ақын оқырмандарына — дүние жүзілік соғыстың не мақсатпен басталғанына анықтама баға беруді де ойлаған.

Өлеңде Мағжанның мистикасы мен философиясының

мықтап үйлестірілгені сондайлық, ақынның әр сөз қолданысын ребус шешкендей шешуге тура келеді. Ойымыз түсінікті болу үшін Мережковскийдің «Большая Россия» кітабындағы «Грядущий Хам» тарауындағы мына пікірлерін келтірейік. «Мироправитель тьмы века сего и есть грядущий на царство мещанин, грядущий хам. У этого хама в России — три лица. *Первое*, настоящее, над нами, лицо самодержавия, мертвый позитивизм казенщины, китайская стена табели о рангах, отделяющая русский народ от русской интеллигенции и русской церкви.

Второе — лицо. Духовное рабство — в самом источнике всякой свободы духовное — в самом источнике всякого благородства. *Третье* лицо, будущее — над нами, лицо хамства, идущего снизу — хулиганство, босячество черной сотни — самое страшное из всех трех лиц. Эти три начала духовного мещанства соединились против трех начал духовного благородства; против земли, народа — живой плоти, против церкви — живой души, против интеллигенции — живого духа России (Мережковский С. Д. Большая Россия. 1991, Л., С. 43—44).

Бұл Мережковскийдің орыс революциясын тудыратын себептерді атап айтқан екінші болжамы. Шын мәнінде бұл 1917 жылғы Октябрь жеңісіне мүмкіндік ашқан кез болады. Мағжан, Мережковскийдің (мещанство) сөзіне балама ретінде «қарын» сөзін алады, сондай-ақ бұл, империалистердің бөтеннің жерін жаулап алуды ойлаған пиғылын да береді. Россияның ішкі саяси ахуалына терең үңілген Мағжан, Батыс әлемінің қозғалысына, онан төніп келе жатқан қатерге тіксініп, сескене қарайды. Ол қазақ жерін салт-дәстүріміздің іргесі шайқалмаған жылы ұясы деп біледі. Сондықтан күнбатыстан келе жатқан қан төгіс жылы ұясында бұйығып жатқан халқымды қанға бөктіріп дүрліктіріп жүрмес пе екен деп сақтанады. Аталмыш өлең тек «Дети ночи» өлеңінің әсері ғана деп ойласақ қателескендігіміз. Бұл өлеңде біз жоғарыда айтқандай «Грядущий Хамның» әсері де мықты. Мағжан Мережковскийдің екі еңбегіндегі ойларды біріктіріп тұтастандырып жіберген. Мағжанның түсінігінде, Европа интервенттерінен патшалық Ресейдің қандай айырмасы бар. Екеуін де түннен туған перілер емес деп айтуға бола ма? Орыстар сыртқы жауларымен ғана соғысып қоймай, өз ішінде де адам айтқысыз қанға абтып жатты. Соған қарамастан, бөтен жерден үлес алуға ашқарақтана ұмтылады. Мағжанның «Еңтелеген кәдімгі Иван есалаң» деп отырғаны да сондықтан.

Орыстың алдыңғы ойлы демократтарының болжамы да, қорқыныштары да түбінде шынға шығады. Қазан төңкерісі алдымен өзінің орыс интеллигенттеріне шоқпарын жұмсады, революцияның жеңісін алдымен солардың қанымен жуды. Өз халқының аспандағы жұлдыздарын солай сөндірді. Сауаты шамалы адамдарын революцияның алғашқы күндерінде-ақ ел басқаруға қойды. Мережковскийдің әйелі өзінің күнделігінде «жындыханаларда емделген 14 адам, 1917 жылдың январь айында үкімет мүшелігіне өтті»,— деп жазады. Шіркеулер жабылып, дін адамдары қуғындала бастайды. Сөйтіп революционерлердің діннен безіп, інжіл мен құранды аяқтарына басып, қарындарының қамын ойлап, имандарынан айрылғандары жалған емес. Аллаға сыйынудан қалып, халықты азғындыққа итермелегендер де солар. Мұсылмандардың құрандарын тартып алып Петербордың мұзейіне жасырғандары да жалған емес.

Бөтеннің жеріне қомағайлықпен көз тігіп, молырақ үлес алуға ұмтылған, өз арасында береке-бірлігінен айрылып, ақпан төңкерісін жасап, қос үкімет тудырып жүргендер де солар. Ендеше оны тудырып отырған Ивандардың өзі. «Иванушка — дурачок» деген орыс ертерегілеріндегі кәдімгі есалаң Иванның өзі. Оған 1921 жылы, Александр Блоктың қайтыс болуына байланысты жазылған В. Львов-Рогачевскийдің қазанамасындағы мына сөздерді де мысалға келтіре аламыз: «Иванушка-дурачок — многомиллионный народ пришел не туда и не к тому, куда его звали, но он встал с одра болезни, он, который «сиднем сидел», пришел в движение, он добьется ее ценою величайших жертв». (В. Львов-Рогачевский. М., 1921, С. 49.).

Рогачевский бұл пікірі арқылы, ертеңгі тағдырының немен бітерін білмей, коммунистік партияның соңына көзін жұмып еріп кеткен, орыс халқын кінәлайды. Блоктың іздегені бұл емес еді. Сендер бақытты заманға мұндай жолмен баруға тиісті емес едіңдер дегенге саяды. Кейін осы өткір сөздері үшін атылып кеткен Рогачевскийдің бұлай сөйлеуінің өзіндік себебі болған. Блок өмірге келер қарсаңда, М. Достоевский өзінің естелік кітапшасына мынадай сөздер жазыпты. «Пророчество барона Гюбнера о ближайшем социалистическом движении во Франции и Европе; приглашается Россия к союзу. Россия не должна. Она должна наблюдать свои выгоды. Социализм рухнет у ее ног. Только бы Россию не увлекли в союз. О, ужас! Конец ей тогда! Совсем конец! Нет, у нас социализма совсем нет. Есть только несколько

птенцов «гнезда Петрова». Здоровая же часть России не двигается, а она бесчисленна».

Ал қазақ ақыны Мағжанның «Пайғамбар» өлеңіндегі «Ентелеген кәдімгі Иван есалаң» деп отырғаны да осы, ат төбеліндей Россия басшылары, қайда айдаса еш қарсылықсыз топырлап кете беретіндіктері. Россияның ұланғайыр жерін толық пайдалана алмай, ішкі өз байлықтарын меңгере алмай жүріп, жан-жағына қомағайлана көз тігетін «есер» мінездеріне кұлу. Бұл ажуалау орыс халық ертегілерін көп білуден туған, кәдімгі «Есалаң Иван» ертегісінің кейіпкерін еске алу. Өзге емес, орыстар алдымен өз араларындағы есерлеріне өздері кұлген, өздерін-өздері сынаған, мысқылдап кұлкіге айналдырып, кемшіліктерін мойындаған. Бұл орыс халқының ақжарқын, кеңпейіл мінезіне тән қасиет. Өз іштеріндегі кемшіліктерін сынап, мінеуден ешқандай ерсілік көрмеген. Мағжанның бар кінәсі сол — бар болғаны өз сөздерін өздеріне қарсы қолданғандығы. Орыстың бай ауыз әдебиетін тамаша меңгергені.

Мағжанның бұл сөз қолданысының табиғатын танып білуге, ол кездегі «жалаң аяқ пролетариат» әлі дайын емес, білімдері тайыз, саяси сауаты төмен болатын. Сондықтан да Мағжанның өмірінің соңғы жылдарында осы сөз «ұлт араздығын қоздырушы, ұлтшыл, орыс халқының жауы» деп жағасына қара пәледей болып жабысты. Мағжан поэзиясындағы тұнып тұрған орыс әдебиетінің әсерлері жоққа шығарылды. Ақын оны бар болғаны жантүршігерлік соғыстың бастаушысы болған, өз жерінің байлығын іске асыра алмай, деревнядағы күйзелген шаруашылығын жөндеп, аш-жалаңаш халқын тойдыра алмай, Жапониямен арадағы соғысқа өзі барып килігіп, одан масқара болып жеңілген патшаның, өз іштеріндегі жын ұрғандай кұтырып, іркіттей іріп, үй ішінен үй тіккен Керенскийдің жетегіндегі есер топтардың ел дүрліктіріп жүрген қанқұйлы әрекетіне баға беру үшін алған. «Қап-қара түн. Шегір көзді жындар жүр» деп бейнелеп отырғаны да солар.

Мережковский оларды арсыздар (хам) десе, Мақан «жынға» балайды. Балама халықтың өз ұғымына жақындастырылып алынған. Бұл өзі сүйіп өлеңдерін аударған, өз стилін, әдісін пайдаланған кұллі орыс ақындарына, қала берді орыс халқына топырақ шашу емес. Орыстардың намысын аяққа басудан, қорлаудан туған сөз емес. Бұл «ақылдың азабы», біреуге білмегені сор болса, Мағжанға көп оқығаны, көп түйгені, ұшқыр ойы сор болған. Қазақ халқының маңдайына тым ерте келіп, заман-

дастарынан жарты ғасыр алға кеткені басына шоқпар болып тиген. Ақынның бұл сөз қолданысын өз кезеңінің сыншылары түгілі XX ғасырдың тоқсаныншы жылына аяқ басқан «кемелденген социализмде» өмір кешкен, білім қайнарына әбден «сусындаған» сыншы, ақын-жазушыларымызда түсіне алмаған. Сондықтан Мағжан ақталғаннан кейінгі 1989 жылғы жинағында өлеңнің оныншы шумағы толығымен алынып тасталынды. Мағжан жинағына редакторлық жасаған М. Неталиев, «Қазақ әдебиеті» газетінің 1990 жылғы 14 қыркүйекте жазған мақаласында, Мағжан өлеңдеріне не себептен өзгертулер кіргізгеніне тоқтала келіп, «өз ұлтын асыра дәріптейтін, алаш ордашылар ақыны» ретінде танылып келген Мағжан шығармаларын оқуда «сақ болу керек» деген ойда болдым деп ағынан жарылады.

Біз бұл үшін жазушы Неталиевті кіналай алмаймыз. Бұл бізге Мағжанның эстетикалық талғамының тым жоғары, философиялық ой толғамының аса күрделі, ақындық талғамы мен талантының күштілігін танытады. Қазақстан интеллигенциясының білім дәрежесі жоғары деңгейге жетілген кезеңде де, Мағжанды қуып жете алмағандығымыздың ащы айғағы. Мағжан шығармашылығының көп қыртысты астарын ашу әдебиет зерттеушілері үшін оңайға соқпай отырғаны да сондықтан. Осы жерде сәл кідіріс жасайық. Мережковскийдің «Большая Россия» кітабына алғы және қорытынды сөз жазған, философия ғылымының докторы С. Н. Савельев, Мережковскийдің жұбайы Г. Н. Гиппиус туралы мынадай пікір айтады. *«...Мистического опыта, пророческого дара, как считали друзья, у нее также было несравненно больше, чем у ее мужа».* (Мережковский С. Д. Большая Россия. С. 249).

Ұлы Қазан төңкерісінің алғашқы дауылды кезеңдерінде орыстың қайсыбір зиялы адамдары революция жеңісінің соңы халықты үлкен қантөгіске апаратындығын болжап айтқан. Ол философиялық анализ жасаудан шықты ма, болмаса басқа дәлелді себептері болды ма, ол жағы бізге белгісіз. Біздің білетініміз қазақ ақынының революцияға дейін жазған пікірінің, интуициялық болжамының дұрыс шыққандығында. Мәселен, **«Мен жастарға сенемін»** атты толғау өлеңінің соңғы шумағы, тоталитарлық жүйенің күйреуіне шығыстан көтерілген күннің әсері боларын айтып тұрған жоқ па?

Мен сенемін жастарға,
Алаш атын аспанға,

Шығарар олар бір таңда,
Мен жастарға сенемін!

1986 жылдың 16 желтоқсанның кешінде қолына намыс туын ұстап, алаңға жиналған ұлдарымыз алаш атын аспанға бір таңда шығарып, қазақ елін дүние жүзіне паш еткені осыған айғақ. Күншығыстан басталған нұр ұлы империяның қабырғасының қақырауына леп берді. Бізден кейін өзге республика халықтары да қозғалды. Мағжанның «Пайғамбардағы» «лахуланды» айта бер, «Күншығыстан мен келемін, мен келем», — деп отырғаны осы. Күншығыстан пайғамбар сұраған Мережковскийге жауабы. Мұның соңы одақтас республикалардың өз алдарына дербес мемлекет болып шығуының бастамасы болды. Болмаса ақынның мына бір шумағына назар аударайықшы:

Қалың елім, қалың қара ағашым,
Қайраты мол, айбынды ел алашым,
Өзі-ақ құлар, сырың берме, сабыр қыл,
Ақымақтар байқамаған шамасын.

Мұны да ақынның көрегенділігі, данышпандық пікірінің биіктігі емес деп кім айта алады. Тоталитарлық жүйе төменнен емес, 1991 жылы жоғарыдан құлап түскені, ақын болжамының растығы. Осылай боларын 85 жыл бұрын болжаған Мағжанды көріпкел, пайғамбар-ақын демеске бола ма?

Енді революцияға дейінгі «Есімде ...тек таң атсын» өлеңінде:

Мезгілге, мейлі келсін, тісі батсын,
Сұр жылан, өзі оятар қатты шақсын.
Жаңадан жолбарыстай ұмтылармыз,
Көрелік төңіректі тек таң атсын!

Мағжан ұғымында кем халық жоқ, тең халық бар. Осы тепе-теңдік бұзылған жерде қан төгіледі. Ақынның бұл философиялық ой толғамының шындыққа сайғанын уақыт бізге өзі дәлелдеп берді. Ал жоғарыдағы өлең жолдары 1986 жылғы желтоқсанның 16—18 жұлдызында бүкіл әлемді дүр сілкіндірген ғаламат оқиғаның боларын алдын-ала ескерткендей. «Көп жыл бойы Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарған Д. А. Қонаевтың, Коммунистік партияның Орталық Комитетінің, Саяси Бюросының мүшелігінен босамағандығынан, 1986 жылғы 16 декабрь

күнгі Пленумды өзі ашып жүргізуі тиіс еді. Алайда, оны ашқан да, жүргізген де, сөйлеген де СОКП Орталық Комитетінің сол кездегі хатшысы Г. П. Разумовский болды, Москваның бұл ісі қазақ халқына жүргізген өктемдігі, кемсітушілігі, көкіректен итерушілігі, «халық» деп санамаушылығы еді. Ұлан ғайыр республикада тұратын жалпақ елден лайықты бір адам табылмағандай республиканың көшін бастайтын адам жат жерден әкелінді. (Бейісқұлов Т. Желтоқсан ызғары, А., «Қазақстан», 1994, 5-6). Сондағы тандағандары — бұрын Грузияда, Ульяновскіде хатшылық қызметтерде болған — Г. Н. Колбин еді.

Пленумның бұл жедел шешімі студент жастар арасында қатты толқу туғызды. Толқыған жастар «Әр халықтың — өз көш бастаушысы болуы керек» деген ұрандар көтеріп алаңға шықты. Бұл данышпан Мағжан болжаған сұр жыланның шаққан күні, қазақ халқының саяси санасы оянған, адаш жастарының әкімшілдік пен әміршілдікке жолбарыстай атылған күні болды. Жастар толқуы Алматыда ғана емес, бірқатар облыстарда да болды. Өлең революциядан бұрын жазылса да, өзінің таңқаларлық дәлдігімен бізді таңдандырмай қоймайды. Міне, Мағжанды пайғамбар-ақын деп отырғандығымыз да осыдан.

Мережковскийдің әйелі З. Гиппиустың күнделік жазбаларына сүйеніп, орыс зерттеушілері — Гиппиусты, социализмнің түбінде өз-өзінен құлайтындығын алдын ала білген көріпкел, пайғамбар деп масаттанады. Ендеше Қазақстанды — Құншығыс деп, нұрдың осы елден басталып өзгелерге тарайтынын, ХХ-шы ғасырдың басында болжап кеткен Мағжанымызды пайғамбар-ақын демеске шарамыз қайсы!

Осы жерде орыс әдебиет зерттеушісі В. Львов-Рогачевскийдің пайғамбар ақындар туралы мына бір пікірін еске ала кеткеніміз жөн тәрізді: «Поэт — Пророк — редкий гость. Он приходит отмеченный благодатью великого прозрения, необычайной отзывчивости. Впереди его — великие чаянья, на пути его — крест, а за ним — легенда... Он должен уйти из жизни, чтобы воскреснуть в памяти в новом свете...» (В. Львов-Рогачевский. Поэт-пророк. Из-во «Книгоиздательство писателей в Москве.» 1921. С. 6).

Орыс сыншысы бұл пікірін 1920 жылы 7 августа Александр Блоктың қайтыс болуына байланысты жазылған мақаласында келтіре отырып, Александр Блокты, орыс әдебиетінің «пайғамбар-ақыны» деп атап көрсете-

ді. Мұндай баламалар орыс әдебиетінде жаңалық емес. Өйткені олар кезінде Лермонтовты да «пайғамбар-ақын» деп атаған. Орыс әдебиет зерттеушілері, революцияға дейін ақындарды осылай екі топқа бөліп қараған. Рогачевскийдің пікірімен келісер болсақ, алғашқысы көрген-білгенін ғана сөз ететін стилист ақын, екіншісі, жоғарыда айтқандай бір ғасырда бірақ рет келетін, өте сирек қонақ. Олар халық алдынан төніп келе жатқан қара дауылды елден бұрын сезеді. Онан халқын қорғап қалмақ болып алдарына ұлы мақсат, ұлы мұрат ұстайды.

Кейін кеңес үкіметі ақындарды бұлайша бөліп қарауға рұқсат етпеген. Әсіресе, «пайғамбар-ақын» деген терминдерді қолдануға тыйым салған. Мағжанның араға жарты ғасырдан астам уақыт салып халқына қайта оралуы, қазақ топырағына «пайғамбар-ақынның» жат болмағандығын аңғартады. Мағжанға дейінде қазақ даласында небір дүлдүл ақындар мен жыраулар ғұмыр кешкен. Бірақ қазақ халқының болашақ тағдырын Мағжандай дәл болжаған ақындар болған жоқ.

Біз орыс әдебиет зерттеушілерінің Рылеевті, Лермонтовты, Достоевский, Блокты пайғамбар-ақындар деген пікірімен таныса отырып, Алаш топырағында ғасырлар ауысар кезде өмірге келген, аз ғана ғұмыр кешіп, артында аса құнды мұра қалдырып кеткен Мағжанымызды мақтан тұтып, «пайғамбар-ақын» деуімізге әбден хақымыз бар. Осы жерде Уғар Жәнібековтың ақынның анасы Гүлсімге сонау 20-шы жылдардың ортасында, «Мағжандай алыпты өмірге қалай әкелдің?!»,— деген әзіл аралас таңданысын еріксіз есімізге аламыз (Жамал Жақияқызымен болған әңгімеден).

Қазақ әдебиеті күні бүгінге дейін «пайғамбар-ақын» деген сөзді естіген де, білген де, қолданған да емес. Бірақ қазақ әдебиетінің төрінен көз қарықтыра жарқ етіп, аққан кұйрықты жұлдыздай өмірден тым ерте кеткен. Мағжан, өзінің кім екендігін біліп кетті. Бірақ ақынның сол кезде-ақ көпшілікке өзін-өзі мойындатып:

Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гүннен туған Пайғамбар»

деген сөзі сол қоғамға тым тұрпайы болып естілді. Орыс әдебиетінің көгілдір көкжиегі, мөлдір бұлағынан қанып ішкен Мағжанның, қазақ әдебиетінде бұрын-соңды болып көрмеген «пайғамбар» деген сөз қолданысы, төңірегіндегілерді дүр сілкіндірді. Құлақтары үйренбеген, мәнін білмеген сөзге аза бойлары қаза болды. Сондықтан оны күлкі ете, мазақ ете қарады.

Біз бұл арқылы Мағжанды көзі тірі кезінде танып-білмеуі деген пікір тудырғымыз келмейді. Мағжанның табиғат сыйлаған дарынын сол кезде-ақ қаламдастары арасындағы тарландар мойындаған да болатын. Оған І. Жансүгіровтың: «Мағжан менен де күшті, дауылды акын»,— деп жұбайы Фатима Ғабитоваға айтқан пікірін, (І. Жансүгіровтың қызы, Үміт апаймен болған әңгімеден); Смағұл Садуақасовтың: «Что же касается М. Джумабаева, то он в одно время был властителем дум казахской молодежи. Он перевел на казахский несколько томов сочинении Ленина. Среди поэтов-коммунистов наибольшей известностью пользуются: Сакен, Муканов и многообещающий талантливый Джансугуров. По части формы стиха, Сакен куда слабее Джумабаева» (М. Жұмабаев шығармалары. 2—3 т. А., «Білім», 1994, 413-б.) деген сөзін. Заманымыздың заңғар жазушысы М. Әуезовтың: «Мағжан — культурасы зор акын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда бұл бір заманның шегінен асқандай»,— деген тамаша пікірін келтіруімізге болады.

Мағжан өзінің сезім қылын тербеген нәзік өлеңдері мен ел тәуелсіздігін аңсаған дауылды үнімен, қайтадан, Алаш топырағына оралып, мәңгіге өмір сүру үшін, шығармашылығының нағыз нәрін беретін тұста өмірден үзілді. Ол Алашына дербес, тәуелсіз ел болу керектігін түсіндіргісі, ұғындырғысы, соған барар жолды сілтегісі келді. Бірақ, сары сайтандай алдаған «коммунизм елестіне» еліріп алған халқы оны түсіне алмады. Таяу жылдар ішінде халқының есін жия алмайтындығына ақынның көзі жетті. Сондықтанда уақытша болса да тарих сахнасынан кеткенді жөн көреді. Сөйтіп, елестің алдамшы екендігіне көздері жетіп, өздері атом апатының аузынан әзер қалып, дағдарысқа ұшырап, бағытын таба алмай дал болып өзін іздеп, асыл сөздерінің бағасын түсінген шақта қайта оралу үшін. Сонда ғана алты Алашқа «пайғамбар-ақын» керек болмақ. Ақын өлеңдерінен өлім сарыны естіліп, өлімге асығатын сыры да осыдан. Сондықтан оның сөздері «алтын күн», «образдарының таң», сүйікті сөздерінің «күтемін», «сәуле», «сенемін» деп келетіндіктері сол. Қазақ даласының кең төсіне шуағын төккен Алтын күнді асыға күтетіні де содан. Бірақ «пайғамбар-ақын» үшін ол әзірге үміт. Бірақ болашақта ол таңның атарына дауылды ақын сенеді.

Бұған қосарымыз, ақынның немере қызы — Ұлжан Жұмабаеваның айтуына қарағанда, аталары Жұмабайдың арғы әкелерінде аруақ қонған қасиетті адамдар

болған. Жұмабайдың қажыға баруына да сол себепкер болған көрінеді. (Біздің немере қызы деп отырғанымыз, ақынның үлкен ағасы Мүсілімнің Қабдеш деген ұлынан туған, Мағжан мен Зылиқа үйленгенде, Жұмабай әулеті арасынан қатты қарсылық білдірмеген осы кісі екен. Мағжан оқып жүргенде де үнемі қаражат беріп көмектесіп отырыпты. Кейін Мағжан атылып кеткен соң да, Зылиқамен жылы қатынастарын үзбеген. Содан да болар Зылиқа өлер алдында Мағжанға байланысты барлық құжаттарды Ұлжанға беріп, ақынның «тікелей мұрагері» деп атаған). Ал Бекеннің үлкен ұлы жоғарыда айтқан Мүсілімнің бойында да көріпкелдік қасиет болған. Сәлімжанның (Сәлтәй) бойында да бақыстарға тән оғаш мінез болған, содан болар Булаев ауданының адамдары көзінің тірісінде «жын» деп атаған (Рамазанов Ыбырайдың аузынан жазылып алынған. (1912—1995). Енді осыған ақынның:

Жан-жақта көлеңкелер көлендеді,
Көзіме әлденелер елендеді.
Жүрегім дүрс-дүрс соғып айта бердім,
Айтқаным: Аян берді, өлең берді!,—

деп келетін өлең жолдарын қоссақ, Ұлжанның қателеспегендігін байқаймыз. Әрі бұл ғарышпен байланыс кезіндегі трансты аңғартады. Түбінде Жұмабаевтар әулетінің ғарышпен байланысы терең зерттелер деген ойдамыз.

...Тағдыр Мағжанға, Мережковскиймен жүздесіп, қол алысуды бұйыртпайды. Октябрь жеңістерін баянды ету жолында большевиктер революцияға қарсы пиғылдағы әр түрлі саяси топтардың мүшелеріне сескене қарайды. Кез келген өзіндік терең ой-пікірі бар адамдар олар үшін үрей туғызады. Сондықтан олардың бәрін жаппай тұтқындап, атып асуға дайындалды. Оны шартты түрде «екінші революция» деп атайды. Коммунистік партияның бұл жоспары Лениннің тірі кезінде — 1917 жылы жасалады. Ол туралы Гиппиус 1917 жылғы 12 январьдағы күнделік жазбаларында былай келтіреді. «Третьего дня пришла Т. Н. Манухина, были днем у Горького, Горький нынче с ним по-свойски, прямо отрезал: «Не задушила вас еще революция. Вот погодите, будет другая, тогда мы всех резать будем!...» (Гиппиус З. Н. Современная запись 1914—1919 г. С. 232).

Алғашында тек орыс интеллигенциясына тасталуға ыңғайланған бұл тұзақ, кейін Кеңес Одағын құраған

барлық ұлт халықтарының басына қара түнек болды. Партияның бұл жоспары ең алдымен Қазақстан жеріне қармақ салды. Мағжан 1918 жылы қамауға алынды. Гиппиус күнделігінде келтірілген Горький сөзінің дұрыстығын Булаевта болған мына оқиға да растағандай болады. 1919 жылы «Тенелдік» колхозында ауылнай сайлауы өткізіледі. Оған ауқатты бай ретінде Жұмабайұлы Бекен, кедейлер арасынан Сәрсенбайұлы Мұқай қатынасады. Колхозшылар ашық дауыспен Мұқайды ауылнайға сайлайды. Үш күн ауылнай болған Мұқай күтпеген жерден Қызылжарға қашып кетеді де, оның орнына сайлауға қатысқан Бекен ауылнай болады. Мұқайдың ауылнайлықтан қашуы жұртқа жұмбақ болып қала береді. Тек Мұқай ол сырды өлер алдында ұлы Уәлиханға айтып кетеді. Сөйтсе Москваға барып келген бір партия қызметкері, таяу уақыттарда барлық интеллигенттердің «екінші революцияға» ұшырайтындықтары туралы қауесет естігендігін, оған сыр етіп айтқан екен. Мұны естіген Мұқай сол күні ауылнайлықты тастап, Қызылжар асып кетеді. (КГБ-ның полковнигі Уәлихан Мұхаевтың әңгімесінен).

Төніп келе жатқан бұл қатерді алдына ала сезген орыс интеллигенциясы бас сауғалап, жаппай шет елдерге эмиграцияға кете бастайды. Соның бірі болып — С. Д. Мережковский де семьясымен Польшаға жолсапармен барған беттерінде Россияға қайтып оралмай, Францияға өтіп кетеді. 1923 жылы Москваға оқуға барған Мағжанға онымен жүздесуді тағдыр жазбайды. Есесіне белгілі тюркологтар Бартольд, Гумилов, ақын Маяковскиймен жүздесіп, қоян-қолтық араласады. Арада 70 жыл өткен соң, тоталитарлық жүйе құлағаннан кейін екі ұлттың өкілі, екі ақынды да өз халықтарының ертенің болжаған пайғамбар-ақындар деп атайтын болады. Интеллигенциялардың басына төніп келе жатқан бұл қатерді Мағжан да сезген. Оны «Қараңғылық қоюланып келеді» деген өлеңінен аңғаруымызға болады. Бұл өлеңнен екі астарлы ойды аңғаруға болады. Алғашқысы, бірінші дүние жүзілік соғыстың соңы революцияға ұласып, қазақ жеріне де өз лаңын салып, дербес мемлекет болсақ деген қазақ ойшылдарының асыл арманының құрдымға айналуы. Екіншіден, қазақ елін бастап жүрген интеллигенциялардың қамауға алына бастауы. Оны өзінің де төбесіне үйіріле бастаған қара бұлттан байқайды. Осы өлеңдегі «қараңғылық» сөзі Тютчевтің «тьмы» деген сөзінің баламасы. Мағжан орыстың жеке сөздерін, жаңа ой айту үшін пайдаланған.

Тіпті бұл сөзді қазақтың өзінің тума сөзі деп талас тудыруға да болады. Өйткені «қараңғылық түсіп келеді», «қараңғылық қоюлана түсті», «кеш қарауытып қараңғылана түсті» т. б. деп келетін өз сөздеріміз де жітіп айрылады. Бірақ олар күн райына байланысты айтылады. Ақын қолданысындағы сөздің басқа мағына беретіндігін оның көзіне үйірілген мөлт-мөлт еткен жастан аңғарамыз. Кешкісін қара көлеңке бөлмеде, жанындағы жас бала екеуі пеш ішіндегі шоғы сөне бастаған оттың жылуына ентелей ұмтылады, сөніп бара жатқан отты үрлеп тұтандырмақшы болады. Бірақ қуаты кеми бастаған шоқ қызара түседі де сөніп қала береді. Керісінше пеш ішінде жанып біткен оттың ұшқыны күлге айналып, үрлеген сайын төңірекке, бетке шашырап мазаны алады. Оның жан жаққа шашырағанын қызық көрген бала рахаттана күледі.

Былай қарасақ бұл бәрімізге бала кезден таныс, кешкісін әке-шешелеріміз тыста мал жайлап жүргендегі, ауыл балаларының қаракөлеңке бөлмедегі кешкі ермегі. Шешеміз мал сауып үйге кіргенге дейін от басындағы сөне бастаған қоламтаны үрлеп, соның жарығын да, қызуын да бойымызға қуат етіп, қараңғы бөлмеден туған бойымыздағы үрейді қуалап ермек етіп отыратынбыз. Егер ақын өлең соңындағы:

Ой басты ма? Әлде көзім талды ма,
Мөлт-мөлт етіп көзіме жас келеді —

деген жолдарды келтірмесе, бұл ауыл тірлігін суреттеген көп өлеңдердің бірі ғана болып қалар еді.

Ақын көзіне үйірілген жас, өленнің алғашқы алдамшы әсерін жоққа шығарады. Оқырман көңілінде «бұл не жұмбақ, жаны неге жаралы, неге жылайды?» деген сұрақ тудырады. Мағжанның жанарындағы мұңды, көзіндегі жасты халқы түсіне алмайды. Қазақ үшін — Мағжан жұмбақ. Ел басына төніп келе жатқан қара бұлтты халқы сезбейді, әлі баладай аңғал, сенгіш, өзіне де халқына да «қара түннің» балалары қанды шеңгелін салмақшы, соны сезген ақын жаны аласұрады. Ақын осы болжамдарын халқына жеткізе алмай қиналады, әлде неден сақтандырғысы келеді. Бірақ оны түсінуге халықтың білімі жетпейді, сауаты жоқ, саяси түсінігі қалыптаспаған, санасы жас баладай. Міне Мағжанның көзіне үйіріліп отырған жастың сыры осында. }

Орыс ақыны Тютчев үшін қараңғылық жастығының кетіп, кәрілігінің келген шағы. Мережковский үшін им-

периализмнің күш ала бастауы. Мағжан үшін елдің басымен, өз басына төнген қатер. Өлеңдегі ақынның қазақтың санасын балаға теңеу сыры бізге Гетенің «Орман патшасы» балладасындағы «бала» образы арқылы таныс. Гете ақын ғана емес, өз кезінің ірі ғалымы ретінде, сол кездегі адамдардың табиғатты танып білудегі түсінік талғамдарын жас баладай деп мистикаға негізделген. Ал Мағжан қазақтың саяси санасын жетілмеген жас балаға санайды.

■ **«Қараңғы дауылды түн»** өлеңінде «түн» сөзін бодандықтың баламасы ретінде алады. Төңірегінде не болып жатқанын сезбей, саясаттан аулақ жатқан халық санасын өлі далаға теңейді. Әзірге әлсіреп жанған шырақтың қызуы болмағанымен, бірақ түбінде оған назар аударар ұрпақ табылар деп үміттенеді. Ақын өзінің тәуелсіз мемлекет болуды ойлаған асыл ойлары мен өткір сөздері, жерге нұрын шашқан күн мен айдың сәулесіне парапар екендігіне сенеді. Жанама деп бір үміт, бір күдікпен тұтатқан әлсіз шырағынан ұшқындай ұшқан сәулелер Алаш ұрпағының көкірегінде от болып лаулап жанарына күмәнсіз сенеді. Өмірінің пышақ жүзінде тұрғанына қарамай, кейінгі ұрпағына қалдырып кеткен асыл мұраларына оқырмандар табылып, өзіне табынып отырғаны осыған куә.

■ Мағжан **«Түн еді»** өлеңінде «түн» сөзін Қазан төңкерісі алдындағы әйелдердің бас бостандығын ала алмай қалың малға сатылған қайғылы тағдырының баламасы ретінде алады.

Ақын шығармаларында осы өлең Жамал Жақияқызына арналған деген сілтеме жасалған. Оның қате пікір екендігіне Жамал апамен болған арадағы әңгімеден кейін көзіміз жетті. Жамал апа әйелдердің сауат ашу мектебінде оқып жүрген кезі екен. Сонан бір күні жетім балалар үйінде сауық кешін өткізбекші болып дайындалады. Үйірме жетекшісі — Жақияқызына бір тақпақ окитын боласың деп ескертеді. Жамал апа өзінің тақпақ білмейтінін айтып қарсылық білдіреді, сонда жетекші: «Мағжан ағаңа барып айтсаң, ол кісі саған қандай тақпақ айту керегін үйретеді?» — дейді. Мағжан аға оны қайдан біледі, мұғалім де қызық адам екен деген ренішпен сол күні үйге жабырқап қайтады.

Қыздың үйде әлде неге ренжіп жүргенін байқаған Мағжан: «Жамал саған не болды?» — деп сұрайды. Ол кісіге мектепте болған әңгімені айтып береді. «Е, соған да ренжи ме екен, ол ренжуге тұрмайды ғой», — деп столға отыра қалып, «Түн еді» деп аталатын осы өлеңді

бірден жазып шығып, өлең сөздерін жаттаттырады. Жамал апа «түн» деген сөзді дұрыс айта алмай, қайта-қайта «т-ү-үн» деп соза береді. Сол кезде Мағжан тұтқиылдан, Жамалдың алдына столдың үстіне пышақты сарт еткізіп қоя салады да, «мынау не?» деп сұрайды. Сасқалақтаған Жамал бойын жинай алмай тіксініп — «пышақ» дейді. Сонда Мағжан: «пышақ саған қорқыныш тудырады ма, міне түнде сондай қорқынышты, ендеше оны неге созып айтасың», — деп ұрсады. Жамал кейін сол өлеңді Мағжанның үйретуімен сауық кеште мәнерлеп оқып шығады.

Бұдан біздің байқарымыз Мағжан жай ғана ақын емес, кең тынысты суырып салма (импровизатор) ақын болған. Әрі бұл өлең тікелей Жамалдың жеке басына арналмаған. Керісінше қазақ әйелдерінің бас бостандығын алуына байланысты қыз-келіншектерге құттықтау ретінде жазылған. Оны Жамалға оқытып, өлеңді шашу ретінде ұсынған. Өлеңнен қазақ сахарасындағы қалың малдың құрбаны болған жалпы қазақ қыздарының трагедиялық тағдырын көреміз. Жалпы қазақ әйелдеріне тән болған кемсітушілік, қорлау, азап пен мазақ көрініс береді. Ал өлеңнің жазылу ырғағы (сұраулы және лепті болып келуі) қыздардың қайғылы тағдырының мұңлы қоңыр әуенін құлаққа әкелгендей болады. Сондықтан да өлең сөздерін оқып отырғанда әйелдер бостандық алғанға дейінгі қазақ даласы қайғылы күй кешіп, әлдебір өктем күштің астында өкпесін соғып жатқандай әсер береді.

Ал өлеңнің он үшінші шумағында манадан күңірене күрсінген әуен созыла барып үзіледі де, келесі айтылар ойға іштей дайындық іркіліс жасалады:

Ух, алла! Жан болды ма бізден мұңлық?
Дариға! Не көрмедік, не көрмедік?

деген жолдар алдыңғы шумақтардағы ойды күрсініспен аяқтап, әуелгі ойды кенет үзіп келесі басталар ойға дайындық жасайды. Және бұл дайындық он төртінші шумақта да сақталады. Онан кейінгі шумақта дауыс ырғағы көтеріңкі леппен басталып, көтеріңкі екпінмен аяқталады. Ақын әйелдердің басынан кешкен қайғы-қасіретін баяндауда жолдар емес, сөздерге еркіндік берген. Әр сөздің мағынасына үлкен мәнді ойлар сыйғызған.

Өлмедік! Зар еңіредік, сабыр еттік,
Шашатын алтын сәуле таңды күттік.

Көп күттік, сөгілдік те, соғылдық та,
Сатылдық та, тілекке ақыр жеттік!

Мұндағы әр сөздер әйелдер тағдырының азапта өткен тәлкекті тағдырынан жан-жақты сыр бергендей. Мағжан өлеңдерінде жолдар ғана емес, сөздер сөйлейді дейтін себебіміз сондықтан. Өлең соңында ақын — қыз-келіншектердің аяғын байлап, ақыл-ойын тұмшалаған қалыңмалдың күлпаршасы шығып, әйелдердің бас бостандығын алғанына шексіз қуанғанын жасыра алмайды. Әрі мұны өз атынан емес, жалпы қазақ әйелдерінің атынан, солардың психологиялық жан толғанысымен бейнелейді. Бұдан біздің байқайтынымыз мынау өлең Жақияқызына арналмаған, керісінше Қазан төңкерісінен кейінгі әйелдерге бас бостандығын берген үкімет қаулыларының біріне байланысты жазылса керек. Ал ақынның «Ж...ға» өлеңі Жақияқызына арналып жазылғанын өлең сөздері толық күптайды.

«**Батқан күн, атқан таңның жыры**» өлеңі ел өмірінде болып жатқан өзгерістердің біріне негізделіп жазылса керек. Өлеңдегі «*қараңғылық қаптады*» деген сөздің мағынасы да үлкен ойды аңғартады. «*Елім үшін өлейін, еліме құрбан болайын*» деген сөздері де бір-бір ұлы мақсатқа тәуекел еткенінен хабар бергендей. Өлең біздің шамалауымызша Түркістан мемлекетін құру турасындағы «Алаш» партиясының жоспарына байланысты жазылуы да ықтимал. Өлеңдегі ақын бойындағы үміт пен күдік кезек алмасып отырғанын «түнерген түн өледі» деген сөздер аңғартады. Ал «ағарған анау таңы ма?» деген жолдар мүмкін асыл ойларымыз іске асып та қалар деген ішкі үміт ұшқынын аңғартады.

Мағжан революционер емес, қазақ халқын орыспен қанды соғысқа итермелеген арандатушы да емес, тек елінің тәуелсіздігін аңсаушы. Бостандық таңы да бір таңда атпайды, зарықтырып болса да келері хақ, оған сенімді. Бірақ, ол алыстан ербеңдеп өзіне еліктетіп тартқан жынның елесі тәрізді алдамшы, төзімді тауысатын тым ұзақ. Бірақ ақын оны көре алмаса да кейінгі ұрпақтардың көретіні, тәуелсіз елде өмір сүретіні хақ. Әзірше ақын қиялымен алысады, санасында, ақ бәтестің бетінде, өз бейнесін кестелеп тігіп отырған қыздардың сүйікті-тей саусақтарын, елінің тәуелсіздігін арман етіп, соған жете алмай кеткен ақын аға есімін аялаған кейінгі ұрпағын көреді. Енді бірде осы сағымның бәрі жойылып, жалған қиялға шомылып отырған өзін сезінеді де кесте тігіп отырған қызға, «халқын сүйген ағанды ұмытпай

иманды бол!»— деп жазғайсың деп ыстық тілегін аманат етеді.

Халқына деген ниетінің ақ бәтестей таза болғанын, оны арының туы етіп ұстағанын, өзі өлсе де артына өлмейтін еңбегін мирас етіп қалдырғанын сөз етеді. Өлең мазмұнынан түсінеріміз — Мағжан өз есімінің халқымен мәңгі жасайтынын көзі тірісінде біліп кеткен. Артында қалдырған мұрасының салмағы мен маңызына баға бере білген. Тіпті жібек жіптен кестеленген бейнесін тірі кезінде көз алдына елестете алған, бұл да біздің ақынның ғарышпен байланысы болған деген ойымызды қуаттай түседі. Оған Мағжанның бейнесі кескінделіп, қызыл жіппен тоқылып шығарылған кілем суреттер дәлел. Мағжан ақталғанда диссертациялық тақырып алып, зерттеу жүргізе бастағандардың дені әйелдер болған.

Ақынның кейінгі ұрпағына жазып қалдырған шығармаларының қызуы мол. Ондағы отты сөздері, асыл ойлары күннің қуаты тәрізді. Өмірінің пышақ жүзінде тұрғанына қарамастан өткір пікірлерін іркілмей батыл айтып отырған Мағжан да күн сәулесіндей өткір. Ақынның өзін күнге балап отырғаны сол. Бірақ Күннің қызуы мол түсе берсе күйдірмей қоймайтыны, одан от тұтатанып соңы өртке айналатыны рас. Сондықтан күннің қуатын кеміту үшін оның көзін бұлт басқаны жөн. Бұл табиғаттың заңдылығы. Ақын да солай оның тәуелсіз мемлекет болу жайлы өткір ойлары, тоталитарлық жүйеге хауіпті, ол егер күш алса қуатымен күйдіріп жіберетін күн тәрізді. Сондықтан Күннің сәулесінен өзгелердің бойына қуат дарымай тұрып, көзін жою керек болды. Егер ақын тірі болып халқының көкірегіне тәуелсіздік дәнін еге бергенде, өзіміз бас тартқан социалистік жүйе бұдан гөрі ертерек құлары ақиқат болатын. Мағжанның күннің қуаты күйдірмей қоймайды деп отырғаны осыдан.

Алтын Күн батып барады,
Алтын Күн ақырын өледі.
Сұр бұлттар — сорлы жар,
Қан жылап күнді көмеді,—

деуі осыдан. Біртіндеп батып бара жатқан күн, қазақ әдебиетінің төрінен ығыстырыла бастаған өзі еді. Күннің артынан еріп жүрген, батып бара жатқан сұр бұлттар, халқының санасына жеткізе алмаған өзінің асыл *ойлары, қайғы, мұңы*. Сондай-ақ батып жатқан күнді, қан жылап көмген сұр бұлттар ақынның еңбегі тереңге көмілгенде, өзін танып үлгеріп қалған, қазақ интеллиген-

циясының өкз жасын да бейнелейді. Ол өлеңде — «*Күн өлді, Көк күңіренді*» деген анимистік астармен берілген. Бұдан ақынның күрделі кесек ойларын бейнелеп бергендігін байқаймыз. Мағжанның бұл жердегі ерекшелігінің үлесі сол — орыс ақыны Тютчевтің қартайып қуатынын қайта бастағанын қараңғылыққа балауынан әлде қайда қуатты шыққан. Яғни қазақ ақыны күн мен түнді, қараңғылық пен жарықты ой таразысынан өткізіп, оның күдіреттісін қолданған. Бұдан біздің аңғаратынымыз Мағжан қазақтың өз тума сөздерінің қолданылу мәнін, мазмұнын жаңартқан.

Әрі бұл сөздің қолданылу мағынасын әр қырынан көрсетеді. Мәселен «**Туған жер**» өлеңінде, өзі туып өскен, кіндік қаны тамған қазақ жерін күнге баласа, «**Есімде... тек таң атсын!**» өлеңінде, бір кездегі еліктей ойнақтап, жолбарыстай маң-маң басып, еркін жүрген дала еркесі алты алашты, патшалық Россияның, әр түрлі айла-шарғымен өзіне тартып, бірте-бірте тәуелді етіп, бір кездегі әлем таныған батыр түрік халқының ұрпағы біржола боданға айналғанын — Күннің батуымен бейнелейді.

Осы өлеңдегі қараңғылық, патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын бейнелесе, жарық — тәуелсіздіктің баламалары болып алынған. Өлеңдегі мына бір шумаққа назар аударайықшы:

Күн алтын жан-жағына сәуле шашып,
Жарық пен қараңғылық араласты.
Сәулесі қызыл алтын — сәлемі еді,
«Көргенше хош, алаш!» деп амандасты.

Егер өлең жолдарының оқылуға жеңіл жағын ойласақ, осы шумақтағы бірінші және үшінші жолдардағы, сөздердің орындарын былай ауыстыруға болады. Бірінші жол, «*Алтын күн жан-жағына сәуле шашты*», үшінші жол «*Алтын қызыл сәулесі — сәлемі еді*» деп келеді. Алғашқы жолдағы сөздердің орын ауыстыруының нәтижесінде, ақын ойының айтар екпіні — «*алтын*» сөзіне түседі де, оқырманға ойлануға мүмкіндік ашады. Екпін түсірілген алтын сөзі — бостандықтың құнымен өлшенген, сондықтан «күн» сөзінің қуатынан гөрі «*алтын*» сөзінің салмағы ауырлаған. Алтынның көрген жанды алыстан өзіне жылтырап қызықтырып тартатыны рас. Ендеше бостандықтың алтыннан несі кем, ол да алыстан өзіне сәулесін шашып, шақырады. Мұздаған жүректерге әр түрлі әсерлер қалдырады. Бірақ оның салмағы ауыр, оған өлшем-

дік белгі берілетіні сондықтан. Алтын күннен түсіп тұрған сәуле таза емес, сәулесі жан-жағына шашыраса да, қуаты аз. Өйткені жарық пен қараңғылық араласып оның қуатын азайтып, сәуленің өту жылдамдығына кедергі жасайды.

Сәуленің құдіретін түсіну үшін, оны кедергіден тазарту керек, бірақ оған әлі күш жоқ, сол себепті алыстан сызат беріп, қызықтырып өзіне тартқан сәулеге әзірше риза болуға тура келеді. Бұл үміт сәулесі, оны ақын: *«Көргенше қош, алашым!»*— деп амандасты деп келтіреді. Әдетте біздер қоштасқанда *«көріскенше күн жақсы»* дейміз. Бұл қоштасу рәсімі. Ал амандасу кезінде қоштасу сөздерін қолданбаймыз. Сәлемдесу сөздерінің орнына, қоштасу сөзін қолдансақ, амандасып тұрған адамымыз, ақыл-есіміздің дұрыстығына шүбә келтірген болар еді.

Біздіңше бұл *«көріскенше күн жақсы»* деген қоштасу сөзінің кері мағынасы. Егер ақын батып бара жатқан күн *«хош бол!»* деді десе, онда Алашка бостандықтың мәңгіге келмесе кеткенін білдірер еді. Күннің қызыл сәулесінің қоштасып тұрып амандасуы, үміт жібінің үзілмегенін, тәуелсіздікке деген сұраныстың әлі тоқтамағанын алтын қызыл сәуленің сәлемі арқылы білдіреді.

Сәуленің алтын қызыл түсі, бодандыққа бой ұрғысы келмеген санадағы қарсылықтың да, сұр жыланның өздері келіп шаққан күні, намыс отына өртенген Алаш ұрпағының төгілер ыстық қанын да бейнелейді. Сәуленің алтын қызыл түсте берілу сыры осы. Үшінші жолдағы *«алтын»* сөзінің *«сәуле»* сөзінен кейін келмей үшінші тұруы, *«алтын»* сөзіне ой екпінін түсіру үшін жасалған амал. Мағжанның бұл әдісі бізге, Фет өлеңдеріндегі қарама-қайшы ойларды шешуде ребус шешкендей қиналған орыс әдебиет зерттеушілерін еске түсіреді. Мағжан әдісінің одан күрделілігі сол — сөздердің айтылу кезіндегі орналасу тәртібі әдейі өзгертіліп, оған астарлы, саяси мәндегі ойлар сыйғызылған. Мағжан өлеңдерінің мәнін түсіну қарапайым оқырмандар үшін ауыр келетіндігі де сондықтан.

Ауызекі тіліміздегі *«Күн»* сөзінің Мағжан өлеңдерінде әр түрлі мәндерге ие болғанын *«Гүлсімге»* өлеңінен де байқаймыз. Бірінші дүние жүзілік соғысқа қатысып, жаралыларға көмек көрсеткен, аяулы Гүлсімнің күйеуге шыққаннан соң, тағдырға бой ұсынып, соның жетегінде кеткенін, бір кезде ел мүддесімен өмір сүрген жанның рухани өлуі деп түсінеді ақын. Сондықтан да Гүлсімді батқан күнге балайды. Батқан күн жылуын төге алмай-

ды. Гүлсім де солай. Ақынмен қол ұстасып бостандық таңын қарсы алуға дәрменсіз. Бұрынғы жігерінен айрылған, тек өткеннің белгісіндей болып көркі ғана қалған. Оның соғыс кезіндегі халыққа сіңірген еңбегі күндіз жылуын төгіп, кешкісін батып кеткен күнге баланған. Мағжанның күйеуі бар Гүлсіммен кешкісін кездестім деп отыруының екінші сыры осы.

Мағжан поэзиясына Мережковскийдің айтарлықтай ықпалы болғанын «Орал» өлеңінен де аңғарамыз. География картасында Орал тауы екі құрлықты қосып жатқан алып айдаһар тәрізді. Мақанның өлеңіндегі «күн» деп отырғаны *Гундер елі*, бұл Күннің шығу бағытына негізделсе, «түн» деп отырғаны — *Европалықтар*. Олар күннің бату бағытында жатыр. Оның бір жағы күн, бір жағы түн деп отыруының да өзіндік себебі бар. Өйткені шекара жақын жатқандықтан батыстың мәдениетімен бірге, біздің халқымыздың ұлттық эникалық ерекшелігіне қайшы келетін, керек десеңіз ұлтымызды бұзатын жамандықтар да солардан келмек. Сондықтан ол жынның ұясы тәрізді. Өзіне алдап шақырып алады да, табындырып мұрит етіп жібереді. Сол себептен де оған ақын сақтана, тіксіне қарайды.

Осы жерде сәл шегініс жасайық. Мағжанның көзі тірісінде шабуыл жасалып, оған тағылған айыптың бірі — Батыс мәдениетіне жиіркенішпен қарайды, оны қазақ халқына құбыжық етеді деген пікірлер еді. Оны біз С. Садуақасов айтқандай, кезінде Мағжанмен сабақтас, табақтас Әбдірахман Байдильдиннің мына бір сөздері арқылы білдіргіміз келеді. «Все творчество Жумабаева носит сугубо политический характер. Его политическое лицо особенно ярко выражено в стихах «Восток», «Пророк», «Свобода», «Огонь», «Избранный человек», «Товариш», поэмах «Ертеги», «Батыр Баян», «Қоркыт», в которых Жумабаев восхваляет прошлое казахского народа, быт старой казахской знати, идеализирует Восток, проклиная Запад и людей, вносящих раздор (классовую борьбу) в среду казахов» (Байдильдин А., Жумабаев Мағжан. «Литературная энциклопедия», т. IV. 1930).

Жалпы әдебиет тарихындағы Батыстың ағартушылық пен мәдениетіне тіксіне қарау, оларға қарсылық, ең алдымен Европаның өз ішінен шыққан. Бұрынғы қоғам өзгеріп, жаңа қоғам ауысып жатқанда өздері үйреніп қалған ескі қоғамның жақсы жақтарын қимай, жаңа қоғамның қандай жақсылық әкелеріне көздері жетпегендіктен, ескіні қимай жырлау Мағжанға дейінде, әсіресе

Батыс әдебиеті өкілдерінің шығармаларының басынан кешірілген жәйт. Ол әсіресе Байрон шығармасынан анық көрінген. Ол феодализмнің капитализмге ұласуын, төбе құйқасы шымырлап тұрып қарсы алған. Ал орыс әдебиетшілері ше? Мәселен, Герцен 1851 жылы былай деп жазады:

«Цивилизация нас губит, сбивает нас с пути: именно она делает нас, бездельных, бесполезных, капризных, в тягость другим и самим себя, заставляет переходить от чудачества к разгулу, без сожаления растрачивать наше состояние, наше сердце, нашу юность в поисках занятий, ощущений, развлечений, подобно тем ахонским собакам у Гейне, которые, как милости, просят у прохожих пинка, чтобы разогнать скуку. Мы занимаемся всем: музыкой, философией, любовью, военным искусством, мистицизмом чтобы только рассеяться, чтобы забыть об угнетающей нас огромной пустоте» (Герцен А. И. Собр. соч. в 30-ти томах, т. VII. С. 204—205).

Ал орыс әдебиетінің ірі өкілдері — Пушкин мен Лермонтов шығармаларынан Батыс мәдениетіне деген наразылықтың бой алуына, ең алдымен, Еуропаның өз ішіндегі цивилизацияға деген қарсылықтар себепкер болған. Әсіресе орыс ұлтшылдары мұны Ресей ішіне ендірмеу керек. Батыстың мәдениетінің нәрсіздігі халқымызды бұзады, жаман әдет қашанда жұғымпаз келеді деп Ресейдің өз ішінде айтарлықтай үлкен қарсылық пікір тудырады. Ал Лермонтов Еуропаның ағартушылығын, Еуропадан тарайтын ел бұзатын жаман қасиет деп сынап отырып, оны «Измаил-бей» поэмасында таулық адамның оларға түршіге қараған көз қарасы арқылы білдіреді. Орыс әдебиет зерттеушісі Б. М. Эйхенбаумының пікірінше, Лермонтовтың Еуропа мәдениетіне бұлайша қарсылық білдіруіне, Бакуинин мен Белинскийдің, болмаса сол кездегі Москвадағы, славянофил ұйымдарының бірімен жақындасуы себепкер болса керек. Ал қазақ ақыны Мағжанның Батыс мәдениетіне сескене қарауына, әсіресе Герцен, Пушкин, Лермонтов сияқты орыс әдебиетшілерінің ықпалы болуы ғажап емес. Әсіресе оның «Пайғамбар» өлеңінде айқын көрінуіне Мережковскийдің де айтарлықтай әсер еткенін айта кеткеніміз жөн. Сонымен бірге Мағжанның Батысқа сескене қарауын, алғашқы дүние жүзілік соғыстың қозғаушылары Еуропа елдері болғандығынан шығар деп шамалаймыз.

Екіншіден, осы континентті мекен еткен халықтарды шартты түрде бірін *күн*, екіншісін — *түн балалары* деп бөледі. Бұл — Мережковскийдің «Дети ночи» өлеңіндегі сөз қолданысын еске салады. Мережковский «Түн балалары» деген сөзді бас көтере бастан империализмнің халықтар басына төндіріп келе жатқан қатерін бейнелеу үшін алған. Үшінші қырынан үңілсек, Мағжан «түн баласы» сөзін патшалы Ресейдің бұрынғы түркілер елін бірінен соң бірін отарлау саясатының сипатын бейнелеу үшін де алған. Түріктің кең далаларына көз аларту алдымен Орал жерінен, күнбатыстан басталған. Еділ мен Жайықтағы қазақ жерлеріне Әбілқайыр ханнан шағын ғана бекініс салуға рұқсат алған Ресей казактары, бірте-бірте бөтен халықтың жеріне бойларын үйретіп алған соң, көкесінің үйінде жүргендей өз өктемдіктерін жүргізе бастайды. Еділ мен Жайық бойындағы барлық қазақ жайылымдары тартып алынады. Ол жерге мал жаюға рұқсат етпейді. Тіпті Еділ мен Жайықтан бері қарай өтуге қазақтарға тыйым салады. Оған қарамай өткендері үшін ақшадай айыптар салып, оны қазақтардың малы есебінен тартып алып отырады. Кейін қазақ малдары өтпес үшін Орал генерал-губернаторы, қазақтардың барлық жайылымдарын өртеуге, қыстық қоныстарын қиратуға бұйрық береді.

Өрт желдің соғу бағытына қарай есептелгендіктен, қайсыбір қазақ ауылдары көшіп үлгере алмай, мал жайылымдарымен бірге өртеніп кетіп отырған. Қыс күзеусіз, жаз жайлаусыз қалған қазақтар амалсыз мал бағуға шұрайлы жерлерді тастап, бірте-бірте күншығысқа қарай жылжи береді. Тартып алынған жерлерге поселкелер мен деревнялар салынып, бұрынғы қазақ жер атаулары өзгертіле бастайды. Соның нәтижесінде қазақтар Саратов, Орынбор, Төмен, (Тюмень) Омбы, т. б. бірқатар жерлерінен айрылуына тура келеді. Бұл тек бір ғана қазақ халқының басына түскен трагедиялы тағдыр емес, біркездегі дүрілдеген түрік мемлекетін құрған бірқатар түркі тектес халықтардың басындағы қара түн еді. Олар да Ресейдің құрамына күшпен біріктіріліп, оның «бөлінбес бір бөлшегі» болып есептеледі.

Ал патша әкімшілігі Қазақстан территориясын бөлшектеп жібереді. Ақмола мен Семей облыстарын Дала генерал губернаторларының (орталығы Омбы), Орал мен Торғай облыстарын Россия империясының орталық мекемелеріне тікелей бағынатын губернаторлар басқарады (Қазақ ССР тарихы, А., Ғылым, 1981, 12-б). Бұл сол кездегі алдыңғы ойлы қазақ интеллигенцияларының

көңіліне күдік ұялатып наразылығын тудырады. Содан да болар оны «өлімменен, өмірдің шекарасы» деп бағалайды. Орал бойындағы бірқатар жерлерімізден айрылып қалуымыз, сонда қалған халқымыздың тағдырына айтарлықтай өзгерістер әкеледі. Қазақтар жергілікті қазақтардың қысымымен орыс дінін қабылдауына, жаңа туған нәрестелерінің атын орысша қоюларына тура келеді. 1861 жылыоларды бұрынғы бұратана еркінде қалдырмау үшін заң қабылданады. Ол туралы Ш. Уәлиханов: «Кейбір қазақ-орыс станцияларындағы халықтың жартысына жуығы шоқынған қазақтардан тұрады»,— деп күйзеле жазған (Уәлиханов Ш. Тандамалы. А., «Жазушы», 1986, 199-б).

Ендеше бұдан әрі гүлі қырқылмаған, ырысы шайқалмаған Гун даласына еркіндетіп жібере беру қатер. Ақын жүрегі бір бәлені сезген,тордағы торғайдай тыпырлайды. Олардың билігі күшейген сайын халқымыздың дінінен, тілінен, салт-дәстүрінен айрылып қаламыз-ау деп қорқады. Бұл Алаштың өз жерінен мүлде өшіп жоғалуы емей немене? Ендеше қатердің *қара түні* жерімізге толық өктемдік етпей тұрып, одан қорғануымыз керек. Бала болып бесікте жата беруге болмайды, сергу, серпілу керек. Ақынның айтпақ ойы осы:

Екі дүние: күн мен түн, өмір — өлім,
Бірі — бесік, біреуі даяр көрің

деп отырғандығы да сондықтан.

Ақынның Ресейдегі Февраль революциясының дауылын сезінуі бостан босқа кеткен жоқ. Ресейдің өз ішін қанға бөктірген февраль төңкерісі, Октябрь революциясына ұласты. Жан түршіктірген сұмдық ақыры қазақ жеріне жетіп тыныш тапты. Бұл төңкеріс сүттей ұйып отырған қазақ ішін жын қуғандай дүрліктіріп, бір халықты екі топқа бөліп тастайды. Жауың алыста емес, жаныңда деп бірін-біріне нұсқап көрсетті. Сол кездегі дін иелерінің пікірімен келісер болсақ, бұл ібілістің аспаннан жерге түсіп, адамдарды аздырып-тоздырып, бірінің қанын біріне төккізу еді. Сондықтан сол бір ағаға іні оқ атқан, әкені бала ұстап берген, жазықсыз қан төгілген жылдар адамзаттың бойына, ой еркіне қара күш иелерінің билік құрған жылдары. Мағжанның осы қара күш иелерін **«Бостандық»** өлеңінде образдап алуы — сол кездегі адамдардың ұғымына, болып жатқан қанды оқиғаны жақындатып жеткізудегі әдеби әдісі. «Алаш» партиясын ұйымдастырып, қазақ елін бөлек мемлекет етіп

алып шығамыз деген қазақ ойшылдары: Ә. Бөкейханов, М. Шоқай, М. Дулатов, А. Байтұрсынов т. б. зиялыларымыздың ұлы мақсаты осылай құлпарша болды. Ертеңгі тағдырының не боларына көздері жетпесе де, қазақ халқы орыс төңкерісшілерінің артынан ереді. Сөйтіп орыс империясының бодандығында, көзін жаспен шылап келе жатқан қазақ халқының ұлы армандары күйреп, екінші рет тағдырдың тәлкегіне ұшырап, бодандықтың жаңа түріне өз еріктерімен мойын ұсынады. Соңынан бұл қазақ жерін 75 жыл бойы басып жатқан қара түнге айналады. Енді бұл тозақтан қазақ халқының жуық арада шыға алмайтынына Мағжанның көзі жетеді де, «Адастым» атты өлеңін жазады. Мағжан мұнда өзінің жеке адасуы туралы емес, бүкіл алты Алаштың атынан сөйлеп, «адастым» деп, дәлірек айтқанда «адастың» деп аттан салады. Бірақ бұл сөз сол кезде әлі саяси сауаты ашылмаған елдің санасына жетпейді, халық болашағын бағдарлауда әлсіздік танытады. Керісінше бұрынғы береке бірлігі кетіп, біріне-бірі жауыға, өшіге қарайды. Өз ішінен екі тапқа бөлініп біріне бірі шоқпар сілтеп жатқан топ болашағын бағдарлаудан тіптен аулақ еді. Елінің өз ішінен осылай бүліншілікке ұшырап торғайдай тоз-тоз болып кетуі, сезімтал жанның жанына үлкен соққы болып тиеді. Бір кездегі өзімен-өзі жайбарақат күй кешіп жатқан елінің өткенін ансайды, қазақ тағдырының тұрмыс-тіршілігінің бөтен елдің тағдырынан мүлде өзгеше, өзіндік сүрлеуі бар екенін, оған бөтен елдің арман-мақсаты күшпен таңылып отырғанын өлеңінде былай аңғартады:

Артымда қазақ қалың ел,
Тақпақ жалғыз қара жол,
Кетіп бара жатыр ем.
Бейнеті бітпес ұзын жол,
Ойсыз, сусыз бетпақ шөл,
Мың мекнатқа батып ем.
Жұбаныш — жол біреу-ақ,
Үмітім — алтын айдан да ақ,
Сонымен ойды жоюшы ем,—

дей отырып, Ресей ішіндегі төңкерістен үміт күтіп, қазақ елінің бағы енді ашылып, бөлек отау тігер деп тәтті арманда жүргенде, Ресейдің төрінен екінші рет көтерілген құйын, ол үміттің күлін көкке ұшырады. Алты Алаштың басына бодандықтың жетілдірілген жаңа мекнатын алып келеді. Оны ақын былай білдіреді:

Әлдеқайдан шу шықты,
Қып-қызыл қан ту шықты.
Жердің жүзін түн басты.
Шегір көзді, сары шаш,
Бәрі тырдай жалаңаш.
Жан-жағымды жын басты.

Ақын мұнда совет өкіметінің өзі құлап түскен соңғы сағатына дейін жете алмаған коммунизм түнегін «қара түнге» балайды. Оны әу бастан ойлап тауып, ел ішіне лаң салып, алып келгендерін адамды адамшылықтан аздыратын шегір көзді, шашы жалбыраған жынға, дәлірек айтқанда, сары сайтанға балайды. Осы сөзге екінші қырынан үнілсек, ел мүддесі, халық арманымен салыстырғанда «саясат» дегеніміз алдамшы сары сайтан тәрізді. Тұрағы да баяны да жоқ. Бүгін былай өзгерсе, ертең олай өзгермек, бәтуәсіз бірдеңе. Сондықтан онсыз да талай мекнатты бастан кешіп, арып-ашып келе жатқан қазақ халқының басына төнген тағы бір түн. Тағы бір қатер. Ол енді арманның жолын қара қызыл қанға бөктіріп, халықты бөрі шапқандай бөріктіріп, тағы не сұмдыққа айдамақ. Міне, ақын жанын мазалап отырған осы. Ақын халқының бақытты болуына тіптен қарсы емес. Егер, ол ел өздерімен тең ұстаса. Бірақ ақын жаны мазасыз, жудырықтай жүрегі кеудесіне сыймай тулайды. Алыстан бір қатердің халық басына төніп келе жатқанын жүрегі құрғыр сезеді. Ол ақын қиялында әр түрлі елес болып көлбеңдейді. Бірде алыстан елбеңдеп шақырып алып, қасына келген соң есінен адастырып, алжастырып жіберетін сары шашты сайтан болып келсе, енді бірде кеудесіне отырып алып бүкіл ақыл есін билеп алып барып, тұншықтырып өлтіріп жіберетін албастыдай елестер береді. Қысқасын айтқанда ақынның секемшіл көңілі коммунистік идеологияға сенбейді.

Ақынның ішкі дауысы, етек-жеңдерінді жинап алып, өз алдарына тәуелсіз мемлекет болған жөн дегенге келеді. Енді бірде ұлы мақсаттың күйрегеніне мұқалма, басқада жолы табылар, бұл үміттің соңы емес, түнерген түннің артынан, зарықтырып, таң ататыны күмәнсіз. Ендеше бұл мүлде күйреу емес деп ішкі ойлары бірімен-бірі үнсіз арбасады. Бірі ашу шақырса, екіншісі басу айтып болашаққа үмітпен қарайды. Ақынның осы ішкі толқындарын, елімен іштей мұңдасуын, сырласуын мына сөздерінен аңғарамыз.

Артымда елім бар еді,
Артымда жолым бар еді,

Ел де жоқ, қазір жол да жоқ...
Табылар жолын, тарылма,
Жылама, жынға жалынба,
Таң атқанша күн де жоқ,—

деп елдің қандай ауыртпалықтар болсада еңсесін түсірмей, рухын күйретпей жоғары ұстауын қалайды. Толып жатқан алым-салықтармен есі шыққан еліне осылай дем береді. Ел болашағын, ақын, бөлек отау тігуден күтеді. Бұл ақынның өз ойы, өз пікірі, ішкі философиясы, ол ойын ірікпейді. Өзгелерге бұл ойын күштеп таныпта отырған жоқ. Бөтен шаңырақ астына біріккен елінің ертеңгі тағдырын ойлап дал болады, тарихының да, тұрмыс тіршілігінің де өзгеріп, өткені ұмытылған, елеусіз ел болып қалғанын қаламайды. Бұл ішкі арпалыс, ішкі жанталас, сары сайтандай алдаған саясатқа ішкі қарсылық. Бөтен елдің тағдырымен бір қазанға салып қайнатқанды қаламайды. Неде болса тәуекел, шаңырағымыздың бөлек, дастарқанымыздың бөлек болғаны жөн. Ол дастарқаннан не алып жегім келсе де, қымсынбай, жалтақтамай өмір кешкенім жөн... Басқаның төбесіне тіккен қанды туы, біздің шаңыраққа жараспайды. Міне, ақынды іштей мазалайтын осындай ауыр ойлар, қарама-қайшылыққа толы ішкі толғаныстар.

Ақын осы ойларын бөтен ұлттың дүрмегіне ілесіп кеткен қазақ зиялыларының алдына тосып, оларды тоқтатқысы, ойландырғысы, жөнге салғысы келеді. Орыс төңкерісіне, мал бағып отырған қазақ тіршілігін араластырғысы келмейді. Өйткені Ресейдегідей жұмысшы, шаруа, капиталист етіп жікке бөлетін қазақ даласында, қазақ иелігінде завод, фабрика жоқ. Ендеше күн көрісі тек мал бағумен ғана болып отырған халықты екі топқа бөлуге қарсы. Кәсібі бір халық қалай ғана екіге жарылмақ. Ақынның түсінбейтіні де, іштей коммунистер саясатымен келіспейтіндігі де осы. Халықтың жаппай сауатын ашайық, оқытайық дегенге алақанын шапалақтап, жас баладай қуанады. Тек қолындағы азын-аулақ, ауқат етіп отырған малына тимесе болды. Онан айрылса, сорлы халқым қырылып алады ғой деп жан даусы шығып шырылдайды. Ақын осы ішкі ойын «Жолдасқа» өлеңінде айқын аңғартады. Қазақтың іргесін шайқап, қордасын бұзба, тапқа бөліп, Алаштың киесіне ұрынба деп ескерту жасайды. Шәймерден Тоқжігітұлының «Мағжан да «жолдастарымен» бірге қарсы болды. Табы жоқ, жігі жоқ, жатқан бір елмін. Жіктей алмайсың. Тапқа бөле алмайсың» деп соқты Мағжан.

Қазақ ауылы өзімен-өзі болды. Ауылға тиме, ауылда тап жігі жоқ деп Мағжан байбалам салған болатын»,— деп сынға алған тұсы осы (Токжігітұлы Ш. Тағы да «Токсан тобы» туралы. «Жаңа әдебиет». 1928, № 5—6).

Соңынан Мағжанның бұл жан айғайы босқа кетпейді. Қазақтардың қолындағы жан бағып отырған малдарын күшпен тартып алып, ұжымдастырған кезде, яғни 1921—22 жылғы азық-түлік салығынан басқа, 1930—31 жылы қазақ даласы бұрын сонды болып көрмеген ашаршылықты бастан кешеді. Нәтижесінде 2 миллион, 300 мың қазақ аштан өліп, 620 мыңы ата-мекенін тастап, торғайдай тозып кетеді. («Қазақ тарихы» журналындағы келтірілген деректерден. 1996, № 2).

Ал Мағжанның «Сәрсенбайдың жыры» атты өлеңі осы бір халық басына түскен зобаланның толық картинасын жасағандай болады. Бірақ ақын өз атынан емес, халық атынан сөйлейді. Сәрсенбай шартты түрде алынған есім. Бұл тек Сәрсенбайдың ғана мұңы емес, иісі алты Алташтың мұңы. Мал бағатын өрісінен, алдындағы малынан айрылған халықтың тек шықпаған қу жаны ғана қалған. Өлеңнің — халықтың көзінен аққан жасы, көкірегіндегі зары көрінеді. Бір кездегі ақтылы қойын өргізіп, үйір-үйір жылқысын бағып, соны талшық етіп жүрген елдің аз-ақ күнде қолындағысынан түгел айрылып қу тақырға отырып қалған ащы өкініші білінеді. Өлеңнің әр жолы халық қасіретін айтып жылап, қасіреттің қоңыр күйін шерткендей.

Сондай-ақ бұл өлеңнен көңілдегі кір айтса кетеді, көкіректегі шер ағыл-тегіл жыласа шығады. Ал жүрекке байланған шер қалай кетеді деген сұраққа жауап іздегендей боласыз. Ертедегі қазақтар мұңын ұмытып, екі шекесін шеңгелдей қысқан сакинадан құтылу үшін, қызылшаның күліне қалампырды араластырып, насыбай атқан. Бұл ауруды мүлде алып кетпейді, тек өзін-өзі алдап, шиыршық атып жанын кинаған азаптан бойын босатып, жанын жадыратып, біраз болса да көңіл күйі көтеріледі. Қазекендер насыбайды осындай мақсатпен атқан. Кейін бұл әдетке айналып, насыбай атпаса бастары ауырып, бойлары дел-сал болып жағымсыз күйге ұшыраған. Өлеңнің кіріспесінде ақын, өзінің көңіл-күйін сол насыбайшының кейпімен салыстырады. Елдің мұңын мұңдап, зарын зарламаса, ақынның да көңіл күйі келіспейді. Үйренген, қалыптасып қалған қылығынан айрылғысы келмей шеке тамыры тыртысып тұрады. Ендеше

халқы қан қақсап, зарлап жатқанда оның үнсіз қалуы еш мүмкін емес.

Бірақ ақын бір мезгіл халықтың өзі де бас көтеріп, өз мұндарын өздері айтсыншы деген ойға келеді де, қолына домбырасын ұстатып, Сәрсенбайға мұңын шақтырады. Жанын бағып отырған бар жылқыларын сыпырып алып кеткен өкіметтің ұзын құрығын, Сәрсенбай түнге балайды. Жылқышы — өзінің табан ет маңдай терімен табылған, адал еңбегін алдынан неге тартып алып кеткеніне, өзіне тиесілі малының етін неге бөтенге апарып бергеніне түсіне алмай дал. Жерінен, суынан айрылғанға да көнді. Енді қолындағы талшық етіп отырған тамағын тартып әкеткеніне түсінбей таң. Мұның қандай дүлей күштің қолымен жасалып отырғанын ұға алмай қиналады. Оның жауабын көзі ашық, ел басқарып отырған інілерінен сұрап, «*қара түннің*» ұрыларының барымтасына ұшырап кеткен малымды қайтарып беріндерші деп жалбарынады. Бірақ олар екі иіндері салбырап, төмен қарап жер шұқиды. Қалада қызмет істеп жүрген інілерінің қолынан бәрі келеді деп масаттанып жүрген Сәрсенбайдың көңілі қалып, олардың бұл қылығын түсіне алмай «*жат бауыр*» болып кетіпсіңдер деп өкпе айтады. Ақыры заманнан да, сауаты бар жастардан да түңілген Сәрсенбай — сұраусыз кеткен малының өтеуін кімнен аларын білмей, күнірене күй шертіп, дәрменсіздіктен екі көзіне ерік береді.

Өлеңде Алаш жерін осындай күйзеліске ұшыратып отырған өкіметтің кемшілігі атап көрсетілмейді, керісінше, олардың жүргізіп отырған әпербақандық әрекеті, саяси соқырлықтары сыналып — «*қара түнге*» баланады. Бұл өлеңді жоғарыда айтқанымыздай, азық-түлік салығы мен республикамыздағы алғашқы қолдан жасалған ашаршылыққа байланысты жазса керек. Олай дейтін себебіміз — Қазақстан жерін екінші рет шарпыған — 1930—31 жылғы аштық кезінде Мағжан түрмеде отырған, оның зардаптарын көзімен көрген жоқ.

Міне, ақынның күн батыстан жылжып келе жатқан қара бұлттың дауылы қазақ даласын шарпыса, халықты қырғынға ұшыратады-ау деген көкірегіндегі түйіткіл осылай түбі шынға айналады. Совет өкіметінің «қой үстіне боз торғай қондыратын» тамаша заман болып келеріне күмән келтірген болжамы шынға шығады. Қазақ даласын шарпыған қара түнек мұнымен де бітпейді, бұдан соң 40 жыл бойғы атом апатының қара түнегін бас тартынан кешуге тура келеді. Сөйтіп бір кездегі Мағжанның болжамын бізге уақыт дәлелдеп береді.

Ал қазақ халқы Октябрь революциясының бастарына үлкен сор әкелгендігін, 70 жыл өткен соң ғана біледі. Жер-суының бәрі ластанып, халқы ауруға, мүгедекке ұшырап қалғанда бірақ түсінді. Сонда ғана Мағжанның «Адастым» дәлірек айтқанда, «адастың» деген сөзінің астарын ұғынады. Бұл үлкен құрбандықтардан кейін ғана келген түсінік, өте кеш түскен ақыл еді. Ақынның бір кездегі *«түн балаларына»* сезіктеніп, күдікпен қарауының босқа емес екендігін, Солженициннің, Қазақстанның төрт облысынан басқаның бәрі Ресейдікі Қазақстанның жеріне қалалар мен деревнялар салған мына біздер, орыстар деген пікірі де дәлелдей түседі. Осы жерде ойымызға «Орал тауы» өлеңіндегі мына бір сөздер еріксіз оралады:

Тұрақсыз бұл жалғанда опа бар ма?
Сақтан, алдар, бой алып жақын барма!
Бүгінгі күн жан досың болып жүріп,
Құлатып кетер ертең сені жарға.

Осыдан соң Мағжанды қазақ елінің бүкіл болашақ тағдырын алдын ала болжаған пайғамбар демеске болар ма? Ақынның бұл сөздері арқылы ол орыс халқының жауы екен деген пікір де тумау керек. Мәселен, башқұрт халқының атақты ақыны Сайфи Құдаш, Д. А. Қонаевқа жазған хатында мынадай пікір келтіреді:

«В свое время Магжана обвинили во враждебном отношении к русскому народу. В этом, как ни странно, обвинили человека, который намного раньше других понял прогрессивную миссию русского народа, необходимость изучения русского языка, русской классической литературы. Если и есть антирусская враждебность в творчестве Жумабаева, так это враждебность к Романовым, к царизму, колониальному гнету. Но эта враждебность, поэта близка к судьбе народа, это враждебность отталкиваясь от которой, в конечном итоге Магжан пришел к интернациональному мировоззрению. С великими представителями русского народа и их творчеством — с Пушкиным, Кольцовым, Горьким и др.» (Құдаш С. Поэт и его время. Мағжан шығармалары. 3—4 т. 1996, 456—457-б).

Мағжан үшін екі Ресей бар. Алғашқысы — ақ патшаның, қазақ жерін тілгілеп мұжықтарға бөліп берген отаршылдық, озбырлық саясаты. Полиция, стражник, урядник, казак-орыс қамшысы қазақ даласын жайлады.

Өтірік-өсек, шағым, ұрлық-зорлық, айдату-байлату қабындады. (Аймауытовтың пікірі). Қазақ тіл білмейтін сауатсыздығын пайдаланып, орыс-қазақтар, қазақтардың малын, қымбат бағалы заттарын тартып алып отырды. Қазақ деп айтса тілдерін ара шағып алатындай «туземцы» деп ашықтан-ашық қорлайтын. Тіпті қазақ даласында шығып тұрған әскери баспасөздер («Туркестанский вестник», «Туркестанские ведомости» т. б.) беттеріндегі осы сөздерден аяқ алып жүргісіз еді. Мұны көзі қарақты азамат көрмеске, сезбеске, қапаланбасқа болмады. Көрді, қынжылды, жанға батқан соң ашынды, ұлттық сезімі оянды, намысына шоқ түсті. Оларға жиіркене қарады (Аймауытовтың сөз қолданысынан).

Соңғысы — Еуропаның әдебиеті мен мәдениеті, өнерінің озық үлгілерін бойына сіңірген, озық ойлы зиялылар. Мағжан көңіл таразысына осы екеуін қатар қояды. Алғашқысынан жиренеді, соңғысынан үйренеді, құрметпен қарайды, үлгі тұтады. Олардың шығармаларындағы әдеби әдістерінің озық жағын жылы қабылдап, қазақ әдебиетінің деңгейіне көтеру үшін пайдаланады. Оны сол күйінде көшіріп те алмайды. Ұлт мәйегінің нәрін беріп, қазақ өрнегімен қанымызға сіңістіріп жіберген. Сонда Мағжан орыс әдебиетінен не алды дегенге әзірге айтарымыз мынау. Акын — ең алдымен орыстың бейнешілдеріне (символист) еліктеп, ішкі рухани күйректік — синтиментализмі де оған жат болмаған. Жазу үстінде ойын ишарамен бейнелеп, пернелеп беруге дағдыланған. Сөздің ішкі маңызына, сыртқы ұйқасына, тізіліміне, ырғағына көбірек назар аударған. Орыс сөздерінің қолданылу әдісінен үлгі ала отырып, қазақтың көне сөздеріне жаңа мағыналар сидырып, қолданылу аясын түрлендірген.

Орыс символисттері Мережковский, Белый, Блок еңбектерін зейін қойып, сүйіп оқыған, әрі оларға еліктеген. 1910 жылдардан кейін орыс әдебиетінде үлкен дағдарысқа ұшыраған, орыс символисттерінің әдеби әдістерін, қазақ әдебиетінде өзгеше қырынан беруі өз алдына жеке зерттеуді керек етеді. Орыс әдебиетінің символисттерінің бірі — А. Блокқа өлеңнен құлыптас қойып, «Александр Блок» деп өлең жазып, оны жалпақ қазақ даласына таныстырған да осы Мағжан. Ұлтына, тіл ерекшелігіне қарамай, орыстың пайғамбар-ақынын қазақтың пайғамбар-ақыны іш тартады. Оны үнінен таниды, жанына жакын санайды, құрметтеп, ізет білдіреді. Оның шығармаларымен терең танысады. Блок өлгеннен

кейінгі орыс баспасөздерінде жарық көрген пікірлерді мұқият бақылап отырады. Оны біз жоғарыда сөз еткеніміздей — Рогачевскийдің мақаласы мен өлең мазмұнындағы ұқсастықтардан да аңғарамыз.

Бірақ Мағжан өлеңді жұмбақ астармен жазғандықтан, бір қараған адамға, Блок өмір бойы әйел іздеп, түбінде сол арманына жете отырып, өмірден өткендей әсер қалдырады. Ал шын мәнінде өлең мазмұны мүлде басқа мағына береді. Біздіңше Мағжанның тырнақшаға алып «әдемі әйел» деп отырғаны жарқын болашақ. Оны біз В. Львов-Рогачевскийдің мақаласында Блок өмір бойы орыс халқының бәрі де бай болып, шаттыққа кенелген ел болуын аңсап өтті деген пікірін:

Батып алтын ойға,
Талмай қарап Айға,
«Әдемі әйел» іздеген,—

деп келтіруінен байқаймыз.

Бұл арқылы біз, Мағжанның, сол кездегі орыс әдебиетінде, түрлі көзқарастарын білдіріп, пікірлерін батыл жазып жүрген футуристер, декаденттер, символисттердің қалам сілтеуін бақылап отырғандығын аңғаруға болады. Ресейдің аш-жалаңаштығын сынап-мінеп, әр түрлі ойлар жазып жүрген, орыс әдебиетшілерінің бірқатары, Коммунистік партияның бай мен кедей теңеледі деген ұрандарына іштерін тартады. Осы жерде байлар ат төбеліндей аз, кедейлер, көп байларды тәркілеп кедей еткен жағдайда, мемлекет қалай күн көрмек деген сұрақ төңірегінде айтыстар өрбиді. Қайсы біреулері декабристердің Россияда кедейлер атымен жойылып, бәрінің қолы байлыққа жетсе ғана, бақытты өмір сүруге болады деген принциптерін бетке ұстайды. Сондықтан орыс әдебиетшілерінің бір қатары өз пікірлерін ашып айтып, діни орындардың қуғынға түсуіне наразылықтарын білдіреді. Кеңес үкіметіне қарсы шығады.

Енді біреулері айтпақ ойларын бүркемелеп, күткеніміз бұл емес еді деген сыңай танытып, үзілген үміттерін қолдары жетпеген «сұлу әйел» образында бейнелеп жазады. Бұл сөздің әуелгі астарлы мәні Батыста, Гейне қаламынан таралады. Мұны кейін оны символисттер пайдаланып кетеді. Оны Блок та шығармаларында «Дама» образында пайдаланып отырады. Бұл сөздің астарын В. Львов-Рогачевский, Блок өліміне байланысты мақаласында былай береді: «Пусть сейчас этого нет и долго не будет. Но жизнь отдаст нам это, ибо она — прекрас-

на». Эти светлые, бодрые, прекрасные слова высечет на памятнике своего «милого друга светлая жена» мятежная и нежная Россия».

Мағжан Блокқа арналған өлеңінде осы баламаны Блоктың асыл арманы ретінде алады. Біздіңше Мағжан бұл сөзді қазақ әдебиетіндегі сөз қолданыстарының мән-мағынасын түрлендіру, қолданылу аясын кеңейту үшін алған. Әрі Александр Блокты — табиғатындағы барлық болмысымен таныстыруды жөн көрген. Бірақ ақынның бұл таныстыруы сол кезеңнің оқырмандарынан көрі, болашақ ұрпаққа арналғандай. Олай дейтін себебіміз өлең астарлы, сол кезеңнің қарапайым оқырмандарының түсінуіне өте ауыр. Қазір сол кездегі жұмбақтап кеткен ақын ойын шешсек, өлең мазмұны қысқаша былай болып шығады.

Александр Блок өмір бойы қайыршылықта өмірі өтіп келе жатқан отандастарын, барлық жан-тәнімен шексіз сүйді. Солардың бақытты шат тұрмысқа қолдары жетуін арман етті. Қуанышқа кенелер сағатты күтіп, үнемі үміттенумен болды. Осы ойларын, халқына деген шексіз махаббатын жыр жолдарына сиғызды. Бірақ, оның іске аспайтын сағым екендігін, тек өмірі үзілер шақта ғана біліп, өзегін өртеген өкініштен өксіп, өмірден өтті... Ал ақынның арман еткен, төрт аяғын тең басқан қоғамы, тек қиялдағы идеал ғана болып қалды. Сондықтан жыры бітіп, үміті үзілді деген күрсініс ойды аңғаруға болады. Мағжанның:

«Әдемі әйел» — идеал,
«Әдемі әйел» — бір қиял.
Блоктың басын байлаған.

деген сыры осыдан.

Енді Мағжан астарлап келтірген сөздерді орын-орнына келтірсек төмендегідей болып шығады. Әйел — ақын идеясындағы бақытты болашақ. Ажал болып келген кемпір — жылдар бойы зарыға күткен үміттің күйреуі. Яғни идеяның жоққа шығуы. Мағжанның:

Блок бір бұлбұл,
Блок — бұлбұл сайраған

деген сыры мынау — Блок орыс әдебиетінде алғаш рет, «Гамаюн — птица вещая» деген өлеңмен танылады. Сонан бастап орыс әдебиетшілері оны «әнші бұлбұл» атап кетеді. Бұлбұл — әдебиетте еркіндіктің, бақыттың, бос-

тандықтың, адал махаббаттың символы. Блоктың бұлбұл атануының екінші сыры — халқына деген шексіз сүйіспеншілігі, еліне, жеріне деген сезімінің тазалығы.

Ал Мағжанның *«әдемі әйел — идеал»* деген сөз қолданысының философиялық үлкен мәні бар. Расында да әдемі әйел әрбір ер адамның қиялындағы идеял. Бәрінің де сұлу әйел құшқысы келеді. Бұл табиғи заңдылық. Бірақ сол идеядағы сұлулық, сағым секілді алдамшы, үнемі өзгеріп отырады. Мәселен, бір жолы әйелдің аққұбасы, келер жолы қараторысы, енді бірде ақ сарысы ұнайды. Міне, осылардың қай-қайсысына болмасын ер адамның қолы жетсе, тояттаған көңіл әуелгі тілегінен айнып қалады. Себебі, әуелде қиялындағымен қауышқандай болғанымен, жақындаса келе, оның кемшілігі мен мұңдалап, айқайлап атой салып шыға келеді. Сонан кейін санадағы идеяның быт-шыты шығады. Оның орнына қиялда сұлулықтың жаңа формасы іздестіріліп жасалады. Сөйтіп, тоятсыз көңіл өмір бойы сұлулықты іздеумен болады. Армандап біріне қолы жетсе келесісіне ұмсынуден өмір ете береді де, ұрпақтар ауысып, талған мен тілектің өсуіне, өзгеруіне байланысты әйел сұлулығына деген талап та өзгеріп отырады. Сондықтан да адам санасындағы әйел сұлулығы бір арнаға түспей өмір бойы өзіне жауап іздетумен болады.

Қоғам да солай, үнемі өзгеріске түсіп отырады. Қай қоғам өзгертілмесін халыққа жақсылық жасау мақсатында болады. Бірақ оның бәрі қиялдағыдай болып шыға ма жоқ па? Міне, мәселе сонда. Жоспары жасалып, өзгеріске түскенімен, оның өз ішінде де үнемі артық-кемі көрініп жатады. Біреуге ұнап, көңіліндегідей болса, екіншісіне ұнамайды. Керек десеніз бақытсыздыққа ұшырауы да мүмкін. Сондықтан да жаңа қоғам өзгерген сайын оның жақсылығы мен жамандығы қатар жүреді. Ақынның *«әдемі әйел идеал»* деуінің екінші сыры осы. Қоғамның қалыпты жағдайын бұзып, жаңа қоғам орнатуға ұмтылыстың өзі «қиялдағы сұлу әйелді» іздегенмен бірдей. Ақын «әдемі әйел» образын пайдалану арқылы, адамзаттың даму сатыларының, яғни қоғамдардың алмасып келу сырларын көз алдымызға тартады. Ендеше, социалистік қоғам да мәңгілік емес, оның да ауысары сөзсіз. Бірақ оның орнына қандай қоғам келмек? Өзі өмір сүрген қоғамға риза болмағандар үшін, бақытқа толы болашақ, мәңгілік қиялдағы «сұлу әйел» образында «идеал» болып қала бермек. Мағжанның жеткізбек ойы да осы. Адамзат көңілінің тойымсыздығы. Ақын да кейде сұлу әйел іздегендей, идеалды жаңа қоғам іздей-

ді. Бірақ оған қолдары жетсе, оны місе тұтпай, қиялында тағы да бір идеялды қоғамды жасап алып соған қарай асығады. Бұл табиғи заңдылық. Адам жанының тойымсыздығы. Оған Блоктың арманын мысылға алуға болады.

Блок — 1918 жылы өзінің «Двенадцать» поэмасы арқылы кедейлер өкіметінің абыройын айрандай төгіп, жаңа өкімет өзінің үмітін ақтамағанын білдіреді де: «Через муку, через движение, через дерзание, а не через смирение, застой и трепет придет наша страна к лучшему будущему. Это лучшее будущее увидят идущие нам на смену. Это увидит «пригожая Европа», — деп Россияның жарқын болашағына деген сенімін бәрібір жоғалтпай өмірден кетеді. Мағжан оны:

Сөнді енді өмір,
Бітті енді жыр,
«Әйел» қалды жыр болып,—

деп келтіреді.

Мағжан өленде осы айтылған пікірлеріміздің бәрін — тек бейнелеп, образдап береді. Бұл өленнің жазылуының күрделілігі сол — өлендегі образдардың баламаларын білгенде ғана, Блок деген ақын кім, ол қандай мақсатпен өмір сүрді? Ол мақсатына жете алды ма, жоқ па деген сауалдарға толық жауап алуға болады. Ал бейнелі сөздердің мәнін білмеген адам үшін бұл өлең шымшытырық бірдеңе болып шығады. Осы жерде ақынның «негізгі ойларды» бейнелеп отыру себебі не деген ой туады. Бұл оқушыларға ой тастау, ойлануына мүмкіндік беру, керек десеңіз, Блоктың шығармаларын өз бетіңізше оқып, талдауға дағдыландыру. Егер Мағжан мағына берілген негізгі сөздерді тырнақшаға алып жазбаса, өлеңнің астарлы мағынасы аңғарылмай қала берер еді. Болмаса Блок туралы жазылған орыс зерттеушілерінің пікірін сол қалпында келтірсе, өленде дұрыс мән де болмас еді. Өлеңнің бойына қуат беріп тұрған, осы тырнақшаға алынған құпиялы сөздер. Осы сөздердің астарына бүгілген үлкен ойлар. Мағжанның қазақ әдебиетіне әкелген толып жатқан жаңашылдығының біріне келтірер мысалымыз осы. Мағжан да жол ғана сөлемейді, сөз сөйлейді дейтін сырымыз да осы. Мағжанның асқан шебер педагог екендігіне келтіретін толып жатқан дәлелдерімізге бұл бір ғана мысал.

Нағыз суреткер әдеби шеберлікті өзінің алдындағы әдебиет өкілдерінен үйрену арқылы алмақ. Бұл оған тек еліктеу арқылы ғана келмек емес, керісінше өзіне дейін-

гі тәжірибелі ақындардың өнегелі бастамаларына ары қарай өмір беріп, жалғастыратын әдеби қалыптасқан шебер ұста. Егер осындай алдыңғы буын ақындар болмаса Пушкин Державинсіз, Некрасов Пушкинсіз және Лермонтовсыз орыс әдебиетінде өзінің классикалық әдебиет үлгісін қалдыра алмаған болар еді,— дейді. (**Рымашевский В.** Некрасов и Маяковский. Ярославская книжное издательство. 1959, С. 6).

Қазақ ақыны Мағжанның да өзіне дейінгі орыс әдебиетінің ірі өкілдеріне еліктеп, солардың поэзиясымен қатар тұратын жаңа тұрпаттағы қазақ поэзиясының үлгілерін тудырғысы келуі әбден заңды еді. Мұнда да ақын орыстың, орыс тіліне аударылған Европа ақын, философтарының еңбектерімен танысқанда бәріне бірдей еліктей бермеген. Бұған орыс әдебиетінің ұлы реалисі атанған Добролюбов шығармашылығына еліктеуден туған бірде-бір өлеңінің болмауын дәлел ете аламыз. Мағжанның өте жоғары әдеби талғампаздығын орыс әдебиетінің аса ірі әдеби жетістіктерін ғана алып, қазақ топырағына ыңғайлағандығынан байқауымызға болады. Ақынның осы ерекшелігі, оның шығармашылығын қазақ әдебиетінде бұрын-соңды болмаған жаңа әдебиеттің көкжиегіне көтерді. Осы жерде Мағжан поэзиясының орыс классиктерімен ой, тақырып ұқсастықтары бар екендігін батыл айтуымызға болады. Бұл ұрлық емес, керісінше қазақ әдебиетін жетілдірудегі ізденіс. Ол — Пушкинге еліктеп жазылған бірнеше өлеңдерінен де байқалады.

Ал орыс әдебиетіндегідей альбомға арналған арнау өлеңдер жазу, қазақ поэзиясында тек Мағжаннан басталған. Оны әрмен қарай жалғастырған, Мағжанның сүйікті шәкірті, орынборлық — Бернияз Күлеев. Бұл орыс әдебиетінде Байронның ықпалымен Пушкиннің поэзиясынан бастау алған. Пушкин — «В альбом Пушину», «В альбом Сосницкой» т. б. деген тақырыппен жанына жақын тартқан адамдарына арнап бірнеше альбомдық өлеңдер жазған. Оны Лермонтов та өз шығармаларында ары қарай жалғастырған екен. Кейін бұл орыс әдебиетінің үлкенді-кішілі өкілдерінің бәрінің шығармаларынан көрініс табады.

Мағжанның «**№ ...альбомына**» деген өлеңі осы үлгілерде жазылған. Біздің барлауымызша — Мағжан бұл өлеңді, Қызылжар қаласында мектеп директоры болып жүрген кезінде, Гүлсіммен араларындағы ыстық сезім үзіліп, жаны құлазып жүрген кезде жазылған. Оны өлең сөздерінен аңғаруға болады. Сондықтан да болар ақын жаны мұңлы, жүрегі жаралы, көкірегінің бір бұрышын-

да сүйгеніне қосыла алмаған жүрек зары бар. Соны айтып альбом иесімен мұңдасқандай, сырласқандай болады. Жастығының жарқын күндері енді басталған қызға, болашақта мен тәрізді ұстатпайтын сағымға қол созба, өмірдің нәрімен сусында, бірақ ел тілегінен де алыстама өмірден күліп өт, жүзіңнен күлкі арылмасын деп, өмірдің ащы-тұщысын татқан, тәжірибелі аға ретінде ғибрат айтады. Өзінің болашағына үмітсіз қарап, өмірінің қысқалығын сезеді, қиналып жатқан еліне пана бола алмағандығына налиды. «Р ...альбомына» өлеңі ақынның екінші әйелі — Зылиқаның дос қызы Рәбиғаға арналған. Мағжан мен Зылиқа үйленбекші болып уағдаласып, Мағжан Челябинге алдын ала жүріп кеткенде, Зылиқа мен Таупиық Бердіғожинді, Мағжанның артынан осы Рәбиға шығарып салады. Ақын альбом достарды еске алып отыратын, жүрек қылын сақтап ұстар, сыр сандығы екендігін айта келіп, оны кез келгенге ұсына беруге болмайтындығын ескертеді. Альбомда жан сыры айнадай жарқырап жатады. Оны қайсыбірі надандар «мен жазайын, мен айтайын» деген болып, жүрегіңе дақ салып, жаныңды жаралап жүрмесін деп сақтандырады.

Ал Бернияз Күлеев «Ғ...тоташтың альбомына» атты өлеңінде өзінің сол қызға деген сүйіспеншілігін білдіруден арыға қолы жетпей жүргендігін сыр етіп, ішкі сезімін білдіреді.

Енді біз Мағжан поэзиясы мен Пушкин өлеңдері арасындағы аракідік кездесіп қалатын ой ұқсастықтарына үңілейік. Оған — Пушкиннің «Қазақ» деп аталатын өлеңі мен Мағжанның «Жазғы түнде» өлеңі арасындағы ой ұқсастықтары мысал бола алады. Пушкиннің кейіпкері, бөркін басына баса киіп, пистолеті мен қылышын асынып, кешкісін деревнялардағы қыз-қырқындарды аулайды. Осындай бір кешкі серуен кезінде, ай сәулесінің астында, терезе алдында мұңайып отырған бір қызға көзі түседі. Онымен жақын танысу үшін, астындағы атына су сұрап қызды тысқа шақырады. Бөтен жігіттің бұл ұсынысына бастапқыда қыз тіксініп қорқа қараса, біраздан кейін көңіліндегі қорқынышын басып сыртқа шығады. Жігітпен жақын танысқан соң оның ұсынысын қабылдап атының алдына мініп қыдырып кетіп қалады. Жігіт пен қыздың бұл кездейсоқ таныстықтары небәрі екі аптаға созылады да, үшінші аптада жігіт қызды тастап кетеді. Сөйтіп Пушкиннің өлеңіндегі сұлу қыз сезімінің құлы болып, шала таныс, ерігіп серуендеп жүрген сері казактың біраз күнгі ермегіне ғана айналып, жылап қала береді.

Ал Мағжанның өлеңінің мазмұны бұған қарама-қарсы. Жігіт сүйген қызымен келісіп, уағдаласқан жерге келіп оны күтіп тұрады. Мақсаты қалыңдығын алып қашу. Бірақ туғалы үйінен ұзап шығып көрмеген қыз үшін, бұл оңай сын емес, әке-шешені, туған бауырды артына тастап кету ауыр. Сондықтан сасқалақтап, абыржып есік пен төрге жүгіріп, толқып жүріп, үй ішінде шалынып, жығылып та қала жаздайды. Қорқыныштан дегбірі қашып, буыны дірілдейді.

Екі ақынның қалам тербеп отырған тақырыптары біреу — албырт, жастық шақ. Оның әуелгісінде ойланбай қадам басқан қыз өмірден опық жесе, соңғысы сүйгенімен қосылып, арманына жетеді. Сөйтіп қазақ ақыны, орыс ақынының аяқталмай қалған ойын әрмен қарай жалғастырып, жастарды бақытқа жеткізеді. Алғашқысында — орыс қызының сенгіштігі оны бақытсыз етсе, қазақ қызының сенімін жігіт ақтайды.

Өлеңдердегі ой ұқсастықтары бар деп отырғандығымыз екеуіндегі образдардың сезім толқындары бірдей суреттеледі. Оның сыры мынау — бұл жалпы адамдар табиғатына тән құбылыс. Сезім толқындары ұлт талғамайды; сыртқы түстері, ұстаған салт-дәстүрлері, киім киістері, әр түрлі болғанымен, қайғы-мұңы, қуаныш-реніші сезім күйлері бірдей. Оны тек кейде бағындырып, кейде оған бағына білу керек. Осы сезім күйлерін екі ақын, өз геройларының ішкі дүниесін суреттеуде бірдей етіп береді. Түн жамылып келіп, жалған сылтау айтып тысқа шақырған бейтаныс жігіттің ұсынысына келіспе деген сезім күшін жеңіп, Давидтің ұсынысын қабылдаған орыс қызы, өз жеңілтектігінің азабын тартып алданып қалады. Ал сүйген жігітімен уағдаласқан қазақ қызының бойындағы әуелгі бой көтерген үрей жеңіліп, қыздың батыл шешімі оны бақытқа бастайды. Қазақ ақыны ауылдың ұяң мінезді қызын үгіттеп, бақытынды тап деп жігітпен қашырып жібереді. Яғни қыз сезімінің күш алуына көмек жасайды. Әйтпегенде ол көңіл түкпіріндегі әуелгі қорқыныштың күшіне бой ұсынып қалып қойған болар ма еді қайдам. Бірақ ақын жастардың осы ұсынысты қабыл алып, батыл әрекет жасағандарына риза болып, қуана құптайды. Бұл қазақ әйелдерінің теңдік алған кезіне байланысты жазылса керек.

Енді қазақ әдебиетіне Мағжан әкелген портреттік өлеңдерге тоқталайық. Орыс классиктері арасында көзі тірі кезінде өз портретін кейінгі ұрпаққа өлеңмен жазып, таныстырып кеткен — Пушкин. Оны француз тілінде жазылған «Мой портрет», «Моя эпитафия» өлеңде-

рінен аңғарамыз. Пушкиннің — өз портретін француз тілінде жазу сыры, Пушкиннің кезінде, француз әдебиеті, орыс әдебиетіне әлі де өз өктемдігін жүргізіп тұрған кезі еді. Екіншіден, Пушкин неміс тілін, француз тіліндей еркін сөйлей алмағандықтан өз замандастары арасында үнемі күлкіге ұшырап жүреді екен.

Пушкин өз портретінде, кескін-келбетін суреттеуден бастап, ортасы шуға толған жоғары топты ұнататындығын, сондықтанда өзгелерден оңашалануды өзіне жат санайтынын, табиғат жаратқан мінезі қандай болса, солай болып өмірден өтетіндігін айтып келер ұрпақты таныстырады. «Моя эпитафияда» өзін-өзі мінездеуін, өзі өлгеннен кейінгі өзінің қабіріне жазылған ескерткіш сөз ретінде, өзі өлгеннен кейін қабірінің басында тұрып бөтен адамдардың өзі туралы айтқан пікірі етіп келтіріп, бұл қабірде мәңгілік музаны сүйіп өткен, жалқаулық пен махаббатты дос етіп, көңілді ғұмыр кешкен адамдарға көл-көсір жақсылық жасай алмағанымен, жаны жайсаң, мейірімді адам жатыр деп бітіреді. Пушкин портретін шығармашылығының бастапқы кезінде «Моя эпитафияны» өмірінің ортаңғы кезінде, «Я воздвиг памятник» деген өлеңін поэзиясының соңғы дәуірлеу кезеңінде жазған. Орыс әдебиет зерттеушілерінің пікірінше осы өлеңнің тақырыбы «Горация» одасының бастапқы сөзі екен.

Пушкиннің әдебиеттегі бұл бастамасы негізінде Лермонтов өзінің «Эпитафия» деген өлеңін, Пушкиннің «Моя эпитафия» өлеңінің мазмұнына ұқсас етіп жазады. «Бұл молада жатқан адам — бостандықтың жыршысы болып, сол жолдан жанын аяған жоқ және әр түрлі болжамдармен бой тұмарлардың қара күштен қорғайтын құдіретіне сенгіш, азап пен тозаққа төзген жаны сірі жан еді. Пендешілік жасап табиғаттан көшіруді жек көрмеген, бірақ заманынан ерте туғандықтан, өзгелердің оны түсінуі өте қиын болды», — деп аяқтайды ойын. **(Ю. М. Лермонтов. Сочинения. т. I. Москва, из-во «Правда» 1988, С. 55.).**

Ал «1830 Мая 16 число» деген өлеңінде, мен өлімнен қорықпаймын, артыма қалдырған мұраларым жарыққа шықпай, оқырмандарына жетпесе, міне содан қорқамын деп жазады. Мағжан бірінің ойын келесісі жалғастырған, орыс ақындарының осы әдеби әдістерін терең барлайды. Сөйтіп, олардың тақырып таңдау, ой, мазмұн ұқсату әдістерінен үлгі алуды жөн деп тауып, орыс ақындарының ойларын қазақ тілінде одан әрі жалғастырады. Әрі қазақ әдебиетінде, орыс әдебиетіндегі-

дей соны тақырыптар тудырады. Мысалға, жоғарыда айтқанымыздай; «Р...альбомына», «№...альбомына», «Тоқаевқа еліктеу», «Жан жарымды бір сүйейін түсімде», «Түс», «Баланың қабір тасына», «Жұлдыздарға», «Жазғы түнде», «Қысқы жолда», «Жазғы жолда», «Жаз келеді», «Александр Блок», «Күзді күні», «Ой», «Мені де өлім, әлдиле», «Бір кезде іштік арақты», «Эпиграммалар», «Жан сөзі», «Мен кім?» деген өлеңдердің тақырыптары орыс өлеңдерімен ұқсас келеді. Біз осылардың ішінен — «Жан сөзі», «Мен кім?» өлеңдеріне тоқталамыз. Бұл өлеңдерден — Пушкиннің Мағжан поэзиясының дамуында айтарлықтай ықпал еткенін аңғарамыз. Ол Мағжан стилі мен поэтикасының эволюциялық дамуында үлкен рөл атқарған. Тіпті Пушкинге ықпал еткен Андрэ Шеньенің дәрежесіндей десек қателескеніміз емес. Әсіресе, зор екпінмен, күшті қуатпен, кең аудиторияға жазылған «Мен кім?» өлеңі соны білдіргендей. Бірақ Мағжанның ой дамытудағы үлкен жаңашылдығы сол — Пушкин артында жазып қалдырған жеке мұралары жайлы сөз қозғаса, Мағжанның лирикалық «мені» күллі түркі халықтарының атынан сөйлейді.

Өлең сөздері бір кездегі түркілердің өжет те өрлігін, қайсар да айбаттылығын, жандарының жайсандығын аңғартады. Өзін сол халықтың ұрпағы ретінде таныстырады. Сөздерінің қуаттылығы, мінезіндегі өрлік пен өктемдік сол халықтың қанынан таралған нәр деп түсінуімізге мүмкіндік ашады. Мағжанның өзіне дейінгі, өзінен кейінгі ақындардан басты айырмашылығы — өлең сөздерінің оқырман көңіліне қуат беретін құдіреттілігінде. Бұл ақынның ішкі энергиялық қуатының аса бай екендігін білдіреді. Пушкин өмірінің соңғы кезеңінде ғана артына қандай еңбек қалдырғандығына көңілі тояттаса, Мағжан Қазан төңкерісінің алғашқы кезеңінде-ақ өзінің не жазғанын, болашақта не жазбақшы екендігіне іштей барлау жасаған. Өзінің ақындық құдіретінің күштілігіне әбден сеніп, табиғат силаған дарынын ерте тани білген. Шығармаларының ұрпағының көкірегінде мәңгі жасайтындығына көзі жетіп, «Мен өлмеймін. Менікі де өлмейді» деген өктем де, өр өлең жолдарын өмірге әкелген.

Осыдан кейінгі ақынның 1920 жылы 25 маусымда, 27 жасқа толына байланысты жазылған «Жан сөзі» өлеңі. Біздіңше бұл өлең туған елімнің, жерімнің тұтастығын, ұлттық дербестігін сақтап, табиғи дамуын қорғап қалу үшін аянбай күрескен асыл ойларымды, шығармаларымды кейінгі ұрпақ түсінердей етіп жеткізе алдым ба, жоқ

па деген сұрақ төңірегіндегі толғаныс. Өлеңде ақын осы ғұмыры ішіндегі іс-әрекетіне, атқарған ісіне есеп береді. Бұл жоғарыдағы өзі қатты еліктеген екі ақынның ойларын қайталау емес, керісінше философиялық мәнде, алдыңғы ақындар қаламынан тыс қалған, өмірдің мәнді тұстарын көріп, соған баға беру. Пушкин мен Лермонтов өздерінің қабірлерінің басында тұрғандай болып сыр шертсе, Мағжан өзінің жан жүрегімен өмірімен сырласады.

Ақын көкірегіндегі түйткіл, кейінгі ұрпақ мен туралы не дер екен деген сұрақ. Соған жауап іздейді. Өзінің артында қалдырған мұраларындағы бірде қатты, бірде тәтті айтылған сөздері үшін, мені кінәламандар, сөкпендер, кінә мен де емес, кеудеге симай, еркіме бағынбай, өз дегенін істеген есер жүректе. Сонан көріндер, соған бағындым, соның айтқандарын істедім, сыншы болсандар, әділ сыншы болыңдар, халқыма деген жаман ниетім, арам пиғылым болған жоқ, көңілім көк аспандай таза деп ақтарылады. Сөйтіп, орыс ақындарының өлеңдерінде олқы соққан, өздерін ел мүддесіне жетелеп отырған «жүрек әмірі» екендігін айта алмаған тұсты дөп басады. Солармен қалам қағыстырып, ой таластырады. Егер әділ қазылық жасамай, жел сөздің жетегінде кетіп, қарайып тұрған молама көз қырынды салмасандар, міне сонда менің мәңгілік өлгенім. Ондайда ақын емес, оның кеудесіне симаған, еркіне бағынбаған алып жүрегі өлді деп қабылдандар деген өсиетін қалдырады артына.

Орыс ақындарын Мағжан әр қырынан тани білді. Мәселен, Москвада оқып жүргенінде өзі көзімен көрген В. Маяковскийді, 1918 жылы жазған «Радоваться рано» өлеңіндегі, «С поэзией прошлого ругаться не приходится это нам учебный материал»— деген сөздері арқылы ұнатады (**Маяковский В. В.** Соч. т. 10. С. 211). Дәп осы жерде бір-бірін танымағанға дейінде, екі ақын арасында өзара әдеби жақындасу болғандығын айтпай кетуімізге болмайды. Он алты жасар В. Маяковскийді революциялық жұмысқа араласқаны үшін патша тыңшылары ұстап алып, Москвадағы Бутырка түрмесіне қамап қояды. Сонда отырып төмендегідей өлең жолдарын жазады:

В золото, в пурпур леса одевались,
Солнце играло на главах церквей.
Ждал я: но в месяцах дни потерялись,
Сотни томительных дней.

Мағжан, 1917 жылы Омбы түрмесінде отырғанда, «Сағындым» деген өлең жазады. Оның бастапқы екі жолы:

Абақтыда айдан, күннен жаңылдым,
Сарғайдым ғой, сар даламды сағындым

деп басталатын атақты толғауын өмірге әкеледі. Мағжан бұл өлеңінде Маяковскийдің «айдан, күннен жаңылдым» деген сөздерін ғана пайдалана отырып, түрмедегі тұтқынның ауыр тіршілігінің ащы зарын көз алдымызға әкеледі.

Орыс әдебиетінде Маяковский — бірінші рет, сатылы өлең жолдарын әкелді. Бұл жолдар ритімінің динамикасын күшейту үшін, сөздердің мағыналарын айқындау үшін кіргізілген, үлкен аудиторияларда екпінмен оқылуға ыңғайланған. Бұл біздің Мағжанда да бар, бірақ Маяковскийдегідей кең мазмұнды өлеңдерде емес, эпиграммаларынан байқалады. «Біраз Фетше» өлеңіндегі әр сөздің қысқа, бірақ қатар-қатар келуі соны еске салады. Ал дәл Феттің өзінде дәл осындай құрылысты өлеңдер жоқ. Тек әр сөздің жұмбақталып келуі ғана Фетті еске салады. Мағжандағы сөздердің сатыланып келуі «Ертегі» поэмасында. Бұл ақынның поэмадағы өзінің оқырманға ашып айта алмаған ойын жеткізу үшін ойлап тапқан әдісі. Орыс әдебиетінде дәл осындай әдіс жоқ. Бұл Мағжанның енгізуімен қазақ әдебиетіне келген жаңалық. Поэмадағы жол сыңарындағы пауза сақталып, сынбалы болып келетін жолдар, үлкен саяси ой жасыру үшін әдейі ойластырылған.

Мағжанның қазақ әдебиетін дамытудағы осындай тамаша жетістіктері өз кезіндегі қаламдастары арасында бірден көзге түсіп, поэтикалық жаңа әдеби әдістері, жаңашылдығына әр түрлі көзқарастар білдірілді. Ақынға іш тартқандар — шебердің қолынан мүсінделіп жатқан әдебиет сәулетіне сүйсіне қараса, қайсы бірі — бұл орыстардан таза көшіру дегенге дейін барды. Мағжанның әдеби әдістері төңірегінде тартысты таластар өршімесе толастамады. Тіпті Мағжанның үйінде тұрып, Мағжанның ықпалымен хат танып, әдебиетке араласқан, қазақ әдебиетінің ірге тасын қалаушылардың бірі — С. Мұқановтың; Мағжанның үйінде тұрған кезін есіне алғанда, «Мағжан төсекте жатып орыс кітаптарынан аударып жазып жататын» деген сөзінің өзі-ақ, Мағжан поэзиясындағы өрттей қаулаған өсекке дес бермей ме?!

Осы жерде сәл шегініс жасап «түн» сөзін пайдаланудағы әдістерін толықтыра кетейік. М. Дулатовтың 1922

жылы Семей қаласында тұтқынға алынуына байланысты Мағжан үш рет арнау өлең жазады. «**Жауға түскен жанға**» өлеңінде ұстазының тұтқындалуына жүрегі сыздай отырып «қамықпа, артында жігерлі жастар бар, солар қол ұшын беріп құтқарып алар, Алаш халқының алдында арын таза, еңбегің зор» деп жігер беріп рухтандырады. Сені жазықсыз қаматқандар ел алдында абырой алмас, қысастықтары созыла түссе, елдің наразылығы артып тілеуінді тілеген жанашыр жұлдыздардың да саны көбейер деп, «**қара түн**» сөзін Міржақыптың басындағы жеке мұны ретінде алады. «Тұтқын» өлеңінде түрме дәмін тартқан тәжірибелі адам ретінде, қамаудағы Міржақыптың жан толқынын дәл суреттейді. Күн шығу үшін де, түн келеді дегенге келеді. «Бақытқа созылған қолдың бәрі бірдей жете бермейді. Оның алды сүрлеу, соқпақты, азабы мен мехнаты мол, одан сүрінбей өткендер ғана мақсатына жетпек. Сенің басындағы ауыртпашылық соның бірі, күнің де шығар, таңың да атар» деп деп «**түн**» сөзін түрмедегі азап пен тозақтың баламасы ретінде алады. Күн мен түннің ауысуын өмірдің өлшеуіші деп бағалайды.

Ал «**М. Д. Абақтыдан шыққанда**» өлеңінде, «Зор қуаныш — қара түн өткеніне» деп ұстазының бостандыққа шыққанына қуана отырып, оның түрмеде зарығып өткен уақытын «қара түнмен» салыстырады. «**...ға**» өлеңінде керісінше жеке басының трагедиялық күйінішін, ішкі жан азабын «қара түнге» балайды. Тап жауы деп өзіне тіксіне қараған қарсыластарының арасында жүріп рухани жалғыздықтың таксіретін тартуын өмірінің «қара түні» деп қабылдайды. Жан достары жалт берген осы бір сын сағатта жанында тек жары ғана сүйеніш болып, күйінішін бөліскеніне шексіз риза болады.

Егер Мағжан философиясына терең бойласақ адамның қысқа ғұмырында кездесетін өмірдің күнінен де түні көп, сан қырлы. Оның алғашқысы нәрестенің төнірегін танып білмеген кезі. Яғни сәби бойындағы өзіне жұмбағы мол өмірге деген ұмтылыс. Бұл таным еңбектеп аяғын басып жүре бастаған кезде тіптен үдемек, Егер осы кезде баланың барлық әрекеті бақылауға алынбаса, мәнсіз әрекетіне тыйым салынбаса жақсы-жаманға үйретілмесе тағдыры трагедиямен бітуі мүмкін. Сол үшін де ол — сәбилік кезеңнің қауіпті «қара түні». Нәрестені ол қатерден аман алып қалатын бір ғана адам бар. Ол — баланың анасы. Сол ғана түн ұйқысын төрт бөліп, отқа-суға түсірмей, санасына нұр құйып, жарыққа жетелеп шықпақ. Ақынның «Анама» өлеңінде-

гі өзінің нәресте кезін «қара түнге» балауы осыдан. Сондықтан да ананы құрмет тұтып, көкке көтеру әр адамның борышы. Соның бірі ретінде өзі де анасының ыстық сезіміне табына отырып бұдан былайғы өмір кезеңінде де ақ батасын беріп қолдауын сұрайды. Ақын ұғымында одан кейінгі кезеңдегі адам баласының «қара түндері» жоғарыда айтқандай жазықсыз жапа шегу, қудалану, сотталу, т. б. Енді ақынның әдеби әдістеріне қайта оралайық.

Мағжан поэзиясындағы біз жоғарыда сөз еткен әдеби әдіс оның сүйікті шәкірті — сыршыл да нәзік лирик, әсем баллада-поэмаларымен, XX ғасырдың бас кезінде жарқ етіп, бірден көзге түскен, талантты ақын — Бернияз Күлеевтің (1897—1923) поэзиясына да ықпал еткен. Бернияз алғаш өзін оқырмандарға, 1919 жылғы жазылған «Мен», 1921 жылы — «Өзім тәңірі» өлеңдерімен таныстырады. Алғашқысында жасының әлі жиырмаға келмегенін, әлі өмір қиындығын көрмеген балғын балауша екенін, бірақ алысқа құлаш сермеген жалынды жігері, ел мүддесімен өмір сүргісі келетін, кесек ойы бар екенін айтып өзін таныстырады. Оны:

Ел менен жер тозғасын,
Ердің ісі оңбасын,
Дұрыс-ау деп табамын

деген сөздерімен аңғартады. Өлеңнен толғаудың сарынын аңғарамыз. Әрі жас ақын — болашаққа қанатын қомдап, ұшуға дайындалған балапан бейнесінде танылады. «Өзім тәңірі» өлеңі Мағжанның «Мен кім?» өлеңінің ықпалында жазылған деп батыл айтуға болады. Өйткені Бернияз өлең тақырыбын, ағасының «Өзім тәңірі» сөзін пайдалану арқылы ой толғайды. Екіншіден бізге бұрыннан таныс Мақанның «тәңірі», «от» сөздері де кездеседі. Бернияздың бұл өлеңі әуелгідей қатайып, қаламы ұштала бастағанын өлеңнің мазмұны, жазылу формасы, күрделі ойы аңғартады.

Өлең мазмұнынан ұғарымыз — Бернияз да Мағжан тәрізді бірбеткей өз жүрегіне өзі бағынған ақын. Табиғатында батыл, жаеқаншак, боркемік емес, сол үшін Берниязға бұ дүние мен о дүниенің тозағы мен азабы бірдей. Тіпті керек десеніз ұшпақ пен тозақ менің өз бойымнан да табылады деп өктем сөйлейді. Әр адамның пешенесіне туғанда тағдыр өз таңбасын салады, адам сонан аса алмайды, тірлігімде өзіме-өзім тәңірімін, өлгеннен кейін мейлі не болса, о болсын деп өктем сөйлеп, Мағжанның; о дүниенің тозағынан қорқуына өз пікірін

қарсы қояды. Бір жағынан өзінің материалистік көзқарасын танытса, екіншіден тұрақты бағытын, табанды саяси көзқарасы болғандығын да аңғартады. Бернияздың бұл өлеңі өзін-өзі мінездеу. Бұл Пушкин, Лермонтов, Мағжан өлеңдеріндегідей ел алдында есеп беру емес, керісінше бір үлкен саяси, пікір талас төңірегінде туған ой тәрізді. Әрі Бернияздың, Мағжанға бүкіл болмысымен еліктегені, оны үлкен құрмет тұтқаны айқын аңғарылады.

Сондай-ақ өлең ақынның бет алған бағытында аңғартады. Бұл ақынның өзіне-өзі қол жұмсауының екінші бір себебі. Өйткені Бернияз «Алаш» партиясының құрамында «Түркістан» мемлекетін құру турасындағы идеяларды жақтап, 1917 жылы, 5—13 декабрьде, Орынборда өткен жалпы қырғыздардың съезіне шақырылады. Кейін Мәскеу түркістандықтардың бөлек шаңырақ құру ниетін талқандаған соң, «Алаш» партиясының мүшелерінің бірқатары Кеңес үкіметі жағына біржола шықса, кейбіреулері әуелгі пікірлерінде қалып, таяу жылдарда қазақтарға тәуелсіздік көкжиегі көрінбейтіндігіне көздері жеткен соң күңіреніп кетеді. Ал Бернияздың кейінірек жазған өлеңдерінен торығу, өмірден түнілу сарынының бірден көзге түсетіні сондықтан. Оған қоса Зейнеп ханум Ахмет қызы екеуінің арасындағы ыстық махаббаттың сәтсіз аяқталуы, отқа май құйғандай болады. Сөйтіп қазақ лирикасын мазмұны мен түр жағынан байытып, орыс, европа әдебиетінде мықтап орын тепкен жеке адамның басына арналған альбомдық өлеңдер туғызып, Мағжанның ізін ала келе жатқан талантты ақын өмірден осылай ерте үзіледі.

Аймауытовтың пікірімен келісер болсақ, дыбыстан сурет жасауда, сөздің сыртқы түрін әдемілеуде Мағжанға жеткен қазақ ақыны жоқ. Бұған қосарымыз сөздерінің әуенділігінен (музыкалылығынан) әрі оның әртүрлі болып түрленіп келетін кең қолданысы жағынан онымен ешкім тенесе алмайды. Бұл жағынан Мағжанға, Гетенің, Жуковскийдің, Феттің әсерлерінің болғандығы байқалады.

Енді көпшілік оқырмандарымызды қызықтыратын Мағжан шеберлігінің бір тұсы, өлеңдерінің әуенділігіне шама-шарқымыз келгенше біраз талдау жасайық. Мағжан өлеңдеріндегі әуенділік, өлең сөздерінің тізілімі мен ондағы дыбыстардың үндесіп келуіне құрылған. Мағжан қолданысындағы бұл әдіс бұрын бұрын-соңды қазақ жазба әдебиетінде болмаған ерекше құбылыс. Мағжан өлең өлшемдерін белгілі бір максатқа, яғни өлеңдегі айты-

лар ойға негіздеген. Және дауыс екпіні өзгеріп, бірде жоғары, бірде баяу жұмсақ болып келеді. Сондықтан өлең мазмұнында ақынның ішкі жан толқыны, дыбыс үндестіктеріне қарай бірде мұнлы, бірде ойлы өкінішке ұласып келіп отырады. Сол себептен де ондай өлеңдер әндетіп айтуға ыңғай беріп тұрады. Біз оны «Айрылғанда» өлеңінен айқын байқаймыз.

Бір жыл болды, сені сүйдім, уладым,
Баурыңа алдың. Неге мені қумадың?
Ессізбін мен: айрылуды ерте ойлап,
Қанды жаспен көзім неге жумадым

Өлеңнің алғашқы жолындағы алты сөздің дыбыстары үндесіп келіп отырады да, екінші жолдағы («Баурыңа алдың») деген екі сөзі қатаң дауысты дыбыстармен басталып, «неге» сөзіне ой екпінін түсіргендіктен, сұраулы сөйлемге айналған. Осындағы «мені» деген сөзбен «неге» деген сөздің орындарын ауыстырып жіберсек, дауыс екпіні бәсеңдеп, өлеңдегі өкініш сезімі жоғалып, жай сөйлемге ауысар еді. Үшінші жолдағы бес сөзде қатаң дауысты дыбыстармен үндесіп келуі нәтижесінде, дауыс екпіні күшейеді. Сөйтіп төртінші жолдағы айтылар ойды айқындауға дайындық жасаған. Осы шумақтағы үшінші жол өзге жолдардан дараланады, және бірінші, екінші, төртінші жолдың соңғы сөздері ұйқасып келіп, ақынның ішкі жан толқыны, ішкі сезімі арпалысып, өкініші «ессізбін мен» деген сөзбен айқындалады.

Дауыс екпіні сақталған осы сөз, төртінші жолдағы сұраулар ойға екпін берген, әрі осы айтылар ойды туғызушы негізгі тірек. Гүлсіммен арадағы махаббаттың сәтсіз аяқталарына мән бермей, оны да өзін де азапқа салған қателігін мойындау. Екінші жолдағы «Неге мені қумадың?!» деген дауыс екпіні өзіне назар аудартып, келесі шумақтардағы айтылар ойды дамытады. Осы сұрау интонациясы бір жолды екіге бөліп тастап, әуенділіктің жоғарылап төмендеуіне мүмкіндік тудырған. Бұл өлеңдегі дыбыс үйлесімділіктері бізге Фет әдісін еске салады. Және бір қызығы өлең домбырамен айтудан көрі, пианиноға болмаса гитараға лайықталып жазылғандай.

Мағжанға дейін қазақ өлеңдерінде болмаған бұл ритмикасы өзгеше өлеңдерінің бірі «Жан сөзі». Бірақ бұл жоқарғы өлеңдегідей ән сұрамайды. Өлеңнің әуенділігі, дауыс екпініне бағындырылған. Ал «Орамал» өлеңіндегі дауыс интонациясы бұдан мүлде басқаша, әуені нәзік

әйел дауысына ыңғайланып жазылғандай әсер береді. Өлең төрт тағанды қазақтың қара өлең үлгісімен жазылған, композициялық құрылысынан интонациялық қозғалыс айқын байқалады. Жалпы өлеңнің интонациялық құрылымы, Жуковскийдің «Весеннее чувство» өлеңін ойға салады. Аталмыш өлең он төрт шумақтан тұрады. Осының бес шумағындағы сұрай айтылған ойдың екпіні айқын, содан болар сұрау белгісі қойылып отырады да, әйелдің майданға кеткен жарын аңсап, сағынған зарын білдіретін тұстардағы екпін солғындап, жасырын қалып отырған. Назар аударайық:

Қасірет батып жаныма,
Уға толды жас жүрек,
Орамалды жарыма,
Бітірем қашан кестелеп...

Соңғы сөзде сұрау интонациясы бар, сондықтан алдыңғы үш жолдағы ой осыған тәуелді болып келген. Ал мына төртінші шумақтағы ой алдыңғыларға қарағанда өзінің интонациясының айқындылығымен ерекшеленеді:

Елін ойлап қамығып,
Жүрегі толып дерт — шерге,
Жүр екен, жаным, жабығып,
Осы күні қай жерде?

Мұнда да сұрау фразасын тудырып отырған алдыңғы үш жол. Бастапқы екі жолда әуен баяу қоңырланып келеді де «жүр екен» деген сөзге келгенде интонация биіктеп, бірден қатаң дыбыстардан басталып үндесіп келеді де, сұраулы сөз келесі басталар ойға екпін береді. Енді осы шумақтың жолдарын былай ауыстырайық:

Жүрегі толып дерт — шерге,
Елін ойлап қамығып,
Осы күні қай жерде?
Жүр екен, жаным, жабығып.

Бұдан ұққанымыз — жолдардың ауысуы әуенді де өзгертіп жібереді. Дауыстың көтерілу екпіні жойылып, келер шумаққа күш беру қабілетінен айрылады. Бұдан ақынның сұраулы сөйлемдерді алдағы айтылар ойға жетелейтін әдіс ретінде алғанын аңғарамыз. Енді осы өлеңдегі он екінші шумаққа назар аударайық:

Орамал алып сорлынан,
Көзіне жасынды іріккенде,

Күрсініп ауыр, сәулемжан
Көзінді ақырын сүрткенде.

Бұл шумақтың алдыңғылардан айырмашылығы сол — әуелгі он бір жолдағы сағыныш әуенін кенет үзіп тастап, мүлде басқа салқын күйге ауысады. Сөйтіп бастапқы, екпіннің аяқталуына дайындық жасайды. Ал мұнан кейінгі екі шумақ жоғарыдағы әрінен айрылып, еркін лирикалық әуенге ауысады. Жалпы Мағжан поэзиясындағы музыкалық әуенділік жеке алып зерттеуді қажет етеді.

МАҒЖАН ЖӘНЕ ФЕТ

Мағжанның Фет поэзиясымен таныстығы баспасөз беттерінде жазылып жүргеніндей Омбыдағы оқытушылар семинариясында жүрген кезінен басталмаған, одан да тым ертерек басталған. Оған еңбегіміздің соңғы жағында тереңірек тоқталамыз. Алдымен қазақ ақынын өзіне табындырған, көбіміз фамилиясын атағанмен шығармашылық ерекшелігін біле бермейтін орыс ақынының өміріне шегініс жасай отырып сәл тоқтала кетейік.

Афанасий Афанасьевич Фет, 1820 жылы Орлов губерниясында, Афанасий Неофитович Шаншин деген помещиктің семьясында өмірге келеді. Ақынның шешесі Шарлотта Фет, Германияға емделуге келген Шаншиннің артынан еріп, күйеуінен қашып кетеді. Орыс сыншы-зерттеушілері оны бірде неміс, бірде еврей қызы деген әр түрлі пікірлер айтады. Фет — шешесі Россияға келгеннен кейін екі айдан кейін өмірге келеді. Священник, оны Шаншиннің фамилиясына заңды ұлы етіп жазып береді, бірақ Фетті орыс дворяндары өз ортасына кіргізбейді. Некесіз туғандығы туралы масқара мазақ оны өмір бойы қуалайды.

Фет поэзиясының орыс әдебиетінің сахнасынан көрінген кезі орыс поэзиясының төрінен ерте кеткен; Пушкин, Лермонтов, Кольцов, Дельвиг, Рылев, Полежаев, Баратынский, Языковтың қайтыс болып орыс әдебиеті ойсырап жатқан кезге тап келеді. Ірі тұлғалы ақындар өмірден кеткеннен кейін келген жаңа лекке орыс қоғамы бәлендей назар аудармайды. Екіншіден, өрттей қаулаған проза, поэзияны өктемдікпен ығыстыра бастайды. (Бухштаб Б. Русские поэты. Художественная литература. Л., 1970, С. 82—84).

Фет алғаш Мария Лазич деген кедейленген помещик-

тің қызына ғашық болады, білімді, талантты, музыкант қыз Феттің өлеңіне де, өзіне де шын ғашық болады. Бірақ Фет өзінің кедейлігінен оған үйлене алмайтынын жасырмайды. Оған қатты күйінген қыз өз-өзін өртеп өледі. Ақын оған қатты қайғырады, арнап бірнеше өлеңдер жазады. Кейін офицерлік қызметін тастап, Москваға барған кезінде атақты дворяндар, әрі өте ауқатты әдебиет зерттеушісі, атақты дәрігер, ағайынды Боткиндердің өткен өмірінде күнәһарлығы көп, реңсіз қарындасына үйленеді. Өзінің бұл шешімін жолдасына жазған хатында «Мариядан кейін мен ешкімді сүйе алмаймын, тек қалған ғұмырымда бір-бірімізді сыйлап өтетін адамның керек болғандығынан»,— деп мойындайды. Феттің өзі ойлағанындай атақты әрі бай отбасына күйеу бала болу оның жеке жағдайын толығымен түзейді.

Өзінің балалық шағы туралы — Фет былай еске алады: «Мен ешуақытта балалық шағымды еске алғым келмейді. Ол маған әкемнің жан түршігерлік қаталдығын шешеме, тіпті бәрімізге жасайтын зәбірлігін, оқытушыларымыздың топастығын, тіпті бәрі-бәрі менің жанымды жаралаушы еді»,— дейді (Литературная мысль, т. I, С. 221).

Мемористердің айтуынша — Феттің өте жоғары сезімталдық қасиеті бола тұра, сөздері тым тұрпайы, бойында ақынға ұқсамайтын қаталдық болған. Сырт бейнесіндегі осы бірден көзге ұратын кемшілігіне, оқушы жанын шуаққа бөлейтін лирикалық өлеңдері тіптен қабыспай қайшы келетінін, қаталдықтың арасынан нәзік өлеңдердің тууы, тікеннің арасынан гүл өскендей әсер қалдыратындығын айтып таң қалатын. Ал Феттің өзі өмір дегеніміз қайғы-қасіретке мұңға толы, деп түсінген, өмірді көңілсіз, мағынасыз деп қабылдаған. Дүниедегі сұлулық, шаттық қуаныш тек адамдардың жан сарайында ғана сақталған деп қабылдаған.

Дәп осы жерде қазақтың біртуар ұлы Мағжанды Фет қандай қасиетімен өзіне тартты екен деген ой туады. Мағжан да Фет тәрізді ауқатты семьяда өмірге келді, бірақ некесіз туған деген Феттің маңдайына жабысқан қарғыс таңбасынан аулақ. Жұмабай қажының мейірлене күткен немерелерінің бірі болды. Ішіп-жемі мол болғанмен осы отбасының көпшіліктің көзіне түсе бермейтін көленкелі жақтары да болды. Ата дәстүрімен келе жатқан бірнеше әйел алушылық Жұмабай тұқымдарын да айналып өте алмаған. Анасы Гүлсім жаратылысынан мінезге бай, қазақ ауылының тағдырына көнбіс көп әйелінің бірі болсада отағасының тоқалының отауында кө-

бірек қонақтап қалуы жанын сыздататын. Ондайда өшін екі көзінен алатын. Сезімтал да сұңғыла Мағжан осыны жас кезінен көріп, көкірегіне шер байланып өсті. Оның бержағында әкесі Бекен бетіне жан қаратпайтын айтқанынан қайтпайтын қатал адам еді. Одан келіндері мен балалары түгілі, бәйбішесі мен тоқалы да қатты жасқанатын. Одан қала берді қара шекпенділердің Қызыл-жарға ішкерілей еніп, поселкелер салып қоныстана бастауы малы өріске симаған қазақтарды өзара қырқыстыра бастады.

Мағжанның әкесі Бекен мен оның ағасы Нұрмағамбеттің арасында өріске, Сасықкөлдің суына таласушылық ағайын арасының берекесін кетірді. Оның зардабы екі байдың малын бағып жүрген жалшылардың жауырынында қамшы болып ойнап, бастарына сойыл болып тиіп, бірінің шекесі, бірінің қолы сынумен тынып жататын. Осының бәрі бала Мағжанның жанын сыздатты. Осы әділетсіздіктің бәріне іштей жауап іздеп есейе келе өз-өзімен томаға тұйық болып өсті. Іштей толып жатқан сұрақтарға жауап іздейтін, оның жауабын таба алмай қиналатын. Бала Мағжан үшін жауапсыз қалып жатқан сұрақтар көп еді. Осы бір ішкі көп толғаныс, Мағжанның әкесінің ұлы болмай, елінің ұлы болуына ықпал етті. Омбыдағы оқуын одан әрі жалғастырғысы келіп рұқсат сұрағанда, баласына тілін өткізе алмаған әкенің берген теріс батасы да оны илкітіре алмады. Жалпы үлкенді-кішілі Жұмабаевтар әулетіне тән қасиет өр мінездері, тақаппарлықтары. Әкенің тілімді алмасаң көк тиын қаржы бермеймін деген сөзі жас жігіттің бойына үрей әкелсе де әуелгі тілегінен қайтып, әке аяғына бас ұруды бойына ар санады. Туғаннан молшылықта өскен сезімтал жанға бұл үлкен соққы әкелген еді.

Фет табиғатында саясатқа араласқан адам емес өзі помещик болғандықтан бар болмысымен патша үкіметін қорғаған. 1862 жылы помещик-публицист ретінде жазған мақаласында, өкіметтің, жалдамалы жұмысшылары мен шаруалардың талаптарынан помещикті нашар қорғап отырғандығы туралы наразылық білдіреді. Осы пікірі үшін алдыңғы ойлы баспасөз органдары оған күйрете соққы береді.

Ал Мағжан бай ұлы бола тұрса да — халқының арман-тілегімен өмір сүрді. Өлендерінде орыс империясының қазақ жерін отарлаудағы озбырлығына наразылығын жасырмады. Оның дені қазан төңкерісіне дейін жазылды. Сол үшін 1918 жылы алғаш рет түрменің ащы дәмін де татты. Қазан төңкерісінің қазақ халқына

тигізетін пайдасы мен залалын да алғаш рет сезген Мағжан болатын. Әсіресе, ақынды қуандырғаны қазақ балаларының жаппай білімге ұмтылуы, Совет өкіметінің тегін оқыта бастауы. Ақын оған барлық жан-тәнімен қуанды. Сондықтан да бір мезгіл құшағын ашып революция лебіне қарсы жүрді. Бір кезде алыстан сыландаған сұлу қыздай қолға ұстатпай жүрген білім, енді әр қазақтың есігін тықылдатып жатса ақын үшін одан үлкен бақыт бар ма? Сондай сәттердің бірінде тоқсанның тобына құшағын ашып ұмтылды. «Ұсынған мойынды қылыш кеспейді» деген халық мәтелі әдірем қалды. Мағжанды тоқсан өз ішіне ендіргісі келмеді. Сол кездегі жан күйзелісін ақын былай білдірді:

Бүгін жүрек отты қарақ іздейді,
Бүгін жүрек күшті арақ іздейді,
Құшар едім... ішер едім... жылар ем...
«Сен» деуші жоқ. Бәрі де шет:
«Сіз» дейді...

Мағжанның бай баласы екендігін оның бетіне басты, оған бөтенсіп, жатырқай жатсына қарады. Халқының қамын ойлап, баяғыдан — әкенің ыстық бауырынан кеткенін тоқсан есіне де алғысы келмеді. Бұл жерде Феттің атағы елге тарап, әбден байыған кезінде де орыс дворяндарының «тегіңнің неміс екендігін ұмытқанымыз жоқ» деп оның бетіне мысқылдай қарағандықтарын еске салады.

Ал ақынның — әйелі Зылиқаға үйленуі жайында әртүрлі алып қашпа сөздер күні бүгінге дейін толастар емес. Соның бірі — әке тарапынан бір тиын көмексіз қалған жігіттің кебеже толған алтынның үстінде отырған жас сұлуға үйлену сыры, алдағы болашағын ойлаудан-мыс деп келетін болжамдар. Қандай жорамалдар айтылсада бұл ақынның о дүниеге өзімен бірге алып кеткен көп құпиясының бірі болар. Қарелияға айдалып кеткен ақынның соңынан тентіреп 12 рет іздеп баруы, оның ақынға адал жар, шынайы қамқор, досы бола білгенін де танытады. Мағжанның орнын өгейсітпей өмір бойы жесір болып өтуі ақынды сүйгендігінен, оған өмірін арнағандығынан деп түсіну керек.

Мағжанның да Феттей өзін түсінетін ақылшы, таяныш, жолдас іздесе оның несі айып екен. Тіпті Мағжанды Гүлсімге жетелегенде, оны сүйдіргені, күйдіргені де, оған жол көрсетер ақылшы көмекшінің керектігінен емес деп кім айта алады? Оны «Г...ге» өлеңінде «кел, жолым-

ды баста» деген ұсынысынан да аңғаруға болады. Халқының қамын ойлаған өмір тәжірибесі аз бай ұлы қан кешіп келген, өмірдің ащы-тұщысын ерте тартып, қартайған сұлуға ғашық болғанда, болашақ мақсатына серік, көмекші ақылшы болатын өмір азабын бірге тартатын сенімді дос іздегендігінен еді.

Ал талай тарлан таланттар шын махаббатты өмірлік мәні бар мәселеге айналдырып, әйелдерінің қаржысын пайдаланып, сол арқылы ұлы жаңалықтар ашқанына тарих куә. Оған өзі терең зер салып оқыған — Тұран тайпасының әдет-ғұрпымен танысып, оны «Сыр алаштарына», «Айға» деген өлеңдерінде пайдаланған, әйгілі ағылшын ғалымы, этнограф Тайлордың да өмірі мысал бола алады. Әйелінің мол дәулетін пайдаланған Эдуард дүние жүзін аралап, әйгілі «Первобытная культура» атты еңбегін жазып қалдырып кеткен.

Апамыздың Мағжанды сүйгеніне кінә қоюға, кәрілік дендей бастағанда Мағжанның ақталуынан күдерін үзіп, Мағжан өлеңдерін жұртқа тарату мақсатында студенттерге 25 сомнан ұсынғаны — амалсыздықтан туған әрекет деп түсінуімізге болады.

Балалық шағынан көрген қиындығы, жағымсыз алған әсерлері Феттің сөзіне тұрпайы ықпал етсе, Мағжанның жанарына мәңгілік мұң болып ұялады. Бірақ әу бастағы анасы — Гүлсімнің емшек сүтімен енген қыз мінезді биязылығына, жанының жұмсақтығына кері ықпалын тигізе алмаған. Тек өмірінің пышақ жүзінде ойнаған сәттерінде көзінен ыстық жас болып төгілді. Бірақ оны жаулары көре алған жоқ, тек жан досы болған Зылиқасы ғана оған куә болды. Қазақстанның дербес мемлекет болуын армандаған асыл мақсатының ойран асырын шығарып, абыройын төгіп «халық жауы» атандырған сәттерде морт сынып: «жапонияның тыңшысы» болғаның рас па деген КГБ-ның қызметкерлерінің құйтырқы сұрағына «иә» деп жалған мойындауы, күнәсі мол дүниеден қашып, о дүниенің жұмағына асыққандықтан, жазықсыз жанын жаралаған сұмдық пен сұрқиялықтан құтылу еді. 1936 жылы Горькийдің көмегімен (онда да Зылиқасының араласуымен) ақталып, Алматыға оралғанда, «халық жауы» атандырып еш жерге жұмысқа алмаған кезде сірке суын ішіп өлгісі келгендігі осыдан болатын (Немересі Ұлжанның әңгімесінен).

Өзіне жабылған жалған жала ақынды қатты ашындырған. Ондайда қарсы пікірін, ішкі ойын кейіпкерлерінің жауабы арқылы сыртқа шығарып отырды. Бірақ бір адамның арына тиетін ауыр сөз айтып көрмегені, оның

таза қанды, қазақтың ақсүйегі екендігін дәлелдей түседі. Мағжанның Фетпен осындай қайсыбір тағдыр ұқсастықтары болғанымен, қалам сілтеуінде, өлендеріне тақырып таңдауында аумақты қайшылықтар болған. Мәселен әйгілі орыс сыншысы Чернышевский Феттің шығармашылығына мынадай үлкен мін қояды: «Фет — Некрасовтан кейінгі аса ірі орыс ақыны бола тұра, өлендерінің көтерген тақырыбы тым жұтаң, түкке тұрғысыз», — деп атап көрсетеді (Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений. т. I ч. Гос. издат. М., 1949, С. 314.).

Керек десеніз Фет — өзін өмір бойы шет қақпайлаған қоғамдағы кемшілікті тудырып отырған кімдер деген сұраққа жауап да іздемеген. Мүмкін бұл Мағжанның педагогикасында жазғанындай, баланы көп қорқутудан болған шығар. Фетті — әкесі сәл кінәсі үшін дүрелеп отырған. Баланы бұлай тәрбиелеуге болмайтынын Мағжан: «Баланы ұрып-соғу тіпті адамшылыққа ұнамайтын іс. Ұрылып, соғылып тәрбие қылынған бала жанының барлық жақсы мінездерінен, ақылынан есінен айрылып, миғұла болады» (Жұмабаев М. Педагогика, А., Рауан. 1993, 78-б.).

Мағжан бала кезінен ағайын арасындағы Сасықкөлдiң суына таласудан туған алауыздықты тудырып отырған империялық саясат екендігін тап басып таниды. Әрі оны тайсалмай батыл айтады. Керек десеніз тоталитарлық жүйеден ешқандай ұрыс жанжалсыз, өнер мен білімнің кемелденген шағында бөлініп кетуге болатындығын өлендерінде аңғартып кеткен де — осы Мағжан. Әрі әлеуметтік көкейтесті проблемаларды да батыл көтере білді. Халқымен бірге қуанды, бірге мұңайды. Ертеде батырлар жауға шабарда өзіне лайық тұлпарымен қаруын сайласа, Мағжан қару орнына қаламын, тұлпар орнына өмірдің ыстық-суығын өзімен бірге кешер өмірлік жарын тандап алған.

Жаңа орнап жатқан өкіметтің кемшілігін алғашқы болып байқағандардың бірі — Мағжан. Оған келтірер бір мысал — «Жазылмақшы оқу құралдары һәм мектебіміз» деген мақаласында, Совет өкіметі құлағаннан кейін ғана белгілі болған, мектептер мен жоғары оқу орындарындағы оқыту жүйелерінің кемшілігін сынға алған мына пікірі: «Еңбек мектебін Совет өкіметі тіпті жоқ жерден шығарып алған жоқ. Мектепті еңбек негізіне құру педагогика дүниесінің көптен бері көксеген ізгі тілегі болатын...» — деді.

Ақын бұл сөздерін — Ресей революциясының толқынымен ілесіп кетпей, қазақ елінің, ұлттық ерекшелі-

гіне ыңғайланып құрылған оқу мектептерінің қажеттілігін ескеріп айтса керек. Феттің өнер ғана мәңгілік, одан басқаның бәрі мәңгілік емес деген пікіріне, Мағжан еліне деген сүйіспеншілігін қарсы қойды. «Адам шын мағынасымен «адам» болуы үшін өзін сүю, жақындарын сүюмен қанағаттанбай, жалпы адамзатты сүюі шарт... Халық пайдасын өз пайдасынан ілгері қоюы шарт... Міне, алашты халық десек, халықты шын сүйген адам «жарты жаңқасы» қалғанша халық үшін қызмет істеуге тиісті»,— дейді. Сол қазақ ақыны табиғат пен махаббатты еліміздің тәуелсіздігін аңсаған асыл ойларымен астастыра жырлайды. Мағжан сұлу әйел мен сұлу табиғатты қандай сүйсе, елін де солай сүйеді. Енді Фетке еліктеуден туған өлеңдеріне тоқталайық.

Феттің — 1890 жылғы жазған өлеңдерінің, бірінің мазмұны былай келеді. Бір күні кресло үстінде жыпылықтап жанған шам жарығының төңірегіне түскен көлеңкесіне қарап отырып, ақын күздің бір күнінде бақтың төбесін айналып ұшқан қара қарғалардың әрекетін есіне түсіреді. Бұл көрініс оған күздің бір келенсіз күнінде сүйгенімен қимай қоштасқан сәтін еске салғандай болады. Қарғалар тобымен күзгі баудың үстін айналып ұшып, онда да дәл осылай өздеріне пана таба алмай мазасызданған болатын. Мұнан ары қарай ақын не айтқысы келіп отырғанын оқушыларына ашып айтпай, ары қарай шешімін табуды оқушылардың өзіне қалдырады да, ойын кілт үзеді.

Орыс әдебиет зерттеушілерінің пікірінше бұл Некрасовтың «Несжатая полоса» өлеңінің ықпалымен туған. Ол Некрасовта былай:

Поздняя осень. Грачи улетели,
Лес обнажился, поля опустели.
Только не сжата полоска одна...
Грустную думу наводит она

деп күздің бір күнінде бәрінің артында жиналмай қалған кедей шаруаның егістігі көңілге бір мазасыздық әкелетінін сөз етеді. Фет күздің бір күнінде қара қарғалардың мазасызданып ұшқанын есіне алады. Сөйтіп, бір жаққа ұшып кетердің алдында қарғалардың топтана мазасызданып ұшатын әрекеттерін суреттейді де, көпшіліктің назары ауа бермейтін құстар өмірінің бір сәтін, адамдардың ішкі нәзік сезім күйімен байланыстырып, Некрасовтың байқай алмаған тұсын қозғайды.

Ал, Мағжан, Феттің осы өлеңінің басталуындағы «однажды» деген сөзін, өлеңінің «Бір күні» деген тақы-

рыбы етіп алады да, Феттің назарынан тыс қалған нәзіктікті онан әрі өрбітеді. Бірақ, Мағжан ауыл тіршілігіне лайық көбімізге танымал қара шыбындардың әрекетін суреттейді. Мағжанның «Бір күні» өлеңі мен орыс ақындарының өлеңдерінде сөз болып отырған мәселе біреу-ақ. Ол — әрекет. Фет деревняны айнала ұшқан қарғалардың тамақ іздеп, болмаса басқа жаққа ұшып кетер алдында топтана бастайтын қылықтарын адам әрекеттеріне бағалайды. Ал ауылдағы киіз үйдің ішінде қара құрым болып ұшып жүретін шыбындардың тірлігінде, сол қарғалар секілді күн көрістің әлегі. Біреуі бір жерден тамақ қалдықтарын тапса, өзгелері де дереу сол жерге үймелей кетеді. Біраздан соң бірін-бірі ығыстырып, бір-бірінің орнын тартып ала бастайды. Анықтап назар салған адам — қара қарғалардың тірлігінен де осыны айтпай таныған болар еді. Бұл тіршілік, тамақ табу өмір үшін күрестен туады. Әуелде топтанып бірге жүріп, бір-біріне сүйеніш, таяныш секілді болып көрінсе де, күн көріс оларды іштей өзара қырқыстырмай қоймайды. Фет — деревняны айнала ұшқан қарғалардың қимылын адам әрекетіне баласа, Мағжан, табиғаттағы күрт-құмырсқа, шыбындардың тіршіліктерінде солармен теңестіреді. Бірақ алдыңғы екі орыс ақындарының ойларына қарағанда, қазақ ақынының өлеңінде айтайын деген ойы сәл күрделірек шыққан. Фет те, Некрасов та қара қарғалардың ұшып кетулерін, көңілдері құлазып, жандары жабырқап, әлде бір ойлаған армандарының орындалмауымен салыстырады.

Ал Мағжанның өлеңінің мазмұны былай айтылады. Бір күні ерте оянып, төсегінде ойланып жатқан мезгілде, назары кенет киіз үйдің уығын бойлай өрмелеген көп шыбынның әрекетіне ауады. Олар бір-біріне жақындап ұшып келген болып, бір-бірлерінің орнын ақырындап тартып алып жатқанын байқайды. Ақынға шыбындардың бұл әрекеттері — күштінің әлсізге жасайтын әлімжеттігін еске салғандай болады. Оның бұл ойын, үй сыртындағы анасының «тұрмай неғып жатырсың, нокта әкел» деген сөзі бөліп жібереді. Орнынан еріне көтеріліп, ноктаны желі басына әкеле жатып та, әуелгі ойын әрмен қарай жалғастырмақ болады. Бірақ, тыстағы ыстық күн, салқын жердегі ойын жалғастыруға мүмкіндік бермей, мазасын алған соң «әй құрысыншы, керек болса әлсіздер де тырысып, күштілердің қатарына тұрсын» деп қолын бірақ сермейді. Некрасов пен Фет, күздің бір күнін сөз етсе, Мағжан жаздың бір қапырық күнін алады.

Өлеңде қарама-қарсылық бар. Яғни киіз үйдегі қо-

ңыр салқын мен күннің аптап ыстығы, өзінің біліктілігі мен білгірлігін пайдаланып ауқаттанған бай, таң атқаннан кеш батқанға дейін байдың малын бағып, отын жағып салпылдап жүрген жалшы. Әуелде кедейге іш тартқан жігіт соңынан, «әй керек болса, сен де сондай бол» деп ойын әрмен қарай жалғастырмай үзе салады. Өлеңге ішкерілей үңілмеген адам — оның нені құптап, неге қарсы болып отырғанын түсіне алмай қалады. Тіпті мұны әр оқырман өзінің ой қорытуына қарай, әрқилы етіп қабылдауына да болады. Міне, Мағжандағы Феттің әсері деп отырғандарымыз осылай болып келеді.

Өлендегі киіз үйдің уықтарындағы үймелеген қарашыбындардың тіршілігін қызықтау былай қарағанда баланың ісі тәрізді болып көрінеді, оған соншалықты үлкен назар салып бақылау күлкілі де тәрізді болып көрінуі ықтимал. Бірақ, осы бір ауыл балаларының көбіне таныс көрініске — Мағжанның назар аударып, оған үлкен ой, терең мағына сидырып суреттеуі, суреткер шеберлігін, байқампаздығын аңғартады.

Фет өлендеріндегі айтылар ойдың қарама-қарсы болып келетіні, кейде ой аяқталмай жатып кілт үзіліп отыратындығы, кезінде орыс әдебиет зерттеушілері арасында күлкі тудырғанымен, кейін бұл — өзгеше әдеби әдіс ретінде қабылданған. Фет өзінің бұл әдеби әдісін өлендегі айтылар ойдың жалғасын, әр оқырман әрі қарай өзінше ой дамытып алып кетуі үшін жасаған, оның осындай ақындық әлемі жайлы Салтыков-Щедрин өз ойын былай білдірген:

«Это мир неопределенных мечтаний и неясных ощущений мир, в котором нет прямого и страстного чувства, а есть только первые несколько стыдливые зачатки его, ясной и положительно сформулированной мысли, есть робкий довольно темный намек на нее, нет живых и вполне определившихся образов, а есть порою привлекательные, но почти всегда бледноватые очертания их» Салтыков-Щедрин М. Е. Полное собрание сочинений т. 5. С. 330. Гослитиздат. М., 1937.

Кезінде орыс әдебиетінің зерттеушілері Ф. М. Достоевский мен А. В. Дружинин, Фет поэзиясындағы бұл ерекшелік — Гейне өлендерінің ықпалы деп атап көрсеткен. Ендеше осы өленде Мағжанға Феттің әсері күшті болған ба, әлде Гейненің әсері мықты болған ба деген екі ұшты ой туады.

Ал Мағжанның өмірбаянында ақын, орыс, Европа әдебиеттерінің өкілдерімен 1916 жылы Омбыдағы мұға-

лімдер семинариясында оқып жүргенде танысқан деген пікірлер жазылған. Біздіңше бұл жаңсақ айтылған болса керек. Өйткені біз жоғарыда мысалға алған өлең 1912 жылға дейінгі кезеңдерде жазылған. Егер Мағжан орыс әдебиетімен 1916 жылдан кейін ғана таныс болған жағдайда, Мағжанды қазақ топырағына келген тума талант деген ой түйер едік. Бірақ осы жерде оқылған әрбір еңбектің оқырмандарына ой салатыны өмір тәжірибесінен белгілі. Ендеше Феттің аталған еңбегі Мағжанға үлкен ой салуы да ғажап емес. Солай бола тұрса да фольклор мен этнографияны зерттеп жүрген ғалымдарымыз, тіпті, күні бүгінге дейін сақталып жүрген, қайсыбір салт-дәстүріміздің, жер бетіндегі барлық халықтарда бір деңгейде дамығанын дәлелдеп отыр. Мәселен, Тайлор еңбегіндегі отқа табыну ғұрпын алайық, ағылшын этнографының пікірінше ол бүкіл дүние жүзі халықтарына ортақ болған.

Олай болса Мағжан, Гейне, Фет әдістерімен таныспай тұрып-ақ соларға ұқсайтын өлеңдер тудыра алған ба дегенде ой туады. Бұл бірінші жорамалымыз. Екіншісі — Мағжанға 1910-шы жылы орыс тілінен сабақ бергенде Міржақып оны Феттің әдеби әдістерімен таныстырып, қолында бар орыс ақындарының кітаптарын ұсынуы мүмкін. Тіпті табиғатынан алғыр, зерек Мағжанның білім көзін ашу мақсатында орыс, Батыс, Шығыс классиктерінің еңбектерімен қызықтыруы да ғажап емес. Егер бұл ойымыз дұрыс болған жағдайда, Мағжан орыс ақындарының еңбегімен Омбыда оқып жүргенінде танысқан деген пікірлер қисынға келмейді. Керісінше бұрынғы таныстығын одан әрмен кеңейтіп, дамытып оқыды десе, ол көңілге әлде қайда қонымды.

Ойымыздың жүйелілігін дәлелдей түсу үшін — 1994 жылы «Ғылым» баспасынан шыққан, «XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті» жинағындағы әдебиет зерттеушісі С. Дәуітовтың сынына ұшыраған **«Құр қалыппын»** атты өлеңіне назар аударайықшы. «Өлеңде ішкі астар, іштен шырмалып қайнап жатқан тереңдік жоқ, тек сырттай суреттеу ғана бар. Бұл туындыны біз ақынның шәкірттік шығармасы, үйрену, үлгі алу жолындағы алғаш қарлығашы деп білеміз»,— деген сыншы пікірімен келісе қоюымыз оңай болар ма екен (XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. «Ғылым», А., 1994, 276-б.).

Рас, сырттай қарағанда өлең мағынасыз, ақынның не айтатын деп отырғаны белгісіз, әлденені шатып-бұтып өлең етіп отырған тәрізді болып көрінетіндігі шындық. Оған қарсы шыға алмаймыз. Бірақ өлеңге тереңірек

үңілсек ақынның қозғап отырған мәселесі өте ауқымды. Ақын — қазақ халқының білімге құштарлығының тым баяу жүріп жатқанын сынап отыр. Оқу анадайдан өзіне қызықтырып шақырған сұлу қыз тәрізді. Оған орыс, Еуропа халықтары тым-ақ құмар, ептілік танытқандарының нәтижесінде бүкіл әлем халықтарын билеуге айналды. Одан құр қалып отырған аңқау қазақ ғана дей келіп, халықты мектеп, медресе ашуға шақырады.

Бұл тұспалдап айту, жоғарыда Салтыков-Щедрин айтқандай өмірлік қажеттіліктің көмескі жағын көру, оның қажеттілігіне халық назарын аудару, білім қажеттілігін насихаттау. Осы жерде Феттің: «Ақын дегеніміз сол — оның өзгелердің аңғармағанын байқайтынында», — деген сөзі еріксіз ойға оралады. Бұл ақынның қазақ халқы үшін аса қажеттілікті байқауы, соған көпшіліктің назарын аудару. Бірақ оқуға жету үшін не істеу керектігі өлең мазмұнында ашып айтылмайды тек ишара, нұсқау жасалады. Өлеңді түсініп оқып одан қандай нәтиже шығару керек, ол үшін не істеуге болатындығын ойластыруды оқырмандардың өзіне қалдырады.

Мағжан шығармашылығын зерттеуде абай болу керектігі, оны түзеудің де, күзеудің де, сынаудың да қажетсіздігі міне осыдан туындайды. Мағжан өлеңдерінің көпшілігінде Фет тәрізді ойын тура айтпай, тұспалдап отырады. Оған «Заманымыздың ақыны» деп келетін өлеңін де мысалға алуға болады. Осындағы «Не керек, жұрт сезбейді ақырын Феттен ұрлаймын» деген жолдарды оқып отырып, расында да Мағжан, Фет өлеңдеріне нағашылық жасаған екен деген жымысқы ой туып қалуы да ықтимал. Жоқ, бұл ақынның оқырмандарға тастаған әзілі, екіншіден Феттің әдісін пайдаланып қандай ойлар айтып, неге ымдап отырғанымызды білсін, соны іздесін деген ой жұмбағы. Әйтпесе — Фет пен Мағжан шығармаларын салыстыра отырып сығалағанымызда, тонның ішкі бауындай болып шыққан туындыларды кездестіре алмадық.

Біздіңше Мағжан — Феттің әдеби әдісіне еліктеген, өлеңдеріндегі ойын жұмбақтап қалдырып кететін ойын ұнатқан, әрі оны қазақ топырағына шеберлікпен ендіре білген. Фетке еліктеуінің нәтижесінде бұрын соңды болмаған жаңа әдеби әдістерді қазақ әдебиетінің төріне ендірген. Сөйтіп шын мәнінде қазақ әдебиетінің жанашыры болып қалыптасқан. Опы «Жаз келеді» өлеңінен де айқын байқаймыз. Өлеңнен бірінші аңғаратынымыз — ақынның аса дарынды педагог екендігі, екіншіден, бала оқыту ақынның бір тәтті арманы бол-

ғандығын да аңғартады. Өлең жұмбақталып жазылған. Мұндағы қайсыбір сөз қолданысы өзіне тура мағыналы балама іздеуді талап етеді. Әрі оқушысын оқыған сайын ойлануға мәжбүр етеді. Біздің аңғаруымызша ақын — өлең сөздерінің бәрі бірдей оқырмандарына түсінікті болса, оқушы ойланып, тұщынатындай ештеме қалмайтындығын ескерген. Сондықтан да оны дайындап бергеннен көрі, өздері де ой түюі үшін бірдеме қалдыру керектігіне, іштей шешім қабылдағандай. Ал қазақ тілі мен әдебиеті мамандары үшін Мағжанның дәп осы өлеңі — осы қалпында өлең ғана емес, дайын көрнекі құрал десек қателескендігіміз емес. Ойымызды дәлелдеу үшін мысал келтірейік.

Көк алтынға көмілген,
Ауаға алтын себілген.
Алтын емес себілген,
Жаздың шашы төгілген.

Өлеңді мұғалім балаларға дауыстап оқып беріп тұрып, өлеңнің тұтас бойында жеті сұрақ беруіне болады. Ал ақын жайдары жаздың келіп, ауаның хош иіске бөленуін «ауаға алтын себілген» деп суреттейді. Осы жерде оқытушы балалардан, ауаға алтын себіле ме, әлде жерге себіле ме? Мағжан дұрыс айтып отыр ма, жоқ па деп сұрай отырып, «жаздың шашы» деп отырғаны не және оны қалай түсінетіндіктерін сұрауына болады. Өлеңнің бесінші шумағындағы:

Сұлу жаздың лебізі,
Қар түгіл мұзды балқытар

деген жолдардағы сөздердің мәніне жекелей тоқталып «жаздың лебі сұлу бола ма, әлде лебізі жылы бола ма?» деп сұрап, сөздердің қолданылу мәніне жеке-жеке үңіліс жасауына болады. Мағжан өлеңде балаларға ойлануға мүмкіндік тудыру үшін, сөздерді кері мәнде, әдейі теріс қолданған.

Бұл Фетті жаңарту, кері сөз қолданыстарын пайдаланып, үлкен ой айту. Фетте кері мәндегі ойлар бар, бірақ кері мәндер тудыратын сөздер жоқ. Өлеңнің балаларға арналып отырғандығын — үшінші және алтыншы шумақтар ғана аңғартады. Әсіресе алтыншы шумақтағы:

Төл үйдегі үйшікті,
Таста бала, белді бу.

Белден басып күртікке,
Енді ізде қызыл су

деген жолдар көктемгі қар кете бастаған лайсанды, оқушының есіне түсіреді. Одан әрі көктем уақытындағы күннің ультракүлгін сәулесінің, әсіресе дімкәс балаларға пайдалы екендігін:

Дертін болса жүректе,
Төкпе жасын, аһ ұрма.
Жеткізер анық тілекке,
Шық та жазға сыбырла,—

деп келтіреді. Бірақ ақын бұл ойларын ашып айтпай, сөздерді кері қолдану арқылы аңғартады.

Егер біз осы ақын қолданған сөздерді кері емес, тура мағынасымен айтатын болсақ. Былай болып шығар еді. «Баланы күміс дауыстан кім тоқтатар, кім тияр?» деген жолдағы «дауыстан» деген сөзді «күлгіден»,

Қаракөз, таста кестенді,
Үйде отырып қуарма!

деген бұйрық мәндегі сөздердің ішінен Қаракөздің орнына кез келген қыз баланың есімін қойып айтсақ, балаларды тысқа бой жазуға жұмсау мәнінде болып шығады.

Мағжанның көктемгі уақыт көрінісін туралап айтпай, оны белгілерімен ғана елестетуі, өлеңде айтылған көктем мен жаз белгілерінің қандай болатынына, балалардың көңілін аудару. Сөйтіп өздерінше ой қорытуға тәрбиелеу. Мәселен көктем уақытындағы ультра күлгін сәулелердің пайдалы екендігін «алтын сәуле түр сүйіп» деп келтіреді. Жер бетінің жұмақтың төріндей гүлденіп қар кете бастауы, көктемде ғана болады. Өлеңнің әр сөзіне терең мән берген сұңғыла бала ғана ақынның айтатынын деп отырған ойы — көктем туралы екендігін жылдам аңғарған болар еді. Тіпті өлеңнің атын «Жаз келеді» деп емес, «Көктем келеді» деп түзетеді.

Сөйтіп сезімтал, сезгіш бала — сөзге аңғарымды байқампаз, байыпты болып өсер еді. Өзгенін айтар ойын аузынан сөз шықпай-ақ қағып алатын зерек, алғыр болып қалыптаспақ. Бөтеннің ойын айтқызбай көзінен ұқпақ. Ондай балалар ақын ойының астарын ұғып ғана қоймай, әке-шешенің тілін алғыш елгезек болады. Мағжанның кері сөз қолданыстарын пайдаланудағы мақсаты осы.

Феттің көктемнің келуіне байланысты жазылған «Я ждал. Невостою-царицей» өлеңінің жазылу мазмұны осыған ұқсас келеді. Фет те көктемнің келуін ашып айтпайды. Өлеңде күзден кейін қыс келетіні, оны көктем ауыстыратыны ашып айтылмай, көмескі қалдырылады. Тек көктемнің келіп, жердің гүлдене бастауын образдап, «Цветет недавняя могила» деп келтіреді. Фет өлеңдерін құрастырып шығарушы, әрі зерттеуші орыс ғалымы Б. Бухштаб ол туралы былай дейді: «Это ведь не значит, что зацвела какая-то могила после недавнего захоронения, а значит, что расцветает все, что еще недавно казалось мертвым» (Бухштаб Б. Русские поэты. стр. 156). Ал біз Мағжан өлеңіндегі көктем белгілерін күртiк қар мен қызыл судан, кешкісін күн батқаннан кейінгі қақпақтан байқаймыз.

Енді Мағжанның Фетке еліктеуінен туған, қазақ әдебиетіндегі жаңа сөз қолданыстарына мысал келтірейік. «Сарғайдым» деген өлеңінен:

Сарғайдым күннен-күнге қуат кеміп,
Қалың ой — қара жылан жүректі еміп.
Ақырын бітіп барам жанған шамдай,
Көзіме ыстық жастар мөлт-мөлт келіп.

Осы өлеңдегі қалың ойдың қара жыландай жүректі емуі, мүлде жаңа қолданыс деп айтуымызға әбден болады. Әдетте біздің санамыздағы, ақындарымыздың сөз қолданысында жыланның жүректі емуі мүмкін емес. Адамзат санасында жылан шағып, улап өлтіреді. Бірақ жүректі ембейді. Мағжан өлеңдерінде Фет әдісінің бар екенін білмейтіндер үшін, бұл сөз таңырқатып ғана қоймайды, сөзсіз күлкі тудыруы да мүмкін. Ақын бұл сөзді өзінің түрмеде жатқандағы тартқан тақсіретінің ауырлығын, қайғы-мұңының терең болғанын салыстырып беру үшін қолданған. Егер шындығында да жылан адам жүрегін сорса, жан түршігерлік сұмдық болар еді. Біз оны ақынның түрмедегі көрген азабымен ойша салыстырсақ, ақынның басынан өткен ауыр жағдайы төбе шашымызды тік тұрғызады. Қаранғы сыз, тас бөлмеде, ақынды тек қалың қара ой тұншықтырып, сол ғана оның ермегі болғанын сеземіз. Ауасы ауыр, еңсені басқан суық түрме ішінде, өзінің қайраты мұкалып, қажі бастағанын, өшіп бара жатқан шамға баламай, жанған шамға балауының да өзіндік сыры бар. Бұл ақынның қызуымен шарпыған отты да, ойлы қуатты жырларының жанған шамға балануы. Яғни әлде қандай күн туып,

ақын о дүниелік болып кетсе де, отты жырларының мәңгібақи өшпейтін шырақ болып артында жанып қала беретіндігі. Оны — соққан жел де, дауыл да үрлеп өшіре алмақ емес. Міне, ақынның айтпақ ойы осы.

Тура мәнінде «жалын» деген сөз, бізге, өзінің өртейтін ыстығымен елес береді. Оны осы өлеңнің үшінші шумағында, ішіндегі қайғының тереңдеп өртеп бара жатқанын, өзінің тартқан азабының ауыр болғанын суреттеп беру үшін — *«Мінеки, екі ай болды жалын жұттым»* деп келтіреді. Бұл сөзді тура мағынасында «екі ай болды жалынға өртендім» деп айтуға да болатын еді. Бірақ, ақын оқырмандарына ой салу үшін бұл сөзді тура мәнісінде емес, керісінше қолданып, сөз астарына үлкен ой сидырады. Осы жерде ақын неге жалын жұтады, түрмеге қамалу сыры неде, халқына қандай жазығы болды деген сұрақ төңірегінде ой қозғауға мүмкіндік туады. Біз оны **«Жазғы жолда»** өлеңіндегі, **«Көкте жалғыз бұлт жоқ, көктің түсі қызыл көк»** деп келетін қарама қайшы мәндегі сөздерінен де аңғарамыз. Осы жерде бұлт жоғы несі, оның қызыл көкке боялуы қалай деген сұрақ еріксіз ойға оралады. Әрі өлеңде Феттегідей ой елестері басым.

Егер өлеңді асықпай бірнеше қайтара оқып шықсаңыз — ондағы сөз қуаты еріксіз өзіне тартып, белгісіз бір әлдилеген әлемге еріксіз жетелегендей болады. Өлең жолдарынан төгілген әдемі бір музыкалық әуен, еріксіз жанарыңызды жұмдырады. Көз алдыңызды әлгі әуеннен келген елестер билеп алады да, әлдебір тылсым күш ішінде балқып жүргендей сезінесіз. Енді бірде — ақын фантазиясының белгісіз бір күдіреті, көз алдыңызға апшыны қуырған аптап ыстықтың астында кенезесі кеуіп, шаршап келе жатқан жаяудың да елесін береді. Ақын тәрізді сіз де өң мен түстің арасындағы белгісіз бір күй кешесіз, манаурап мүлгіп отырған кезіңізде, кенет қасыңызға бұрала басып, жетіп келген, сары сайтанның елесі ғана селк еткізіп сергітіп, көңілге қорқыныш ұялатқандай болады. Бұл — сөзден жасалған сурет. Фет мұндай елестерді «мен білмеймін, мен түсінбеймін, өңім бе, түсім бе?» десе, Мағжан:

Ыныранғандай әлдекім,
Жылай ма екен әлде жын?
Перілер ме күйлеген?

деп келтіреді. Дәп осындай мистикалық елестерді **«Қысқы жолда»** өлеңінен де кездестіреміз.

«Жазғы жолда» өлеңінің жазылу ерекшелігі бізге — ең алдымен оккультатив ғылымы тұрғысынан бағдарласак, телепатиялық елестерді дәл береді. Оны әсіресе:

Толқынға толды төрт жағым,
Әлде жүзген бұл сағым
Қол ме? Көшкен шаһар ма?

деген жолдар айқын аңғартады. Бұл — Мағжанның қарапайым көп ақындардың бірі болмағандығын тағы да дәлелдей түседі. Мұндай телепатиялық елестерді басынан кешкен адамдар ғана дәл осылай бере алады. Өлеңде үлкен саяси ой бар. Біз оны:

Мүз көк темір киініп,
Найзасын көкке үйіріп,
Әскер жауға шабар ма?

деген сөздерінен аңғарамыз. Өлеңнің бүкіл бойына күдіретті күш беріп тұрған осы үш жол. Темір сауыт киініп, найзасын көкке үйіріп, жау қолына қарай шапқан Қобыландыны да, Алпамысты да, тіпті керек десеңіз үлкенді-кішілі батырлар жырындағы барлық батырлар образдарын көз алдымызға әкеледі. Бұл бостандық аңсау. Өлеңге күш беріп тұрған бұл сөз — Феттің әйгілі антикалық жанрда жазылған — «Диана» өлеңіндегі «Я ждал — она пойдёт с калчаном и стрелами» (Фет А. А. Стихотворения Поэмы. М., «Правда» 1988., С. 155) деген сөзін еске салады.

Осы жерде сәл кідіріс жасайық. 1840-шы жылдары орыс ақындары неміс әдебиетінің ірі өкілдері — Гейне мен Гете әдісіне бой ұрып, антикалық әдебиеттердің негізінде, антикалық жанрларда өлеңдер жаза бастаған. Бірақ олар — Шеньнің элегиялық өлеңдеріндегі бостандықты, достықты, махаббатты жырлай алмаған деп атап көрсетеді Пушкин. Орыс ақындарының — антологиялық жанрларда өлеңдер жазуға қызығуының өзіндік себептері де болды. Мәселен, антологиялық өлеңдер — классикалық мөлшермен жазылған. Оның дыбыс үндестіктері, ритмдері мен фразалары қабысып, өлеңнің екпінділігі, ішкі байланыстары үлкен нәзік шеберлікпен қиюластырылып отырған. Мұның бәрі — Феттің өлеңдерінде айқын байқалған. Әсіресе антологиялық жанрда жазылған «Элегий», «Вечера и ночи», «Диана» өлеңдері Фетке үлкен данқ әкеледі. Бұл өлеңдердің өте тамаша шыққанын Н. А. Некрасов, А. В. Дружинин, В. П. Боткин, И. Тургенов те атап көрсетеді.

Кейіннен «Современник» журналы Феттің Гейнеге еліктеп жазатынын, поэзиясында Гейне әсерінің мол келетіндігін атап көрсетеді. Ендеше Мағжанның Фетке еліктеуінің бір сыры осында жатуы да ықтимал. Екіншіден Феттің өлеңдерінде ойын ашып айтпай, жұмбақтап, оқушысын ойлануға мәжбүр ететін поэтикалық әдісі, Мағжанға ел тәуелсіздігін аңсаған ойларын жеткізу үшін қажет болуы да мүмкін. Өйткені орыс революционер ақындары — саяси ойларын халыққа бүркемелеп жеткізу үшін, антикалық әдебиеттердің белгілі бір деталдарын ғана пайдаланған. Мағжанның батырлар жырындағы әскер киетін сауыт пен найзаны ғана алып отырғаны сондықтан болса керек. Бұдан біз — Мағжанның орыс ақындарындай, антологиялық жанрға да өлеңдер жазуға ұмтылыс жасағанын байқаймыз. Бірақ Мағжан таза қанды халық эпосының образдарын алады. Яғни батырлар жырының бізге таныс бір деталын алып, оған үлкен саяси ой сидырады.

Біздіңше бұл өлең — 1917 жылғы қанды дүрбелеңнің алдында жазылған тәрізді. Өлеңдегі лирикалық геройды аптабымен күйдіріп, тыныс алдырмай, тұншықтырып отырған күннің ыстығын, қазақ елін еркіндігінен айырып отырған патша бодандығымен салыстыруға болады. Ақын ел ішін шайқаған дүрбелеңнің түбі қазаққа пайдасын әкелер ме екен деген үмітін жасырмайды. Ел ішіндегі толқуды *«толқынға толды төрт жағым»* деген сөздермен де аңғартады. Енді бірде ел ішіндегі осы толқулар көшкен шаһардай, санадан сырғып, өтіп кетерме екен деп күмәнданады да, лирикалық герой осы зарыға күткен арман елесінің сонын күтуге шыдамы жетпей, өлең соңында бүйтіп зарығып босқа күткенше, тұншығып өлейін деп ойын кілт үзеді.

Бұл өлең мен Феттің — *«Я жду... Соловинное эхо...»* өлеңінің арасында өзара сезім күй ұқсастықтары бар. Өлеңнің алғашқы шумағында, айлы түнде сүйген қызын күткен жігіттің ішкі жан толқыны ашып айтылмайды. Тек өлеңнің екінші шумағында геройдың әлде неге дегбірсізденуі үдей түседі де, өлеңнің соңында, кездесер жерге қыздың келген келмегені белгісіз болып, ой кілт үзіледі. Мағжанда да ақынның нені күтіп дегбірсізденгені көп оқырманға белгісіз. Оның Феттен өзгешелігі, ойындағы арманы орындалмаса, өлмекші болады. Бірақ геройдың өлген, өлмегені тағы да белгісіз болып қала береді. Міне, екі ақындағы сезім-күй ұқсастықтары бар деп отырғанымыз осы. Бірақ Фетте тек сезім, махаббат күйі ғана шертілсе, Мағжанның ойы — элеуметтік мән-

ге, халықтық мұқтажға бағытталған. Фетте «Я жду» деген сөз шумақ басында ашық айтылса, Мағжандағы лирикалық «мен» жасырын тұр. Оны өлеңдегі суретті сөздерден ғана аңғаруға болады. Өлеңнің жазылу құрылысы да ерекше, алдыңғы екі жолдағы ойды, үшінші жол ашып, айқындап отырады. Өлеңдегі табиғат суреті ғажап, әрі ол күрделі ойлармен астастырылған. Алыстан күн гүлдерді сүйемін деп күйдірсе, қазақты мәдениетті елге жеткіземіз деген болып, орыс бодандығының, халыққа айтарлықтай зардаптарын тигізіп отырғаны да аңғарылады.

Бұл болжамдарымыз ашық айтылмағандықтан, өлеңдегі лирикалық геройдың нені аңсап күтетіні көп оқырман үшін түсініксіз жұмбақ. Тіпті өлең мазмұны кім қалай қабылдаса, солай болып та кете береді. Мағжанның «Заманымыздың ақыны» өлеңіндегі терезеге қарап, қарындашты жалап, Феттен біраз ұрлаймын деп отырғаны осы. Әйтпесе Феттен тікелей көшірілген өлеңдер жоқ. Бұл пікіріміз дәлелді болу үшін, екі ақынның өлеңдерін салыстырып оқып шығуға тура келді. Ал жоғарыдағы салыстыруымызға қарап, Мағжан бүкіл болмысымен Фетке ұқсап кеткен екен деген ой тумаса керек. Мағжан Фетке қаншалықты еліктегенімен, оған қарағанда тақырып таңдауы әлде қайда терең мазмұнды, мәнді болып келгенін жасыруға болмайды. Мағжанға — Фет поэзиясының жұмбақталып, астарлы мағына беретін екі ұшты қырлары, яғни әдемі әдеби әдісі ұнаған.

Мағжан оны — қазақ халқының дербес, тәуелсіз мемлекет болуын аңсаған асыл ойларын халқына жеткізу үшін, өте шебер қолданған. Фет — Гейне мен Гете мектебіне табынушы бола тұрса да орыс әдебиет зерттеушілерінің айтуынша — халықтық маңызы бар әлеуметтік мәселелерге тереңдеп бара алмаған. Чернышевский: «Фет қаншалықты тамаша лирик болсада, қозғаған тақырыптары түкке алғысыз», — деп оны қатты сынаған. Фет орыс ақындарының ішінде кең танысты ақын деп есептелмеген. Оның саяси көзқарастағы публицистикалық және дидактикалық өлеңдері өте әлеіз болып шыққан.

Феттің бұдан өзгеше қайсыбір жақсы эпикалық сөз қолданыстары болған. Орыс зерттеушілері ол Гете поэзиясының ықпалы деп болжам жасайды. Гете мен Феттің сол тамаша жұмбақ мағынадағы сөз қолданыстары, қазақ ақынын өзіне қатты қызықтырған. Солардың әсерімен Мағжан қазақ әдебиетінде болмаған соны жаңалықтар жасаған. Мәселен, мәні астарлы келетін эпика-

лық сөздер, теңеулер ойлап тапқан. Оған мысал бола алатын, өзіміз жоғарыда мысалға алған «қалың ойды кара жыланға балауы». «Жаз келеді» өлеңіндегі — «баланы күміс күлкіден демей, дауыстан» деп алуы. «Қара көз, таста кестенді» деген сөздегі, Қаракөзді, сұлу қыз т. б. сөздермен ауыстыруға болатындай мәнде алуы. Жазды — жұмаққа, желді — еркеге, махаббатты — тікенекке, желді — жан жолдасына, көбікті — күміске, бұлтты — алтынға, бұлбұлды — сұр құсқа т. б. балаулары Феттің де, Гейнениң де эпикалық сөз жаңартқан жаңашылдықтарын еске салады. Ал «Жазғы түнде» өлеңіндегі «судай» деген теңеудің өзгеше екендігін Мағжан теңеулерінде арнаулы тоқталып өткенбіз.

Мағжанда бұдан басқа, Мағжан поэзиясына дейін қазақ әдебиетінде болмаған үш тармақтан бір шумақ өлең құрастыру әдісі бар. Онда алдыңғы екі жолда айтылған ойды үшінші жол ашып, болмаса түйіндеп отырады. Кейде осы үшінші жол келесі шумақтың үшінші жолымен ұйқасып келеді. Мұндай әдісті өлеңдерді Жуковский де, Фет те, Тютчев те жазған. Орыс әдебиет зерттеушілері бұл Европада, оның ішінде неміс әдебиетінің өкілдері Гейне мен Гетеден келген деп жазады. Ал қазақтың Мағжанына осылардың бәрінің де белгілі мөлшерде ықпалдарының болғаны ақиқат. Ал оған — «Гүлсімге», «От», «Айда атыңды, Сәрсембай», «Сүйемін», «Адастым», «Бостандық», «Көк теке», «Төбет» т. б. өлеңдерінің сыртқы жасалу үлгілері айқын дәлел бола алады.

МАҒЖАН КӨЗҚАРАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК СЕБЕПТЕРІ

1924 жылы қараша айының аяғында Мәскеудің Күншығыс коммунистер университетінде, қазақ жастарының «жерлестік» ұйымының жиналысында баяндама жасаған Нәзір Төреқұловтың: «Мағжанның өлеңінде қазақтың шаруашылығына, саясатына үлкен қарсылық бар», — деуінің де өзіндік мәні болды. («Еңбекші қазақ», 1925, 14-ақпан). Ресейдегі ала ауыздылық, төңкерісті пайдаланып, Ресейдің құрамынан бөлініп шығу жайлы арман күйрейді. 1917—1918 жылдардағы Алаш автономиясын құру кеңес үкіметі тарапынан құрдымға жіберіледі. Ол партия мүшелерінің бірқатарына Коммунистік партияның бағдарламасы ұнайды. Екінші топ үзілді-кесілді қарсы шыға қоймаса да «осының түбі қа-

лай болар екен» деген ниетпен андысын андиды. Оларға жаңа өкіметтің халық арасына жүргізген бірқатар мәдени шаралары ұнайды. Ал Мағжанды осы екінші топқа қосуымызға болады. Бірақ ақын шығармасынан Н. Төреқұловтың баяндамасында айтылғандай ашық жауығушылықты іздеуге болмайды.

Ал ақынның — өмір бойы мал бағумен келе жатқан, дала халқын өз ішінен екіге жарып қарауға келіспегендігі шындық. Керісінше бір халықты бөлгеннен көрі, алты алаштың басын біріктіріп, өктемдігін жүргізіп отырған бөтен халықтың қанындағы жаман әрекетті ел ішіне таратпай, ұлттық болмысымызды, қалыпты тіршілігімізді бұзғысы келмегендігін жоққа шығаруға болмайды. Қазақ халқының бұрыннан қанына сіңіп келе жатқан туыстық, бауырмалдық, салт-дәстүр, наным-сенімдерінің қаймағы бұзылмай қалыпты сақталуын қалағаны рас. Ел ішін жайлаған жалған ұран, өсек-жаладан жаны түршігеді. Кеңестер Одағының мәдени ағарту саласындағы жетістіктерімен бірге, идеологиясындағы кемшілігін де байқады. Мағжан: «Тегінде «тағдыр жазған» жолымен қалтақтап келе жатқан қазақ елі, Ресей революциясының толқынының екпінімен кете барып, қанша ұтты, қанша ұтылды, анық шешуін тарих береді» (Жұмабаев М. Педагогика, «Рауан», 1993, 110-6) дей отырып, ой таразысына салып, салмақтап, бұл бодандықтың өзгеріске түскен екінші тәсілі екендігіне көзі жетеді. Іштей «көзін талмай жаспен жуып келе жатқан, «Алашым-ай, тәуелсіздікке қолың жетпей, өмірден өксіп өтетін болдың-ау» деген күнірене күрсінісін «Қорқыт» поэмасында жасырмай жайып салады. Мағжан: «Қашан сөйлесемде шынымды айтушы едім дейді», — деп И. Тоқжігітовтың айтып отырғаны осы («Жаңа әдебиет», 1928, № 5—6).

Дәп осы жерде кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі Мағжанның күңіренген өлеңдер жазу себептеріне сәл үңілейікші. 1920-шы жылдың басында Қазақстанда азық-түлік салғыртын енгізеді. Салғыртты жинайтын отрядтар Ресей қалаларынан жасақталады, оның өзіндік себебі де бар еді. Сырттан келген қалалықтар өздері үшін қандай қаталдықтан болсын бас тартпайды. Өйткені қарудың күшімен жиналған астық олардың өз отбасыларына жіберілетіні белгілі. 20-шы жылдың соңында РК(б)П-ның шақыруымен Қазақстанға Ресейден 11500 азық-түлік жинаушы қарулы отряд жіберіледі.

Бұл аз болғандай 1921 жылы Мәскеу, Қазақстаннан 1921-ші жылдың орындалмаған 20 миллион астығын жи-

нап алуға бұйырады. Бұған тек шаруалар ғана емес, осы әрекеттің жөнсіздігін түсінген кейбір кеңес басшылары да наразылық білдіреді. Осыған қарамастан 21-ші жылы мамырда Мәскеу мен Ленинградтан Павлодарға 7 мың жұмысшы және 2,5 мың адамнан құралған бірнеше автоколонналар келіп түседі. Сөйтіп Ресейден арнаулы күшпен келген отрядтар шаруалардың астықтарын тартып алып, наразылық білдіргендерін аяусыз жазалайды. Жергілікті кеңестер тек орталықтың мүддесін ғана көздейтін, әскери-саяси күшке айналады.

Бұл — халықтың кеңес үкіметіне деген сенімін жояды. 1922 жылы әлгі отрядтар қайтадан оралып, жартылай көшпенділерден ет салығын жинайды. Оны орындай алмағандар, басшыларынан бастап жазаланады. Азық-түлік мәселесінің тетігі Қазақстан өкіметінде емес, Мәскеудің «өз адамдарының» қолында болады («Қазақ тарихы», 1995, № 2, 47—48-беттер). Салық жинау жоспарына күш салған асыра сілтеушілер, шаруалардың қолындағы сүт-майын талшық етіп отырған сауынды сиырларына дейін жинап алады да, күн көрістерінен айрылған ел жаппай аштыққа ұрынады. Елден жиналып алынған мал еттері баратын бағытына жетіп үлгермей вокзалдарда сасып кетеді... Оны көріп отырған қазақ зиялылары үкіметке наразылық білдіре бастайды. Міне, осы кезде жайшылықта ойын бүкпесіз айтатын Мағжанның даусы тым ащы шығады. Жоғарыда тек Қазақстанның бір ғана облысының басынан өткен трагедиясын мысалға келтірсек, оның әр губерниялары сайын осындай жолсыздықтарды бастарынан кешуіне тура келді. Елде жаппай ашаршылық басталып, енді өздері қолдан тудырған зобалаңды қалай тоқтататындықтарын білмей бастары қатады. Елдегі ашаршылық зобалаңын жоюға, мемлекет төтенше комиссия құрады. Мұрағатынан табылған соңғы деректерге қарағанда, 1921—1922 жылдардағы елді жайлаған ашаршылық зардаптарын жою мақсатындағы комиссияның құрамына Мағжан да кіреді. Ол Ақмола губерниясына көмекке баратын жеті топтың басшыларының мандатына қол қойып береді.

Халқының жаппай қырылып жатқанын өз көзімен көрген ақынның сай-сүйегі сырқырайды. Енді көзінен жас емес, жүрегінен қан ағады. Ақынның әйгілі «**Жаралы жан**», «**Сыр алашына**», «**Еділдің сағасында**» деп келетін өлеңдері міне осы кездің жемістері. 1920-шы жылғы тәуелсіз Түркістан автономиясын құру үміті үзілгеннен кейінгі, елі үшін тартқан азабының бірі осы болады. Қазаға ұшырап жатқан халқының алдындағы өзінің

дәрменсіздігінен жігері жасып, ішкі мұңына терең батып, үміт үзілді, арман күйреді деп күңіренеді. Сол кездегі халық қайғысын барынша реальды беруге ұмтылады. Ел жағдайын түзейтін, мына қыспақтан алып шығатын қолында күш-құдірет болмаған соң, жақсылықтың бәрі артта қалмады ма екен деп ойын өткенге бұрып, сарыуайымға да салынады. Сол кездегі өзінің рухани күйзелісін, «Батыр Баян» поэмасының кіріспесінде былай білдіреді:

Жүрегім, мен зарлымын жаралыға,
Сұм өмір абақты ғой саналыға,
Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі,
Сондықтан жаным күйіп жанамын да.

Қу өмір қызығы жоқ қажытқан соң,
Толғанып қарауым сол баяғыға.

Халқы қан жұтып жатқанда елдің өткені расында да, ертегідей еді. Еске алса өткен, өмір қолға ұстатпайтын бір сағым болып елестейтіні де, өткеннің жақсы жағын еске алса, жаны жадырап, көңілге қуаныш, жанға медет әкелетіндігі де жалған емес. Жаны жас баладай нәзік ақын, көңіліне қаяу түскен соң еріксіз өткенге мойын бұрады. Қазақ даласының тағы аңдары мен құстары өріп жүретін сәулетті де, сәнді шағын масатыдай құлпырған даласының төсінде, мыңғырып өскен малын баққан алаңсыз тірлігін іштей аңсайды. Есіне алса, көз алды тұманданып, жанарына жас үйіріледі. Бірақ бұл мүлде өткенге бет бұру, жаңадан жаны түршіге қашу емес, өзгелерді түңілдіріп үгіттеу де емес. Оны:

Жалғаны жоқ, адамнан
Жаңаны мақтар санаулы.
Не дұрыс шығар, не теріс,
Әйтеуір өткен — аяулы —

деп келтіреді, «Өткен — аяулы» өлеңінде. Бірақ бұл өлеңнен, жаңа қоғамға үзілді-кесілді қарсылықтан көрі, болашағы қалай болар екен деген ішкі толқын айқын аңғарылады. Бұл тек қазақ ақыны Мағжанның ғана басынан өткен жәйт емес, екі қоғам ауысуындағы өткенді қимай, жаңа қоғамның кемшілігін жедел байқап, оған наразылық мәнде өлеңдер жазу, орыс ақындарына да ортақ болған. Мәселен, Пушкин, Ресейде орнай бастаған капиталистік құрылымға қарсы шығып, феодализм-

нен капитализмге өту кезіндегі ақшаның пайда болуы, орыс халқының арасында, бұрыннан қалыптасып келе жатқан бауырмалдық қасиетті қалай жоя бастағандығын «Скупого рыцаря» өлеңінде әке мен баланың арасындағы трагедиялы қақтығыс арқылы тамаша көрсетіп береді (В. Кирпотин-Вершины. А. Пушкин, М. Лермонтов, Н. Некрасов. М., Худ. лит. 1970, стр. 130.). Сондай-ақ Лермонтов та «алтын ғасыр» артта қалды деген пессимистік сарындағы өлеңдер жазады. Оны 1930 жылғы жазылған «На жизнь надеяться страшась...» деген өлеңдерінде айқын байқатады.

Ақын наразылығын тудырған енді бір мәселе, кеңес үкіметі, үкімет басында қазақ кадрларын тұрақтандыру керек деген жалған саясатты бетке ұстай отырып, Қазақстанды бұрынғыдай орыс басшылары басқара беруі, толық дайындығы бар қазақ басшылары елді басқарудан жаппай шеттетіледі. Жиырмасыншы жылдардың аяғы мен отызыншы жылдардың бас кезінде КазЦИК-тің хатшысы болған, А. Асылбеков, халық жауы атанып, 1937 жылғы тергеуде берген жауабында осы сорақылықтардың бетін ашып көрсетіп, «тұрақтандыруды» бетке ұстап, *«бұрынғы ... саясат жалғасып келеді»*,— деп атап көрсетеді.

Әуелден аңғарымды ақын, мұның бәрін көрмей, сезбей қала алмайды. Қазақстандағы болып жатқан бұл орынсыздықтардың бәрі Мәскеуден басталып отырғанына көзі жетеді. Кеңес үкіметінің алғашқы күндеріндегі, қазақ шаруаларынан тартылып алынған шұрайлы жерлер — Семей, Ақмола, Торғай, Орал губерниясының өз иелеріне қайтарылуы, қазақ халқының ұлттық мемлекеттік құрылымының пайда болуы қуандырса да, халықтың орасан зор шығыны, ұмытыла бастаған «жүрек жарасынын» аузын қайтадан сыздатады. Қазақтың мұны өз ішінде ғана шешімін таба алатындығына көзі жетеді де, ел тәуелсіздігін аңсаған қуатты өлеңдері бірінен соң бірі туындайды.

Ол кезде өкіметті сынау былай тұрсын, оның дұрыстығына күмән келтірудің өзі, қара басты қатерге тігу деген сөз еді. Оны ақын білмей қалған жоқ, бірақ, қан жылап жатқан халқының көз жасына шомыла жүріп, басын бәйгеге тікті. **«Жауынгер жыры»** өлеңінде өзінің бұл шешімін: «Білгенінді істей бер, өлімменен ойнадым» деп тайсалмай жәрия етеді:

Ұлтымнан мен садақа,
Бекіндім, басты байладым,—

деп халқы үшін өз тағдырын құрбан ететінін білдіреді. Міне, Мағжанның «бүлікшіл ақын» болуының басты сыры осы еді. 1922 жылы, Еділ, Сыр елдерін, өз туып-өскен Қызылжар жерін, көршілес Ырғыз аудандарын аралап, ауыл өмірімен бетпе-бет танысып қазақтардың адам айтқысыз қиын жағдайын көзімен көріп, қатты күйзеледі. Ел мұңын өлеңмен жазып, үкімет басындағылардың назарына жеткізбекші болады. Бірақ керісінше «бақытқа батып жатқан» халықтың төбесіне қара бұлт үйірген, «кеңес үкіметінің қас жауы» болып шыға келеді. Қазақстанның өз ішіндегі Мәскеуге бағынған дәрменсіздік жігерін жасытады. Еліне өз қолымен берер көмегі болмаған соң, өмірден түңіліп, көңіл түбінен лекілдеп шыққан күйінішін тоқтата алмай: *«Басса екен топан жер жүзін, Жапса екен көбік күн көзін»*, мына тіршіліктен енді қандай қызық қалды, онанда жердің асты үстіне шықса екен деп қарғанады. Халық басындағы осы зобаланды көрседе, көрмеген сыңай танытып, шен құмарлықтан аса алмай, өз сөздерін жоғарыға өткізе білмеген тоғышарлар мен қарындарының қамын ойлаған алаяқтар билік құрған заманды құлпарша етіп күйретіп, өздерімен бірге ағызып алып кететін «топан суды» тәңіріден сұрайды. Олардың соңында өзі ғана қалып, қайтадан жандары жайсаң, жүректері таза адамдар жасасам деп мистикалық ойға да беріледі. Сөйтіп өзінің қуатты үнімен, саясаттың шоқпарын сілтеп, қазақтарды қойдай қырған Голощекин мен оның төңірегіндегі жандайшаптардың екі көздерін тас төбелеріне шығарады. Голощекиннің Қазақстанда жасап жатқан «кіші төңкерісін» көрсе де көрмегендей, сезсе де сезбегендей қара бастарының күйін күйттеген, қайсыбір ақындардай емес. Мағжан пікірі мен көзқарасын жасырмай, ашық айқасқа түседі.

Бірақ Мағжанның бұл қарсылығынан ол қоғамда ешқандай өзгеріс бола қоймайды. Халықты қыспақтан алып шығар жолды іздеген ақын, теңіздің арғы жағында жатқан түріктерге қарай мойын созады, түбіміз бір түркілер едік ғой, көмегінді бер дегендей қолын созады. Түрік бірлестігі тақырыбына арналған қайсыбір өлеңдері, міне сол кезде жарық көреді.

Ал енді бірде, қарулы отряд жіберіп, Қазақстанның азық-түлігін тартып алған Мәскеудің саясатын мысқылдап, «Иванов қалқам, Мә, саған арқам!» білгенінді істе дейді. Бұл не көрмеген арқа дейсің, әбден жауыр болып, Николайдың да, Керенский мен Колчактың да сойылдарына төтеп бергендігі сондай, көнтері болып кеткен, сен-

дерге тағы не керек болып отыр, «Арақ ішсең асыңа, Май керек пе?» оны да берейік. Халқын сендердің табандарына салып беріп отырған төрелерге жем керек. Оқығандарға елдің майын жинаудағы (азық-түлік салығын айтады) «ерлігі» үшін даңқын өсірер шен керек, деп шындықтың бетін ашып береді. Елдің ауыр халін көре тұра қайта-қайта толып жатқан салықтармен тұралатып жатқан «белсенділердің» абыройын да осылай айрандай төгеді.

Мағжанның үкімет саясатын осылайша сынаған өткір, уытты сөздері жауапсыз қалмайды. Пролетариат әдебиетінің өкілдері оған «тап жауы» ретінде кектене тап береді. Бұдан кейінгі кезеңдерде Мағжанның төбесіне үйірілген қара бұлт күшеймесе, ыдырамайды. Ақын өзінің сол кездегі рухани жалғыз қалғандығын «Ф-ға» деген арнау өлеңінде:

Өмір — заман. Жазы да бар, қысы бар,
Талай жанның туғаны бар, досы бар...
Тәңірінің дәрғаһынан қуылған,
Жақыны жоқ, досы да жоқ кісі бар,—

деп келтіреді. Ақынның өз тағдырын ел арасындағы мына бір аңызбен байланыстыра жазуының сыры бар. Ертеде Тәңірі жаманшылыққа бой алдыра бергеннен кейін, адамды жөнге келтірмек болып, төріне әкеліп, қасына отырғызады. Не істеу, не істемеу керектігін айтып тәрбиелей бастайды. Көзін де нәпсісін де әбден тойдырайын деген ниетпен, алдына небір тамаша тағамдарды қояды. Адам аузы мұрнынан шығып тойып отырып, жанары кенет дастарқан шетіндегі жалғыз бидайға түседі де, үйреншікті әдетіне басып, аузына салып жібереді. Сәлден соң бидайдан іші кеуіп, Тәңірдің жанында отырып «сасық жел» шығарып қояды. Оған қатты ашуланған Тәңір,—«адамды үйренген әдетінен тыю мүмкін емес екен» деп төрінен қуып жібереді.

Тәңір тәрізді кеңес үкіметі алғашында Мағжанды «оқыған жігіт» ретінде өздеріне қызметке тартады. Оның Ақмола губерниясының «Бостандық туы» газетінің редакторы болуы, Ташкентте қызмет істеп — 1923—27 жылдары Мәскеудегі жоғары әдебиет көркемөнер институтында оқуы сондықтан еді. 1924 жылдың 24 қарашасында Мәскеуде оқитын қазақ жастарының 1923 жылы Ташкенттен шыққан өлеңдер жинағын талқылаудан өткізгенге дейінгі жағдайы Тәңірдің төрінен сый-құрмет көрген адамдай еді. Ал Мағжанның жа-

на үкімет саясатын сезіп қалып, бұл қазақ халқы үшін нағыз тәуелсіздік емес екендігін жария етіп қоюы, Тәңірдің төрінде отырып, «сасық жел» шығарғанмен бірдей еді. Міне, ақынның өзін Тәңірдің дәрғағынан қуылған адаммен салыстыру сипаты осындай еді. Өзінің табанды көзқарасы үшін жақын жолдастарына да, туыстуғандарына да жексұрын болады. Сол жиналыста: «Мағжан өлендерінде өткенді аңсайды, ескілікті іздейді, ұлтшылдықты жырлайды, мен-мендікті дәріптейді» деген қаулы қабылданған күннен бастап, ҚазАПП басшылары ұйымдасқан түрде шабуыл бастайды.

Расында да, Мағжан поэзиясында өткенге үңіліп, қазақ халқының өткен өмірін дәріптейтін тұстары бар. Оны жоққа шығаруға болмайды. Оны «**Қорқыт**» поэма-сындағы:

Өткен күн ертегімен таласқандай,
Уа, дүние, ол күндерде Алаш қандай?!
Ой-қырдан орғып-қарғып еріккенде,
Алтайда ойнақ салып жүрген андай,—

деген шумақтарынан да аңғарамыз. Ақынның өткенге үңілуінің өзіндік себептері де болды. Мәселен, тыңғылықты әзірлік жұмыстары жүргізілмей, көшпелі қазақ шаруалары отырықшылдыққа күшпен көндіріледі. «Революциялық қызумен» желігіп алған, отырықшылыққа көшірушілер, кейбір жерлерде жүздеген шаруа қожалықтарын күшпен бір жерге жинастырып, орыс деревняларының үлгісімен, сахарадан қаз-қатар тігілген киіз үйлерден түп-түзу көшелері бар «поселкелер» жасауға кіріседі. Мұның арты малшылардың шаруа кеңістігінен, жайылымынан қол үзуіне, малға қолайлы суаты мен жемшөбінен айрылуына әкеліп соғады» (Қызылдар қырғыны. А. «Өнер», 1993, 6—7-б.).

Әсіресе 20-шы жылдардың екінші жартысынан бастап, қоғамды әбден меңдеп алған аса қатал әкімшілдік, әміршілдік террор, шаруаларды кооперация жолына түсіру идеясын бұзып ғана қоймай, оның пайдалы жақтарын да жоққа шығарады. Сөйтіп, ауыл шаруашылығындағы экономикалық заңдылықтарға жатпайтын, «ұлы бетбұрыс» шаруашылықтағы бұрыннан қалыптасқан жүйені аяусыз қиратып, қоғамды не түрлі қиындықтарға ұрындырудың алғы шарттарын жасайды. Бұған Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов т. б. 20—30 жылдары республикада басшы қызметте болған, біраз азаматтар қарсы шығып, дәстүрлі шаруашылық жүйесінің шырқын күш-

пен қиратуға болмайтындығын ескертеді. Бірақ, бұл ескерту ескерілмейді. Бұл қазақ зиялыларының наразылығын тудырады. Сөйтіп Қазақстанның жергілікті ерекшеліктері мен ұлттық мүддесі көперден шығарылады. Оған С. Садуақасовтың мына пікірін де қоса кеткеніміз жөн: «Ауылдың жағдайы тым нашарлап кетті. Ауылға коммунистік принциптермен барып соқтығыстық. Бұл ауыл табиғатына жат нәрсе, пайдасынан зияны көп екендігін ескермедік... «бай» деп ауыл ауқаттыларына жөн-жосықсыз қысым көрсетіп жатыр... Оларға қарсы кедейлерді айдап салып, түрмеге жапты. Совет өкіметі патша заманында салынған жолмен кетті... Мұның бар айырмашылығы кешегі сауатсыз адамдар бүгін бәрін жапырып келеді».

Міне, осылай өкімет тарапынан жіберіліп жатқан ұшы қиырсыз қателіктерінен қиналған елдің тағдырын, **«Өткен күн»** өлеңінде, қазақтың құлын-тайдай еркін жүрген кездерімен салыстыра жазады, еріксіз өткенді есіне алады. Жаңа заман дүрмегіне ілесіп ана тілінен жеріп, өзге тілдің жетегінде кетіп бара жатқан жастардың да, қылықтары жанына батып, жүрегін жаралады. Өз тілін бөтен тілмен шұбарлап, өз тектерінен жеріне бастауынан сескеніп, **«Еділдің сағасында»** атты өлеңінде:

Сөз сөйлесе, сабайтын,
Орыстың: «Совсем...», «Толькесін...»
Ойланбаса мынау күй
Келтірер кімнің күлкісін?!,—

деп, тілдерін шұбарлап, орынды орынсыз шүлдірлеп орыс сөздерін араластырып, қойыртпақтап сөйлегенге жастардың бой ұрып бара жатқандары, сонау жиырма-сыншы жылдардың өзінде-ақ ақынды аландатқан. Оның ешқандайда күлкісі жоқ, осы қалыпымен жалғаса берсе түбінде халықтың басындағы сор, бұл дегенің ұлттың трагедиясы дегендей болады. Бөтен халықтың құрбан мейрамын өз тойындай қызықтап, араққа сылқия тойып, орыстың темекі салған кесет дорбаларын мойындарына іліп алып, жат халықтың әдет-ғұрпына бауыр басып бара жатқаны жанын сыздатады. Ақын осы пікірі арқылы қазіргі қазақ тілінің қасіретін күні бұрын болжағандай болады.

Міне, жол сапармен ауылды аралап қайтқан ақын осындай әр түрлі жайсыз әсерлер алып қайтады, елдің ертеңгі болашағы қалай болып кетер екен деп аландайды да:

Қалада жүрген інішек,
Қайыс буган беліне,
Көз қырыңды сала көр,
Қазақтың қыршын төліне,—

деп әр нәрсеге еліктеуге дайын тұратын жастардың тағдырын, қалада жүрген қазақ зиялыларына аманат етіп тапсырады.

Мағжанның өзгелердің көңіл бөле бермейтін өмір қырларын назарға іліп әкетер қағылездігі, байқампаздығы, ұшқырлығы табиғат силаған аса ірі дарындылығы төңірегіндегі іші тар, көре алмаған топтың табандарына шөгір болып қадалады. Қаламдас «достары» ақынды өз іштеріне жібергісі келмейді. Сондықтан үнемі оның тырнағының астынан кір іздеумен болады. Сондықтанда көктемгі табиғат суреті әдемі берілген **«Сең»**, **«Қайың»** сияқты тамаша өлеңдерінің астарынан саяси қарсылық ізделеді.

Мағжанның өзі өмір сүріп отырған қоғамның кемшілігін айтуы, қазіргі демократиялық көзқараспен қарасак, үкіметті құлату мақсатында емес, керісінше идеялық бағыт беру, керек десеңіз «ел басқарғыш» солақайларға ақыл-кеңес десек те болғандай. Егер кеңес үкіметінің басшылары дер кезінде Мағжандар, Ахметтер, Смағұлдар, Әлихандар т. б. қазақ зиялыларының пікірлерін уақытында ескерген болса, халық бүкіл ғұмырында ұшырамаған аштықты бастан кешпес еді. Үкімет елді қызыл қанға боямай-ақ дамитын еді. Бірақ амал бар ма, ұлт зиялыларының асыл ойлары аяқ асты болып, өздері қуғын-сүргінге ұшырайды. Ақын өзінің сол кездегі халін **«Ертегі»** поэмасының кіріспесінде былай береді:

Бүгін жаным өртке оранған жанға ұксап,
Бүгін жаным тым аңсады от құшақ.
Жынды жүрек тығылады аузыма.
Тілім-тілім тілсе келіп у пышақ...
Бүгін жүрек отты қарак іздейді,
Бүгін жүрек күшті арақ іздейді.
Құшар едім... ішер едім... жылар ем...
«Сен» деуші жоқ. Бәрі де шет: «Сіз» дейді.

Сөйтіп халқына тілеген жақсылығы **«жаулық»** болып саналып, адал ниет қараланып, таза көңілі лайланып, іштей құсаланып өзімен-өзі болып қала береді. Ақын жаны шындықты айтып шырылдаған қызыл тілдің қырқылар сағатының тым жақын қалғандығын, ер-

кіне бағынбай кеткен асау жүрекке шылбыр тасталып арқандалар мезгілдің жақындап қалғандығын сезеді. «Саяси қылмыскер» ретінде ұсталып, атылар күннің жақындап қалғандығына көзі жетеді, оған өзін іштей дайындай бастайды.

Ендігі жерде өлеңдерінде өзін поэтикалық образ етіп, кейінгі ұрпақтың дұрыс қабылдауы үшін, жан сырын, шынайы әдеби ішкі сырын айтып жырлар жаза бастайды. Жаны жараланып, қайраты қажыған жан өмірден түніліп, төңірегінен өзіне тілеулес адамдар таппағандығына налиды. Торыққан сәттерінде, осы бір өсек аяңға толы әділетсіз ортадан қашып, жаны жайлы рахат хабар о дүниенің «жұмағына» асығады. Сондықтан да біреулерге «өлім» қорқынышты болып көрінсе, ол үшін «өлім күйі, тәтті күй», мына азаппен, тірі тозақтан құтқарушы, жанашыры болып елестейді. Іштей қалың ойдан қажыған ақын «*Өлім күйі тәтті күй, әлдиле — өлім, әлдиле*» деп көңіл қобызының күйін шертеді.

Бірақ бұл бір сарынды болып естілмейді. Ол ақынның ішкі жан күйзелісіне байланысты бір күйден, екінші күйге еріксіз ауысып отырады. Сөйтіп алты алаштың басындағы мұң-мұқтажын, қайғы-қасіретін өз көкірегіне жинап, ішкі дәрменсіздіктен рухани апатияға ұшырайды. Бұл күйреу — оның жан дүниесін түсіне алмаған адамдар үшін алаштың жоқтаушысы, жанашыры емес, керісінше өлім күйін күйлеген, елді өрге емес, көрге сүйреген кері тартпа ақын етіп көрсетті. Кейде ақын өзінің уытты сөздерімен бодандыққа өз еркімен бас иген халықтың намысын шымшыған алаштың қаралаушысына да айналады. Мұның негізгі себебі — ақынның рухани жалғыз қалуы, көкірегіндегі айтпақ ойын еліне жеткізе алмауы, оған қолдау таба алмай, ен даланы басына көтеріп, үйірін іздеген қоңыр қаздай күй кешуі еді. Енді бірде ол ұлтжанды адамның қорланған, намыстанған ішкі жан айғайы болып та елестейді. Сондықтан да оның қайсыбір өлеңдерінен дәрменсіздіктің азалы үні естілгендей елес беретіндігі сол. Кейбірінде ол әуен кара бұлт арасынан нұрын сеуіп жарқ етіп сәуле шашқан күн нұрындай қуат беретін адуын да, отты сөз нәсері болып төгіледі. Кейде ыза-кегі дене тітіркендіріп найзағайдай жаркылдайды да, теңіз бетінің таудай-таудай толқындары тәрізді буырқанып барып жағаға соғылады да ашуы басылған соң сағы сынып, қайтадан жуасиды. Ол өзінің осы ішкі жан толқындарын поэтикалық образында тамаша суреттеп береді. Поэтикалық фантазиясында өзіне тек ақын ретінде ғана карамай, ел тәуелсіздігі жо-

лында мерт болатын саяси күрескер ретінде қарағандығын мына өлеңінен байқаймыз.

Не көрсем де алаш үшін көргенім,
Маған атақ ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгенін!

деп айтқым келгенді айтамын, менің аузыма ешкімдерін қақпақ бола алмайсындар, істейтіндерің болса маған істей беріңдер, мен дайын дегенге келеді де, іштей өзін жазаға дайындай бастайды. Онан соң кейінгі ұрпақтарының өзінің пікірлерін, айтқан сөздерін қалай қабылдайтындары туралы әр түрлі жорамалдар жасайды. Тек жанымды дұрыс ұқсандар болды деп ұрпақтарының алдында ғана кішірейеді. Соларға үміт артады да, жапандағы молада жалғыз жатқан, өзінің есімін аялаған, атын әлемге мақтанышпен таратқан келер ұрпақтар туралы әр түрлі ойларын айтады. Бұдан ақынның қолына қалам алып жаза бастағаннан-ақ алдына белгілі бір әдеби мақсат қойғандығын байқатады. Және оған үлкен дайындықтармен келгендігін көрсетеді. Өзінің осы бір әдеби әдісі арқылы, (болмаса болжамы) Гитлер бастаған фашистердің Германияның басына келерін 100 жыл бұрын болжаған Гейненің, өзі өлген соң даңқы әлемді шарлайтынын айтып кеткен Пушкинді, Лермонтовты, Қазан төңкерісі жеңетінін 1908 жылы білген Достоевский мен Блокты еске салады. Міне, осының бәрі, бұл ұлы адамдардың тағдырлас келетіндігінің айғағы.

Мағжан жаратылысынан табанды, бірбеткей болған. Бірақ оның 1936 жылғы айдаудан оралғаннан кейінгі жазған өлеңдеріне қарап, қиындыққа төзімсіз, солқылдақ екен деп ойлауға әсте болмайды. Керісінше ұзақ жылдар бойы тобынан бөлініп қалған аққудың, үйіріне келіп қосылғаннан кейінгі қуанышы. Бұл көкірегінде бұғып жатқан ұлы арманнан бас тарту емес, ел ішіне дүрбелең тудыруды жөн көрмегендіктен деп қабылдау керек. Әйтпесе, қолындағы қобызын тасқа ұрып қиратқан баксыдай жуасыды, қолына қалам алмады деп ойласақ әбден қателесеміз. Өйткені ақын 1937 жылы соңғы үшінші рет тұтқындалғанда, Қызылжардағы әкесінің үйінде «шүберекке түйілген» өлеңдер болған. Оның Алматыда қайтадан тұтқындалған хабары келгенде, сондағы бір көңілі жақын адамдардың үйіне апарып жасырған. Мұнан кейінгі өлеңдердің тағдыры бізге күні бүгінге дейін белгісіз.

1936 жылы ақынның түрмеден оралғандығын есті-

ген Жамал, Таупиық Бердіғожиндер амандасып шығуға барады. Жамал апаның айтуынша түрмеден ренді оралған екен. Соны байқаған Таупиық: «Мақа, реніңіз жаман емес екен»,— деп көңіл білдіргенде, қапаланып, «ренді өзгерту тәңірдің қолында, әй кайдам, тағы да ұстап алып кетпесе...» деп күрсінеді. Оны естіп отырғандар таңданысып қалады. Соңынан Мұқановтың шақыртуымен Алматыға кетіп бара жатқанда, біз жоғарыда сөз еткен шүберекке түйілген өлеңдерін анасының қолына тапсырып кеткен екен. Сол кеткеннен ақын қайыра еліне орала алмайды, анасының бетін қайыра көруді де тағдыр жазбайды.

...Енді оның өлеңдеріндегі өлім сарынының жазылуына қайта оралайық. Күн батыстан көтеріліп келе жатқан дауылды алдын ала сезіп елін сақтандырған ақын, Қазан төңкерісінің күткендей елді май шелпекке орап тастамайтындығын да алдын ала болжап айтып тастаған еді. Бірақ ол рухани саңырау адамдардың санасына жетпейді, сол себептен де ол «тәңірдің дарғаһынан» қуылған жан. Сондықтан да оның өлуі керек. Оны жаңа қоғамның түсінгісі де, төріне шығарғысы да келмейді. Олар қуаламай іштеріне тарту үшін түк естімейтін, түк көрмейтін саңырау болғаны жөн. Бірақ олай болғанды ақын жаны қаламайды. Сондықтан гүл жемісі жайнаған, бұлбұлдары сайраған о дүниеге асығады. Түк көрмейтін керендер үшін бұл жалғанда орын да, өмір де бар. Оның үлесіне тигені — өлім. Оны ақын «Бүгінгі күн өмір, өлім — менікі» деп жазады. Басы сайранмен басталған сұм жалғанның соңы ойранмен бітіп, жаты түгіл, жақынына да жексұрын боларын сезімтал жан әуелден ақ аңғарған. Сол себептен де суық көзін қадап, «тезірек» деп күтіп, тісін шықырлатып өзіне шақырған ку өлімге қол созып, оның ұсынысымен іштей келіседі. Құлағына өлім күйін шерткен Моцарттың әуені, Пушкин мен Лермонтов, Блок күрсінісі келеді. Сөйтіп бұл жалғанда жалғыз қалған ақын өлім әуенімен тербеледі. Оны жаны сүйген жақынындай қабылдап, құшақ жайып қарсы жүреді. Көз алдында әр түрлі елестер пайда болады. Бірде төбелерінен бір жұлдыз ағып түсіп, елім деп еңіреген ұлдарының өмірден өткенін сезбеген тобыр келсе, бірде құлағына бүгін «әлде біреудің» қаза болғанын сөз етіп, күбірлескен желдің сыбдыры естілгендей болады.

О дүниеге асығуының тағы да бір еңыры бар. Ол жақта бүкіл болмысымен құлай сүйген адамдары бар. Олар діндарлар мақтап уағыздаған жұмақтың төрінде артта-

рынан келерін біліп, күтіп алуға асыққандай өмірден тым ерте кеткендер. Қоғамның дарғаһынан қуылған соң, солардың артынан барып, өзі сүйген, өзін түсінген жандармен бірге болғысы келеді. Осының бәрін акын тұспалдап келтіреді. Айтар ойын жайып салмайды, жұмбақтап меңзейді. Бұл оның әдеби әдісі. Онымен біз «Мені де, өлім әлдиле» өлеңінде танысамыз. Өлеңде алты поэтикалық образ бар. Үшеуі белгілі; ұлы Граждан, әйелі Зейнеп, сүйікті шәкірті Бернияз, соңғы үшеуі кімдер?.. әлі де тереңдеп зерттеуді қажет етеді.

Акын кейде өлімге философиялық тұрғыдан да келеді. Адамдарға қорқыныш тудыратын өлімнің не екендігін білгісі келеді. Онымен іштей арбасады жаз бен күздің мәңгілік емесі секіді, адамның жастығы да мәңгілік емес, кәртаяды, әдемі жүзді әжім ұялайды. Қара шаштың түсі ағарады. Тамырларды қуалап аққан қызыл қанға сары су түседі. Өмір жасарады, жаңарады. Ұрпақтар да солай бірін-бірі ауыстырып отырады. Міне, сол кезде оны еске алатындар, оған табынатындар бола ма?... оны толғандыратын осылар.

Өмірмен тәтті қоштасып,
Өліммен қол ұстасып,
Үстіме топырақ үюлі,
Суық жерде көмулі,
Қара жерді құшақтап
Жатқанымда мен сорлы,
Мені есіне кім алар?!—

деуі содан.

Енді бірде акын жүрегі қарлы боранның жақындап келе жатқандығын біліп, соның астында үсіп өлерін сезген бұлбұлдай бұлқынады. Жан дәрмен әлде бір жаққа ұшып кеткісі келеді. Бірақ қойнындағы сұм қиял сылқ-сылқ күліп, мазақ етіп тоқтата береді. Көз алдына сөнген өмір, өлген үміт келеді де жанарына қос тамшы болып ұялайды. Оны «*Өледі үміт, мен де ұзамай өлемін. Соққы жеген сорлы жүрек біледі*» деп келтіреді, «*Алдамшы өмір*» өлеңінде. «*Өмір — бұлақ, Үміт — құрақ*»,— дейді акын жан дүниесі астаң-кестең, жүрегі тілім-тілім болып отырып. Өмір әне-міне дегенше сылдырап өте шығады. Біреу алдына қойған мақсатына жетіп үлгерсе, екіншісі жол ортада қалады. Акын іштей осыларды саралайды. Ғұмыр өтіп барады, асыл арман қол бұлғап алыстап кетті. Содан да болар үміті құрау-құрау, жаны жамау, жүрегі сыздайды. Өмірдің тәтті суын қанып, тойып ішкісі келеді. Бірақ тағдыр оған оны бұйыртпаған.

Кейде темірқазық жұлдызындай алдына бағдар етіп ұстаған «ұлы мақсатты» алдамшы деп итеріп тастағысы да келеді. Бірақ «ұлтым» дегенде шапшып ойнаған ыстық қаны, ол ниетінен лезде айнытады да қайтадан у ішкізеді. Бұл шылым шегіп отырған адамның байқамай түтінін ішіне жұтып жіберіп, шашалғаны іспетті. Ақын шындығында шылымға емес, өмірдің ауыртпалығына, соңынан қиқу салып қуалаған қуғыншылардың соққыларынан тұншығады. Асыл үміт алдап кеткен соң қиқу салдырған қу өмір оған қызықсыз, сұрықсыз. Өмірдің уын тоя ішкен ақын, «кел» деп алыстан қызықтырып қасына шақырған о дүниенің құшағына асығады. Сонда барып, демін алып есін жиған соң халқына «даңқпен» қайтадан оралғысы келеді. — «Шылым» өлеңінде.

Мағжан өзге емес, алдымен өзіне-өзі баға берген адам. Кейінгі толқындар оны төбесіне көтеріп, бір кездегі өшкен айы деп қабылдайтындарына сенген. Сол себептен де алты алаштың арасынан данышпан ақын уақытша кетпек. Өзінің бір кезде айтқан сөзі, асыл болжамдары шынға айналғандарына халқының көздері жетіп, өкініштен өзектерін у жалап, өзін іздеп, бір кездегі кесек атып араларынан аластаған арыстарын қошаметтеп қарсы алып, бейнесін гүл шоқтарымен көмкеріп төрлеріне іліп, атын аңыз ғып айта бастағанда мәңгілікке қайтып оралмақ. Ұлы ақын осыған іштей бекінеді де, алашымен іштей қоштасады. Оны «№ ...альбомына» өлеңінде өсиет ретінде жазады. Бірақ өмірден тым ерте кетіп бара жатқаны үшін өзіне жамандық жасаған жауларына да, қылышынан қан тамған зұлым заманды да кіналамайды, лағынат айтпайды. Даланың гүлін жинап, өмірдің уына емес, шарбатына қанып зар сұрамай, зар жыламай өмірден күліп, жайнап өтулеріне тілек білдіреді. Тек ұрпақтарына жалғыз ғана аманаты бар, қырдағы елінің мұңына ұмытпай құлақ түріп жүруін, жыласа көздерін сүртіп, жығылса таяныш болуларын сұрайды. Ақынның бұл соңғы тілегі.

Расында да, айтқан сөзі ай мен күнге парапар болған ақынның араларынан кеткенін халқы әуелгіде сезбей қалады. Оған күңірене күрсініп, жоқтау айтпайды. Сондай бір жақсы адамның өмірден ерте үзілгенін біліп жел ғана жылайды. Тек жарты ғасыр өтіп, атом апатынан эзер аман қалғанда алты алашы, қуатты сөздерінің құдіретін танып, көзіне іркілген жасты жеңімен сүртіп, ақырын ғана күрсінді.

ТҮРКІЛЕР БІРЛІГІН ТУ ЕТКЕН

Түрік — атты алып теректің тамырынан тараған қандас халықтардың қалыптасу — даму жолының өзіндік үлкен тарихы бар екендігі белгілі. Еліміз тәуелсіздігін жариялаған күні бірінші болып тәуелсіздігімізді тану арқылы Түрік мемлекеті өзінің қазақ халқымен түбі терең туысқандығын танытты деп қабылдадық. Осы терең тарихтың қойнауына енді ғана бойлап жатқан жайымыз бар. Ал отызыншы жылдардағы қазақ зиялылары бұл тақырыпқа сол кезде-ақ барған. Мәселен, араға көптеген жылдар салып халқымен қайтадан қауышқан Мағжанның отты жырлары осы ұмытылған тарихымызбен қайтадан қауыштырды. Мағжан қазақ тарихын былай бастайды:

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан не тамаша күндер кешкен,—

деп ертедегі түркілердің бір тұтас мемлекет болып, оның кейін әр түрлі қанды шапқыншылықтарды бастан кешіруі салдарынан әуелгі атын да атағын да жоғалтып алғанын білдіреді. Оның ішінде Тұранның тарихтан өшуінде өлшеусіз рөл атқарған — Араб халифатының шапқыншылығын есімізге оралтады. Арабтар — халықтың санасын жаулау арқылы рухани құлдықта ұстауға барлық күш-құдіретін жұмсайды. Діні мен тілінің, әдет-ғұрпымен салт-дәстүрінің жойылуына барынша күш салады. «Араб халифаты түрік елінің ата мұрасы болған оймақ жазуын істен шығарып, осы арқылы келер ұрпақ жас буынды өткендегі ата тарихынан мүлде қол үздіріп жіберді»,— деп күйзеле жазады. профессор М. Мырзахметов (Қазақ қалай орыстандырылды. А., Атамұра — Қазақстан. 1993, 97-б). Араб халифатының әскери қол басшысы Қутайба ибн Мүсілімнің (660—715) басшылығымен Тұран өлкесін 705—715 жылдары талан-таражға ұшыратып, халқын қырып-жояды да, Тұран атауын Түркістан атауымен алмастырады. Тұранның тарихтағы атауы осылай тарихтан өшеді.

Тұранның жоғалтқан салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын жинастырып, өзінің «Первобытная культура» атты жинағында жазып қалдырып кеткен, ағылшын этнографы Э. Тайлор. Бұл еңбек орыс тіліне алғаш рет 1871 жылы аударылып, Ресейдің ішіне кеңінен таралып, оқырмандарының жылы ықыласына бөленеді. Қазақ ақыны Мағ-

жанның бұл еңбекпен 1916 жылға дейінгі аралықта оқып танысқаны байқалады. Оны біз шығармашылығының алғашқы кезеңінде жарық көрген. «Айға» өлеңінен жақсы байқаймыз. Мағжанның өз кезеңіндегі ақындардан басты бір ерекшелігі, қандайда бір болмасын оқыған еңбегін өлеңдерінде пайдаланып, поэзия тілінде сөйлетіп, оқырмандарына жеткізіп отырған. Оның басты себебі — педагог-ағартушылығы деп қарағанымыз жөн. Себебі қазақтың жаппай сауаттануы Қазан төңкерісінен кейін басталғанын тарих жоққа шығара алмайды. Мағжан өз білгенін жұртқа білдіру мақсатында, халықтың санасын ояту, тарихын, салт-дәстүрін, наным-сенімдерін естеріне түсіріп, елдің өткеніне деген құрметін арттырып, империяның тұяғынан бөлініп шығып кете алатындай жағдайда, дербес бөлек мемлекет болып кете алатындықтарына сенімдерін күшейтуді мақсат еткен. Сөйтіп еліміздің өткенін көз алдымызға әкеліп, өлең жолдарымен түркілердің мекен еткен географиялық қонысының картасын сызып береді.

Ұзақ жылдар бойы бұратана, өнері, мәдениеті дамымаған ел болып кемсітіліп келген қазақ халқының шын мәніндегі өткен тарихын, Мағжан өлеңмен жазып кеткен. Мағжан қазақ хандарының тарихын тым әріден — Афрасиябтан бастайды. Кезінде әлемді өзінің қаһарымен солқылдатқан, Шыңғысханды біз енді-енді ғана қазақ еді деп (әлі де жасқаншақтап отырмыз) айта бастасақ, Мағжан оны сол кезде-ақ Түркістанның топырағынан екендігін батыл айта білген. Әл-Фарабиді — Мағжан жиырмасыншы жылдары қазақтың асқан білімді философы деп мақтанышпен жазса, қазақтар оның есімін алпысыншы жылдары ғана естіді. Түркі халықтарының оқу-білімін жетілдірудегі, ақсақ Темірдің теңдесі жоқ еңбегін де мақтаныш еткен осы Мағжан еді. Біз Мағжанның бір ғана «Түркістан» өлеңі арқылы бүкіл тарихи даму жолдарымызбен, ел сыйлаған батырларымызбен, хандарымызбен, Ұлықбектей ғалымдарымызбен таныстық.

Ал тюрколог-тарихшы, орыс ғалымы А. П. Чулишников өзінің «Очерки по истории казах-киргизского народа» деген еңбегінде біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырда Шығыс Европа мен Орта Азияның аралығында өмір сүрген біртұтас мемлекет болған түрік тектес халықтарды тіл ерекшеліктеріне қарай үшке бөледі. Батыс түріктер, шығыс түріктер, оңтүстік шығыс түркі. Батыс түркіне: қазақ, қырғыз, сібір, ертіс, башқұрт, қырым татарларын; оңтүстік түркілерге: түркмен, эзербайжан, кавказ

халқын, Балқан жағалауы халқын, анталиялық Қырымды, шығысына: алтайлықтарды, басқа да ұлттарды жатқызады. Осы халықтардың бәрі ұйымдасқан күшті мемлекет болып Алтай, Саян тауларының бөктеріндегі жайылымдарды меңгерді. Тарбағатай тауының оңтүстік сілемдерінен Енесей, Томск губернияларын қамтыды. Тарием сағасына дейінгі аралықтағы ұшы қиыры жоқ жерді қытайлардан соғыспен тартып алған деседі. Осы бір ештемеден қаймықпайтын батыр халықты қытайлықтар сыйлады да, одан жасқанды да, деп тарих шындығына жүгінеді:

Еркін ырғып шыққам асқар Алтайға,
Қырда тұрып садақ тартқам Қытайға,—

деуі де Мағжанның сондықтан. Сырдарияның алғашқы атауы — Яқсарт, Әмударияның — Оқыс болғанын, кейіннен оны парсылардың Жейхун, Сейхун деп атағанын Мағжан өлеңінде келтірсе, тарихшы А. П. Чулишников оны растайды. Лев Гумилевтың «Қиял патшалығын іздеу» еңбегінде құла түзде Гуннудан (Қытайдан) әлдеқайда күшті мемлекет Түрік мемлекеті құрылды дей отырып, 500—569 жылдар ішінде Сары теңіз бен Қара теңіз аралығында жатқан ұланбайтақ даланы Түрік мемлекеті иеленіп күшті державаға айналды. Онымен Византия, Иран, Сібір угорлары, Грекия санасып саудасаттық қатынастар жасауға мәжбүр болған деп атап өтеді. Оны Мағжанның:

Түркістан — екі дүние есігі ғой,
Түркістан — ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой,—

деп жырлады. Мұны қайсыбір әдебиет зерттеушілері Шымкент облысындағы Түркістан қаласымен шатастырып жүр.

Түрік тайпаларының тарихы туралы жазылған Чулишниковтың еңбектерімен таныстығын мына пікір де дәлелдейді. Орыс ғалымы «жетінші ғасырда Семиречье «Жетісу өлкесі» үлкен сауда-саттықтың орталығына айналды, табиғаттың көркемдігімен, Ферғана мен Қашқарияға жақындығымен де ерекшеленеді»,— деп атап көрсетеді. Бұған дейінгі түрік хандығының резиденциясы Алтайда болған, сауда-саттық байланысын жасау үшін түрік елшілері Константинопольда болып қайтса, Визан-

тия императоры Юстин II-нің Земерха бастаған елшілері Алтай өлкесінде болып қайтып, Түркістан жерінің сұлулығын, халқының батыр, ержүректілігін императорға тілмен айтып жеткізе алмаған. Жібек жолымен өткен керуеншілер Түрік мемлекетінің даңқын дүние жүзіне паш еткен. Оны «Жер жүзіне» өлеңінде:

Жер жүзіне ер атағым жайылған,
Жан емеспін оттан, судан тайынған —

деп келтіреді.

Түрік мемлекеті кейін селжуқ, қараханид, оғыздардың мемлекет болуының нәтижесінде өздерінің саяси күштерінен айрылып мемлекет болудан қалады. Әртүрлі ұлыс тайпаларға бөлінеді. Бір-бірінен территориялық, саяси және мәдени байланыстары да ажырайды. Байырғы түрік жұртының ұрпақтары бірі шаман дінінде қалса, бірі ислам дініне көшіп, басқасы христиан дініне өтіп азып-тозып кетеді. Көрші орыс мемлекеті мен жоңғарлардың үздіксіз шабуылдары да кесірін аз тигізбеген. Іргесі шайқалып, тозғындаған түрік халықтарының одан кейін еңсесін көтертпей, иығын басып тастауда Ислам дінінің күші де мықты ықпал етеді. Мұсылман дінінің буддистер мен христиан дініне қарағанда аса қуаттылығы жөнінде В. В. Бартольд 1926 жылы 27 февральда Бакуде өткен Бүкілодақтық тюрколіктер съезінде атап көрсетеді. Мұсылман дінінің жақсы тәрбиелік мәні болса да, бұрынғы арыстандай айбатты халықтың бойындағы ыстық қанын суытып, белгісіз бір тылсым күш иелерімен байланыстырып көкіректеріне қорқыныш ендіріп, үрейлендіріп ержүрек халықты бұдан кейінгі кезеңдерде мықтап бағындырып алады. Сөйтіп бір кездегі ер халықтың ерік жігерін тізгіндеп қол аяқтарын матап тастайды. Бір кездерде тамырларында ыстық қан ойнаған түркілердің жігерін алған ислам дінінің осы залалды жақтарына наразылығын ақын «Дін үйреткенге» өлеңінде былай білдіреді:

Ақылға, жан-жүрекке кісен салды,
Көрмейтін көзді көр ғып артты-алды,
Үйретіп, дін деп құлдық, қорқақтықты,
Қандай құл бізге молда бола қалды?!

деп мұсылман дінінің шарифатына әбден құлшылық еткен түркілердің жасып, бөтен халықтардың табанында құлға айналып кеткеніне қатты налиды. Қайдағы бір

дінді ойлап тауып өздерінді де, өзгелерді де бөтен халықтың матауына бердіңдер деп өкпе айтады.

«Қазақ тілі» өлеңінде:

Қыран құстың қос қанаты қырқылды,
Күндей күшті күркіреген ел тынды.
Асқар Алтай — алтын ана есте жоқ,
Батыр, хандар — асқан жандар ұмытылды!,—

деп отырып, *«осындай елден мұра болып қазақ тілі қалып еді, енді онан да айырылатын болдық»* деп қазақ тілінің құдіретін жоя бастағанын күйзеле жыр етеді.

Ал **«Алыстағы бауырыма»** деген өлеңін (1918—1922), жылдар аралығындағы Ататүрік бастаған Түркиядағы ұлт-азаттық соғысқа арнап жазған. Түркия республикасының көсемі — Мұстафа Кемел Ататүрік 1881 жылы өмірге келді. Әкесі Әли Рыза бей ерте қайтыс болып, шешесі Зубейда ханымның тәрбиесінде өседі. Ыстамбұлдағы әскери училищені және әскери академияны тамамдайды. Ататүрік қиын-қыстау кезеңде ұлт-азаттық күресті басқарып туған елін ғасырлар бойына созылған сұлтандар әулетінің, империалистік мемлекеттердің Отанын бөлшектеп, әлем картасынан алып тастау жөніндегі арам пиғылынан құтқарды. Сөйтіп Батыс үлгісіндегі Европалық сипаттағы демократияға негізделген бүгінгі Түркия республикасын дүниеге әкелді. Ол ресми түрде 1923 жылы 29 қазанда жарияланады. Оның тұңғыш президенті өзі болады (1923—1938).

1934 жылы Түркияда фамилиялар туралы заң қабылданғанда түрік халқының алдындағы орасан зор еңбегі ескеріліп ұлы ұлттық мәжілістің (парламенттің) арнайы қаулысымен **«Ататүрік»** фамилиясы беріледі. Түрік армиясының Бас колбасшысы ретінде Сакария қаласында грек әскерлерімен 22 тәулікке созылған ұрыста тамаша жеңіске жетуіне орай 1921 жылы қыркүйек айында оған **«маршал»** дәрежесі (бұл кезде 40 жастағы Ататүрік армия генералы болған) және **«Ғази»** («Жеңімпаз») атағы берілген еді. Түркия республикасының бірінші конституциясын дайындап, бекітуге де Ататүрік басшылық етеді.

Ататүрік шын мәніндегі біртұтас түрік ұлтшылы болған. Түрік бірлігіне жан-тәнімен берілген әрті сенген. КСРО-ның құлайтынын білген, сондықтан сол кезде-ақ Түркияның бұған дайын болуы керектігін айтқан. Түркия республикасының 10 жылдығына орай, 1933 жылы өткен салтанатты жиында былай деген: «Бүгін Кеңестік

Ресей — досымыз. Бұл достыққа біз бүгін мұқтажбыз. Бірақ ертең не боларын ешкім кесіп айта алмайды. Дәл Осман империясы сияқты, Австрия-Венгрия сияқты ол да ыдырауы мүмкін. Міне сонда не істейтінін Түркия білуге тиіс. Біздің бұл «досымыздың» билігінде тілі бір, наным-сенімі бір, өзегі бір бауырларымыз бар. Соларға қол ұшын беруге дайын болуымыз керек. Халықтар бұған қалай дайындалады? Рухани көпірлерін берік ұстай отырып. Тіл — бір көпір. Наным-сенім — бір көпір... Тарих — бір көпір... Біз бүгін олардан тіл тұрғысынан да, салт-дәстүр жөнінен де, тарихи байланыстардан ажырап өте алыста қалып қойдық. Тарихи байланыстарды жаңғыртуымыз керек. Түркі бірлігінің күндердің күнінде шындыққа айналатынына сенемін», — деген екен. Ататүрік 1938 жылы бауыр ауруынан қайтыс болады.

Мағжанның Түркия халқына алыстан сәлем жолдау сырының бір қыры осы. Тарихи деректерде Түрік мемлекеті күйрегеннен кейін оғыздардың бір бөлігі теңізден өтіп кеткен, қазіргі Түркиямыз сол деседі. Мағжанның бұл деректерден де хабары бар екенін:

Алтайдың алтын күні еркелетіп,
Келгенде жолбарыс боп, жаңа ер жетіп,
Ақ теңіз, Қара теңіз ар жағына,
Бауырым, мені тастап қалдың кетіп.

деген сөздері аңғартады. Бірақ оны тереңдеп зерттеу тарихшыларымыздың ісі десек те Мағжанның:

Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атқа,
Лайық па құл боп тұру? Жүр кетелік.
Алтайға, ата мирас алтын таққа, —

деп баяғыдан бірігіп бір ел болуға шақыруы, Ататүрік идеясымен де қабысып келгендігін ұмытуға болмайды. Иісі түрік халықтарының екі атауы бар, бірі «түрік» сөзі, екіншісі — *Түркістан* деген ұғым. ХІХ ғасырда жалпы түріктерді Анадолы (Анталія) түріктерінен ажыратып алу үшін алғашқыларын түркі деп атаған. Сөйтіп түрік сөзі Түрік республикасының азаматтарына қолданылған. Мағжанның кезінде Түрік мемлекетінің аса ірі держава болғанын, онан өзгелердің қорқып, үрейленгенін жазған тұстарындағы қайсыбір сөз қолданыстары Кеңес өкіметі кезінде «қорқақ құлдар» деп кедейлерді, үкімет басында отырған кедей табынан шыққандарды айтты деген сыңаржақ пікірлер де болған.

Мағжанға кезіндегі тағылған үлкен айыптың бірі «өз ұлтын, қазақ халқын тым жоғары дәріптейді» деген пікірлер. Мағжанның түрік тектес халықтардың арасынан қазақ халқын жоғары қою себебі мынадан болған: Қазақстандағы XVIII ғасырдың басында жаппай жүргізілген археологиялық қазбалардың нәтижесі, қазақстан жерінде өте ерте кездерде-ақ кен өндіріп, темір жасағандарын дәлелдейтін темірден жасалған қару-жарақтар, балта, найзаның темір ұшы, Торғай өлкесінен, Орынбор губерниясының солтүстік-шығыс өңірінен, Сырдария облысынан, Алтай өлкесінің етегі мен Ертіс жағалауынан табылған. Торғай, Ақмола, Семей өлкелерінен табылған қазбалар: малахит, күміс, қола өндіретін рудалар осы өлкеде болғанын көрсетеді. Көкшетау облысының Қотыркөл станциясына жақын жерден алтын өндіргенін байыту зауыттарының қаңқаларының табылғанынан анықталған. Кендерді балқыту үшін арнаулы қазан шұңқырлар пайдаланылған. Орал өлкесінің «Сайғақшы» деп аталатын жерінде (бұл бұрынғы атауы) кісі бойындай коридорлардың тастан ойылып жасалуы қатып қалған кен қалдықтары осы жерде кезінде кен рудаларының болғанын дәлелдеген. Оны «Орал тауы» өлеңінен оқып байқауға болады.

Ал Семей, Көкшетау облыстарынан табылған қыш құмыралардың ішінен құйылған металдардың қақтары табылған. Өскемен, Павлодар, Қарқаралы, Ертіс, Елек, Алтай бөктерінен табылған қазбалар, қола дәуірінде өнеркәсіпті дамыған қалалардың болғанын, жазу мәдениетінің, өнерінің дамығанын көрсеткен. Қарқаралы өңірінен табылған қазбалар арасынан алтын әшекейлі ыдыстардың, жер жыртатын құралдардың табылуы, түрік тектес халықтардың қайсыбір бөліктері отырықшы болғандығын дәлелдеген. Бұл түрік тектес халықтар, оның ішінде қазақтардың бабалары емес, арилықтар, скифтер деген кезінде қарсы пікірлер айтылып, күні бүгінге дейін қазақ тарихы XV ғасырдан басталып зерттеліп келеді. Ал революцияға дейін түрік тарихы Санкт-Петербург, Мәскеу университеттерінде арнаулы курс ретінде оқытылып келген.

Мағжан қазақ тарихын түрік тектес халықтардың бірлігінен іздейді. Соның негізінде қарайды. Сондықтан мұны қазақ халқының мына тарихын жазатын тарихшыларымыз үшін бағдарлама деп қарастырғанымыз жөн.

Мағжан халқымыздың болашағы түрік тектес халықтардың бірлігінде деп таныған. Поэзиясында түрік бір-

лігін жырлауы да сол. Түрік тектес халықтардың басын біріктіріп бір кездегідей күркіреген ел болуымызды армандап өтті, ол өзі ол күнге жете алмады. Жер байлығын, географиялық құрылымын ескере отырып, астанамыздың (Орталықта) болуын қалайды. Тіпті ақын қамыққан сәтінде, айтар ойын халқының санасына жеткізе алмай қиналған сәтінде, өзіне жауыға қараған саяси қарсыластарымен егеске түскен сәтінде біркездегі батыр түрік халқының ұрпағы емеспін бе деп, өз-өзіне рух береді.

Мағжандар армандаған Түркістан бірлігін құру идеясының алғашқы кезеңі 1917—20 жылдар аралығында болды. Түркістан (Қокан) автономиясының жетекшілері болған М. Тынышбаев пен Мұстафа Шоқаевтар, 1920 жылы Түрік республикасы мен Түрік Компартиясын құру жайлы Тұрар Рысқұловты Мәскеуге жіберген ұсынысының немен тынғандығын біз тарихтан жақсы білеміз. Ал президентіміз Н. Назарбаевтың Түркиямен дұрыс қарым-қатынас орнатып отыруы айналып келгенде өмірден ерте кеткен Әлихан, Тұрар, Міржақып, Ахмет, Жүсіпбек, Мағжан, Мұстафа т. б. қазақ ойшылдарының жоспарланған ұлы армандарының бірі екендігі даусыз. Түркия да қазақ елімен іргесін жақындатуға күш салуда. Бұған екі ел арасындағы қалыптасып отырған экономикалық байланыстар куә. Алып дария қаншама қуаңшылыққа ұшыраса да, түбі арнасының толыған көзі бар екен ғой. Сол көзге сай алтын арқаулардың жалғасып жатқанына құба-құп дейміз.

II БӨЛІМ

«М. Жұмабаевты мен өзіндік ерекше, табиғат болмысы бөлек ақын, өлеңнің асқан шебері санағанмын және солай санаймын да: бұл орайда ол Абайдың лайықты жолын қуушы, әрі дамытушы деуге болады».

Сайфи ҚҰДАШ

«Мағжан өз тегін де, өз жерін де ардақтаумен өткен, өмірдегі азаматтық орнын ардақтауға ұмтылған, өлең сөзді асыл маржандай терген, сұлу жырымен оқырман жүрегін баураған, ал өзі болса, өне бойы қапаста, қайғы мен қасіретте өмір кешіп, ақырында мүлт кеткен, өзі айтатындай, соры арылмаған халқының зарлы перзенті».

Мүсілім БАЗАРБАЕВ

МАҒЖАН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Мағжан қазақ әдебиетінің қалыптасуында ежелгі сақ, ғұн, түрік, қыпшақ дәуірімен бастау алған ауыз әдебиетінің рөліне ерекше ден қойған. Халқымыздың аса бағалы рухани байлығы деп бағалап, оны сақтауға айрықша мән берген. Бұл ойымызды ақынның мына пікірлері де бекіте түсті: «Өткен дәуірдегі теңіздей тұңғық әдебиетіміздің бізге бұл күнде адасқан ұшқындары, тентіреген тамшылары ғана жетіп отыр. Көбі, көбі болғанда ең сұлулары ұмытылған, желдей ескен жыраулармен бірге топыраққа айналған. Баяғыда отыз күн, отыз түн айтылатын Қобыландылардың ауызда адасып, азғантайы ғана қалған. Талай күндерге созылған ертегілердің басы қайырылып, аяғына жетіп, шоп-шолақ болып қалған. Талай жүйріктердің тұңғық таза толғаулары — араб, парсы, сарт-сауанның сөздері араласып, балдырбатпаққа айналған...

Бірақ, талайлар ұмытылып қалды деп қанша өкінгенмен, әлде болса да ауызда аман қалған әдебиетіміз талай елдердің ауыз әдебиетінен бай. Әлі де болса ауыз әдебиетіміз, бір елдің жазба әдебиетіне негіз болуға жарарлық. Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемейтін емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. Алдымен сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті. Негізі берік өз еліміздің әдебиеті боламын десе, өзіміздің ауыз әдебиетімізге қайтуға міндетті»¹.

Бұдан Мағжанның халық ауыз әдебиетін өз шығармаларында пайдалану себебі айқындалады. М. Жұмабаев фольклорлық мұраны жинаумен өзі тікелей айналысқан. Мәскеуде жоғарғы әдебиет-көркемөнер институтында оқып жүрген кезінде, батырлар жырының көп

томдығын құрастырып, кіндік баспаға ұсынады. Бірақ әлдебір себептермен баспа бетін көрмей қалған. Ол еңбек оқырмандарына Мағжан қолымен әлі жеткен жоқ.

Сонымен қатар Мағжан балаларға арнап — **«Молда мен серке»**, **«Түлкіден де қу бір қаз»** деген екі ертегі, тоғыз жаңылтпаш, 12 жұмбақ жазған. Мағжанның бұл еңбектері 1927 жылы «Балаларға тарту» атты кітапқа енген ақынның 1989, 1995 жылдары шыққан екі жинағында кірмей қалған.

Мағжанның көзі тірі кезінде жарық көрген бұл еңбектері, сол кезде-ақ халық арасына кеңінен тарап кетеді де, кейін Мағжан ұсталып, атылып кеткеннен кейін, жаңылтпаштары мен жұмбақтары «халықтікі» атанып мектеп оқулықтарына енеді. Соның бірі:

Әй, Тайқарбай,
Қойынды Майқараға жәй, Тайқарбай

деп басталатын жаңылтпаш.

Басса ізі жоқ,
Бауыздаса қаны жоқ

деп айтылып жүретін жұмбақ. Бұл жұмбақ күні бүгінге дейін атадан балаға, немереден шөбереге мұра болып, ауыздан-ауызға көшіп айтылып келеді. Рас, уақыт жұмбақтың айтылуына, жауабына, өзгерістер кіргізбей қойған жоқ. Мұның бір себебі жұмбақтың авторының кім екендігін біреулер белгілі орындарға айтып қояр деп қорықса, енді біреулері жұмбақтың айтылуына жауабын ыңғайлап өзгертуі де ғажап емес. Бұл жұмбақтың әуелгі нұсқасы — **«Басса ізі жоқ, Сойса қаны жоқ»** деп берілген. Бірақ келе-келе ел аузында жоғарыда айтқанымыздай өзгеріске ұшырайды да, жауабы — **«қайық»** деп те, **«көлеңке»** деп те айтылып жүрген. Шындығында жұмбақтың әуелгі айтылуынан гөрі, соңғы, өзгеріске түскен мазмұны да, жауабы да оралымды болып шыққан. Олай дейтін себебіміз, қара шыбын союға келмесе де, мыжыған кезде қан шығатындығына көбіміз куәміз. Ендеше жауабының **«қайық»** болмаса **«көлеңке»** болуы жарасымды-ақ. Мағжанның:

Көк көйлекті жеңешем,
Көлбең-көлбең етеді.
Жер түбіне жетеді.

(Түтін)

деп келетін жұмбағы да халық арасында күні бүгінге дейін айтылып келеді. Неге екендігі белгісіз тек оның

соңғы жолы айтылмайды. Бұл да шамасы авторын жасырудан, болмаса әуелгі нұсқасының ұмытыла бастағандығынан болса керек.

Сондай-ақ Мағжан халық арасындағы ақын жыраулардың еңбектерін де жинап, оны оқырмандарына таныстырумен де айналысқан. Оны — «Базар жырау», «Акан сері», «Әбубәкір ақсақал Диваев», «Наурыз» туралы мақалаларынан да байқаймыз. Базар жырау туралы мақала жазу себебін былай білдіреді: «Бейкүнә» ұмытылып бара жатқан ақындардың біреуі — менің бірекі сөзбен таныстырайын деп отырғаным Базар жырау деп айта келіп, оны не үшін өзіне құрмет тұтатынын төмендегіше білдіреді: *«Шерлі елдің шын баласы ғой Базар. Өз шерін толғап отырып, елдің шеріне түсіп кетеді. Кешегі көкжал Кененің ер ұлы Сыздық «елім» деп жортып жүрін, Шөмекей ішіне барса керек. Сонда Сыздық бастаса гәуірден құтыламыз деп жалпақ елмен бірге Базар жырау да қуанғанға ұқсайды»*², — дейді.

Қазақ ауыз әдебиетін жинап, оны орыс тіліне аударып, баспасөз беттерінде жариялап, сіңірген еңбегі үшін Диваевқа деген шексіз алғысын білдіре келіп, оны қазақ оқырмандарымен былай таныстырады: *«Әбубәкір ақсақал қырық жыл бойына қазақ-қырғыз елінің ауыз әдебиетін, жол-жорасын жинаған. Елдің елдігін сақтайтын — әдебиеті, тарихы, жол-жорасы, Қазақ-қырғыз елінің ел болуын тілеген Әбубәкірдің әдебиет, жол-жора жинау жолына кіруінің мәнісі осы. Әбубәкір ақсақалдың қазақ-қырғызға қымбаттылығы өткен еңбегінің ұшан теңіздігінде емес, адал ойлы қамқор болуында. Қазақ-қырғыз елін, аузын арандай ашып жұтып жатқан патша өкіметі, қазақ-қырғыз елінің жақсы жағымен, терең жанымен, сұлу сөзімен Әбубәкір бастырған әдебиет арқылы танысқан»*, — деп келтіреді. Ал, Ә. Диваевтың жинап тапсыруымен, Түркістан мемлекеттік баспасынан шыққан; «Қобыланды батыр», «Нәрікұлы Шора», «Бекет батыр», «Қамбар батыр», «Шора батыр», «Алпамыс батыр», «Мырза Едіге батыр» кітапшаларының жарық көруіне байланысты, оны оқырмандармен таныстырып, 1923 жылы, «Ақ жол» газетінде «Жеті батыр» деген тақырыппен аннотация жазады.

Мағжан қазақ ауыз әдебиетінің небір тамаша үлгілерін жинап бастыруда ұлан-ғайыр еңбек сіңірген, белгілі фольклорист Г. Н. Потанинмен жақын қарым-қатынаста болған. 1917 жылы, 21—28-ші июльде Орынборда өткен Бүкілқырғыздардың съезіне, Мағжан — Ақмола

облысынан, Г. Н. Потанин Семей облысынан депутат болып қатысады.

Ал Мағжанның фольклорға баруына тағы бір себеп ретінде, М. Әуезовтың мына пікірін келтіргендігіміз жөн секілді: «Халық бір түрлі тұрмыстан екінші бір тұрмысқа көшкен соң, бұрынғы қолданған әдет-ғұрып, түрлі рәсімдер тотыға бастайды. Бұрынғы сауықшыл кездегі ауыздан ауызға көшіп жүрген өлең, жыр, тақпақ, мақал, айтыс өлеңдер сияқты халық әдебиеті жойыла бастайды. Екінші, бөгде отырған халықтармен кәсіптері бір, қатынасы мол болған соң, олардың салттары да зор әсер беріп, бұрынғы тұрмысты үсті-үстіне толықтырады. Кейінгі жаңа буынның жастары көршілес халықтың салтын әуес қылып қолдана бастайды. Содан көрші отырған халықтың түрлі рәсімдері, өлең-жырлары тарала бастайды. Осы ретпен халық бұрынғы кездегі салтынан, қолданып жүрген халық әдебиетінен айрылады»³.

Фольклорды пайдалануының үшінші себебі — халық ауыз әдебиетін халықтың санасын оятып, сол арқылы әлеуметтік орта мен қоғамдағы орын алып отырған келеңсіздікке қарсы күресетін құрал деп түсінді. Яғни оның әдебиетте ой айтуда жаңа үлгі іздеуінің нәтижесінде, Мағжан поэзиясы мен фольклордың арасындағы байланыс нығайып, Қазақстанда жаңа қоғам орнау кезінде ерекше күш алған, әрі әдеби үлгі іздеген. Оны біз ақын шығармаларының әр қырынан байқаймыз. Оған бір ғана мысал — «**Жаралы жан**» өлеңінде жоқтаудың ырғағын қоғамдағы жіберіліп отырған кемшілікті ашып көрсетіп, оны кіналау үшін пайдаланғандығынан аңғарамыз. Ал ақынның 20—30 жылдар аралығында жарық көрген «Батыр Баян», «Оқжетпестің қиясында», «Қорқыт», «Қойлыбайдың қобызы», «Ертегі», «Қанышбай қисасы» поэмалары арқылы, қазақ әдебиетінің генетикалық нәрі ұлттық қайнарда жатқандығын дәлелдейді. Осы жылдар аралығында Мағжан шығармаларының бай қазынасы жасалса, мұның өзі, ауыз әдебиетінің беделін көтеруде пайдасын аз тигізген жоқ. Мағжанның фольклорды пайдалану әдісін шығармашылығының дамуы, қалыптасуына байланысты екі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең — 1920-шы жылға дейінгі, екінші кезең — 1920 жылдан кейінгі. Бірақ сөз жоқ, бірі екіншісінің дамытылған, жақсара түскен жалғасы. Ақынның 20-шы жылдарға дейінгі өлеңдерінде халық ауыз әдебиетінің кіші жанрлары мен ислам дінінің және Шығыс әдебиетінің ықпалынан туған теңеулері басым келеді.

Екінші кезеңінде төл әдебиетімізбен бірге өзге ел-

дердің әдебиетінің озық жақтарынан үлгі ала отырып, қазақ әдебиетін жанрлық жағынан байытады. Біз осы бөлімімізде Мағжанның ауыз әдебиетінің кіші жанрлары: жұмбақ, мақал-мәтел, шешендік сөз үлгілерін, бата (оң бата, теріс бата) қарғыстарды пайдалануын, сюжетке құрылған өлеңдерін сөз етеміз. Сондай-ақ фольклордың көркемдеуші құралдарын пайдаланудағы әдістерімен таныстырамыз, фольклорды пайдаланудағы әдеби әдісін ашамыз.

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ СЮЖЕТКЕ ҚҰРЫЛҒАН ӨЛЕҢДЕР

Халық арасында Ескендір жайында түрлі аңыздар, әпсаналар, хикаяттар өте ерте заманда пайда болған. Антика әдебиеттерінің өкілдері; Плутарх, Курций Руф, Диодар, шығыста: Фирдоуси, Низами, Навои мен Жәми қалам тартқан. Осылардың негізінде кейін алуан түрлі әдеби, тарихи шығармалар жазылып, атақты қолбасшы-жиһангер барынша дәріптелген.

Қазақ ауыз әдебиетінде ол туралы аңыздардың қатары өте мол. Оның көпшілігі Ескендірдің екі мүйізінің болғандығы жайлы. Ол туралы профессор С. Қасқабасов былай дейді: «Қазақ арасына тараған Ескендір жайындағы шығармалардың сюжеті үшеу. Соның бірі былай айтылады. Ескендір патшаның басында мүйізі бар. Мүйізінің бар екендігін ешкімге білдірмеу үшін, шашын алғандардың бәрін өлтіріп отырады. Солардың ішінен біреуі тірі қалады. Күндердің күнінде әлгі шаштаразшы құпиясын жасыра алмай құдыққа барып: «Ескендірдің мүйізі бар»,— деп айғайлайды. Құдықтан қамыс естиді, онан жел естиді. Сөйтіп «Ескендірдің мүйізі бар!» деген құпия елге таралып кетеді».

Әрине фольклор болғандықтан бұл сюжеттер әр вариантында әр түрлі айтылған. Ескендірдің мүйізі кейде есектің құлағы сияқты болып келеді немесе оның мүйізін жария етуші қамыстан жасалған сыбызғы деп те айтылады, я болмаса оның мүйізі қасиетті болған деп те баяндалады. Ал М. Жұмабаевтың «Ескендірдің екі мүйізі» деп аталатын өлеңінің сюжеті «Ескендір Зұлқарнайын өзінің дұшпандарын немен жеңгені» жәйлі вариантына келеді. Бұл — Ескендердің екі мүйізі туралы айтылатын төртінші аңыз.

Македонияның патшасы, Александр Македонскийдің, Ескендір Зұлқарнайынның төбесіндегі екі мүйіздің пайда болуы туралы Греция мен Шығыс аңыздарының

бірі былай айтылады. Александр Египетті жеңіп алғаннан кейін жергілікті халықтардың салт-дәстүріне құрметпен қарайды. Сондықтан да египеттік имамдар оны қатты сыйлап, күннің құдайы **Амонның** ұлы деп атайды. Ескендірдің осындай атақ алуы оны, египет патшаларының дәрежесімен теңестіреді. Осы атақ салтанатты түрде беріліп жатқан кезде, Ескендірдің төбесіне екі мүйіз тәріздес болып күннің алтын сәулесі түседі. Сол күннен бастап оны халық екі мүйізді Ескендір атандырады да, Александрды сол күннен бастап, Македония мен Грецияның құдайы деп санауларын талап етеді.

Қазақ ақындары арасынан алғашқы болып, Ескендірге байланысты аңыздарға шығарма жазғандар Абай мен Мағжан. Абайдың поэмасында Ескендірдің тойымсыздығымен әлемді жаулағаны сөз болса, Мағжан оның айтылмай қалған ойын әрмен қарай өрбітеді. Ескендірдің екі мүйізі жайындағы сюжетті өлеңіне арқау етеді. Біздің шамалауымызша ақын жоғарыда біз айтып өткен антикалық әдебиеттер мен шығыс ақындарының еңбектерін зерделеп оқыған. Олай дейтін себебіміз, Ескендірдің арақ құмарлығы мен жаратылысындағы шапшаң ашуланшақтығы, грек әдебиетінің өкілі Плутарх шығармасында ғана кездеседі. Ендеше қазақ суреткерінің өз өлеңінде оны арақ құмар етіп бейнелеуі, **біріншіден** тарихи бейнелеу болса, **екіншіден** оның жаман мінезін заман талабына жақындату. Патшаның ішкіштігі құпиясының ашылып, елге тарап кетуіне себепкер болады. Шараптың қызуына шалқып отырып төбесіндегі екі мүйізін көріп қойған шаштаразды өлтірмей жібере салады. Нәтижесінде патшаның сыры шаштараздың ауызы жеңілдігі себебінен елге тарап кетеді де, жаулары төбесіндегі мүйізінен атып, оны өлтіреді. Ал аузына ие болмаған шаштараздың басын патша кесіп алады.

Ақын халықтық сюжетті өзі өмір сүріп отырған қоғамның көлеңкелі жақтарын көрсету үшін, яғни елдегі етек алып бара жатқан арақ құмарлықты сынау үшін пайдаланған. Ескендірдей ел билеген алыптың да түбіне жеткен арақ. Егер ол ішпесе, сыры елге дабыра болмайтын еді дегенге келеді. Оны — алдыңғы шаштараздардың бәрін өлтіріп, соңғысын тірі жіберуінің негізгі себебі ретінде алады. Сондықтан, «арақ құмарлық ең алдымен ішкен адамның өз басына қасірет әкеледі. Сонсын төңірегіне залалын тигізеді» дегенге әкеледі. Сондай-ақ бастапқыда, патшаның «мүйізді көрдің бе?» деген сұрағына, «көрмедім» деп жалтара жауап берген шаштараздың, соңынан аузына ие бола алмай, сырды

дабыра етіп қоюы нәтижесінде басының алынғанын, сол адамның басты кемшілігі етіп көрсетіп, шаштараздай жеңіл ауыз, уәдеге тұрақсыз тайғанақ болудан жастарды сақтандырады. Бір сөзді, ұстамды болуға тәрбиелейді. Ел билеген патшаның да, төменгі топтағы шаштараздың да жаман мінездерін талқыға салады. Оны:

Есің болса, жолдасым,
Бола көрме шаштараз.
Асылмасаң да ағашқа,
Болуы анық дос араз!—

деуінен байқаймыз.

Ал Абай, Ескендірдің тарихи тұлғасына байланысты көптеген аңыздардың біріне қалам тартады. Поэмада Ескендір образын сомдаудағы Абайдың шеберлігі туралы қазақ әдебиетінің тарихында былай айтылады: «Абай шығармасында Ескендір ашуы бар, өкініші бар, жаза басуы бар, күдігі бар адам. Ол көп елдерді жаулап, өзіне бағындырып, талан-таражға ұшыратқан қаһарлы хан ретінде саналады. Ол — көпке дейін жаугершіліктен тиылмаған, қашан кереметті іс көргенше, ақылға мойындамаған, найзаның ұшы, қылыштың қырын жұмсап, жұрт билемек адам болып көрінген.

Абай Ескендірді сөз ету арқылы өктемдерге, ел жаулауға құмартып, жаулық сағынып тұратындарға деген ойын ашық айтқан. Олар өздерінің бүліншілік ісіне мәз. Сондықтан ондайлардың хауіпті ісінен сақ болу жөн демек»⁴.

Ал Мағжанның «Ескендірдің екі мүйізі» өлеңін жазуына, Абай поэмасындағы акын пікірі ықпал еткен болуы керек. Өйткені Ескендірдің мінезделуінде, Абай мен Мағжан ойларының арасындағы ұқсастықтар да айырмашылықтар да бар. Дегенмен, Мағжан ойын екі ұшты айтады, бірде Абайдың Ескендір туралы пікірімен қосылатындығын:

Ертеде ерте күндерде
Ескендір атты хан болған.
Бесіктен көрге кіргенше,
Көргені қызыл қан болған,—

десе, енді бірде, жақсы болсын, жаман болсын тарихта өз орны, өзіндік ерекшелігі бар ірі тұлға ретінде бағалайды. Оның келер ұрпаққа да солай жетуін қалайды. Сөйтіп тарихи Ескендірдің іс-әрекетіне баға беруден бас тартатындай, Ескендірді танып-білуді оқырмандардың өзіне қалтыратын іспетті.

Мағжанның фольклорлық сюжетке құрылған енді бір өлеңі «**Зуһра**» деп аталады. Ақынның бұл өлеңін талдамай тұрып, осы жұлдыз жайындағы ел арасындағы аңызды толығымен келтірейік. Оның мазмұны былай айтылады: Алла өзінің көмекші пайғамбарлары Михаил мен Жебірейілді шақырып алып: «Сендер соңғы кезде мені сыйлағанды қойдыңдар, мені құрметтеуден қалып барасыңдар. Мен сендерді жазалаймын, әрі жазаның ауырын қолданамын» дейді. Сөйтіп, Михаилді — **Мүфти**, Жебірейілді — **Қази** етіп жердегі адамдарға жібереді. Екеуі мұсылмандардың аса тығыз орналасқан бір қаласына келіп түседі. Содан алланы ауыздарынан тастамай, құдай ісін жердегі халыққа насихаттап қызмет істеп жүріп жатады. Халық арасына олардың әділ төреліктері аңыз болып тарайды.

Күндердің күнінде олар туралы сол қалада тұратын Зуһра деген ақылды, сұлу келіншек естиді. Зуһраның әкесі өзі бай, бірақ ұсқынсыз, бүкір Әбу Қабурбей дегенге қалыңмалға қызығып қызын сатқан екен. Зуһраның ақылы мен көркін місе тұтпай, өзінің байлығына масаттанған Қабурбей, Зуһраның көзіне шөп салып көрінген әйелдерге бара береді. Оны естіген Зуһра назаланып: «мына шариғаттың жолынан тайған, найсап күйеуімнен айырып бер»,— деп Мүфтиге келеді.

Зуһраның сұлулығын көріп, есінен айрылған Мүфти: «егер менің тілегімді дәл қазір орындасаныз, ол оңбаған күйеуіңізден айырып берейін» деп уәде береді. Зуһра оның ұсынысын орындаудан бас тартады. Мүфтиден көңілі қалған Зуһра енді Қазиға барады. Ол да сұлу келіншекті көргеннен ғашық болып: «менің көңілдесім болуға келісім берсеңіз, күйеуіңізден айырып берейін» дейді. Сіздердің тілектеріңізді орындасам, күйеуімнен артығым шамалы болады деп олардың ұсыныстарын қабылдамай тастайды. Сонан үйіне келген Зуһра дәрменсіздіктен зарланып жылайды. Оның зары Алланың құлағына шалынады. Олардың Зуһраға жасаған қысастықтары үшін «жер бетіндегі адамдардың сасық иісіне тұншығындар» деп Мүфти мен Қазидың бастарын жерге қаратып салбыратып қояды да, арын таза ұстаған Зуһраны жұлдызға айналдырады.

Оның таң алдында көрінетіні Мүфтиге; кеш бата көрінетіні Қазиға барған кездері екен. Аспаннан жарқырап көрінген кезінде жер бетіндегі көрген қайғы-қасіретін есіне алатын болса керек⁵.

Ақынның бұл аңызбен таныс екендігін, өлеңнен байқауға болады. Бірақ сюжет желісі толық алынбаған,

есесіне Зұһраның ар тазалығын қарындасы Ғазизаға өнеге етеді. Өлеңде «Зұһра» деген сұлу қыз, күнде аспанға қарап, жұлдыз болғысы келіп жылайды, оның тілегін тәңір қабыл алып, қыз түнде ұйықтап жатқанда періште көктен ұшып келіп, оны оятуға қимай бетінен қанатымен желпіп өтеді. Қыз сол кезде-ақ жұлдызға айналады деп деп келтіреді. Шамасы бұл ақынның Зұһра жұлдызы туралы өзге де аңыздармен жақсы таныстығынан болса керек. Ал ақынның Зұһра арманына жетіп, аспаннан сәулесін төгіп, жерге қызмет етіп тұр, сен де сол тәрізді жан тазалығынды сақтай біл, оқып білім алып, халқыңа адал қызмет ет, еліңе жұлдыз болып нұрыңды төк деп білімді ғибрат етуінен, біз сөз еткен сюжетпен таныстығы да байқалады.

Қазір бұл жұлдыздың атын, ол туралы аңыздарды да ел біле бермейді. Шамасы бұл атты ертедегі түрік тектес халықтар қойса керек. (Біз оны *Шолпан* жұлдызы деп атаймыз). Біздіңше ақынның оны өлеңіне сюжет етуі, ел есінен шығып ұмытыла бастаған бастапқы атауын халық ойына оралту мақсатынан болса керек.

ФОЛЬКЛОРДА КІШІ ЖАНРЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУЫ

Жұмбақ. Мағжан халық аузында айтылып жүрген жұмбақтарды поэзиясында түрлі әдістермен пайдаланған.

Әлде қайда бір қара
Елбең-елбең етеді,—

деп келетін жұмбақ халық арасында көп айтылады. Шешуі — *көлеңке*. «**Ана мен бала**» туралы өлеңі осы жұмбақпен басталып, аяқталады. Автор өлеңінің шешуін табуды оқырмандардың өзіне қалдырады. Қайталау нәрсенің өзіне, яки ғамалына көбірек назар салғызу үшін істеледі деген А. Байтұрсыновтың пікірімен келісер болсақ, Мағжанның, өлеңде жұмбақты қайталап келтіру себебін аңғарамыз. Мағжанның «қараңғы түнде елбең-елбең етіп келе жатыр» деп отырғаны — *қазақ*. Оны анаға балайды. Бала дегені — *сана*. Сардалада мәдениет сәулесінен аулақ, табиғаттың тілсіз апатына құрбан болған, тұншығып жатқан қазағы. Мағжан мәдениетті елді көреді де, қазағын да көреді. Екеуін салыстырады. Білім алып, өнер қумаса, төңірегінде болып жатқан өзгерістерге мән бермесе, мәдениетті елдің аузына түсіп жұтылып

кетер ме деген күдік ақынға маза бермейді. Сондықтан сорлы қазақ, санаң әлі жас баладай қашан жетер екенсің деген күйзелісін, «күте-күте жан жара, дариға, қашан жетеді?!» деген сөздермен аңғартады.

Мағжанның «Жұмбақ» деп аталатын өлеңі де жұмбақталып жазылған, шешуін оқырмандардың өзіне қалдырады. Мұндағы «Бала» — деп отырғаны, жоғарыда айтылғандай — *сана*. Дала деп отырғаны — *қазақ халқы*, мәдениет сәулесінен бөлек, санасы оянбай бұйығып ұйықтап жатқан халқы. «*Еседі жел, еседі*», — деп отырғаны, ел санасын ояту үшін айтып отырған өзінің асыл сөздері. Жұмбақтағы негізгі ойдың жүйесі былай — егер оқырман өлеңнің кілтін таба алса, өзі шешіп алады, таба алмаса, өз сауалдарына білетін адамдардан жауап алуға болады. Жұмбақты шешкен адам, ақынның не айтқанын түсінеді. Сөздеріне мән береді, мазмұн-мағынасына ой жібермек.

Ж. Аймауытов өзінің әйгілі «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласында бұл өлең туралы: «*Сыртынан қарағанда сап-сары бел, еседі жел, еседі. Көшеді жел, көшеді*» дегендерді қайта-қайта айта берген бір түрлі сөздер, бәлендей мағына жоқ тәрізді. Бірақ анығында *мағына бар*», — дегені осыдан болса керек. Жүсіпбек тағы да жазады: «*Қарапайым қазақ осы өлеңнен не ұғар еді? Түк ұғуға болмайды. Бәріміз бірдей осы жұмбақты шеше алар ма екенбіз?*»⁶ дейді. Біз бұдан Мағжан философиясының тереңдігін, ақындық, адамдық деңгейінің сол кездегі ортадан әлдеқайда алға озып кеткенін аңғарамыз. Халық арасында жұмыртқа туралы мынадай жұмбақ бар:

Ай далада ақ отау,
Аузы-мұрны жоқ отау.

«Берниязға» атты өлеңінде, осындағы «ақ отау» деген сөзді кірістіре отырып, жұмбақ өлең тудырып, жауабын өзі шешеді.

Дарияның астында — алпыс ақ отау,
Ақ отаулар алтын уық, жібек бау.
Отау сайын судай сұлу толқын шаш,
Толқын тербеп: Әлди, әлди!» — дейді бау.

Осы шумақтың алғашқы жолы жұмбақ, екінші тармақ — жауап, үшінші жолы — сурет. Ақынның жұмбақты пайдаланудағы тамаша әдісінің бірін — «Сүйгеніме»,

«Жарым» өлендерінен де байқауға болады. Өзіне қарамаған, ыстық сезімін қабылдамаған жанға өкпе ретінде, *сенен басқа жар таптым, енді өз жөніңе жүре бер, ол адам маған жақсы, мені түсінеді. Жатырқап, жатсынбайды, мені кеудемнен итермейді. Жылы құшағына алады* — деп кім жайында айтып отырғанын білдірмей, оқушысын ынтықтыра түседі. Өлең соңында:

Алдымда құшақ жайып қарсы алатын
Сүйген жарым — мейірімді ол қара жер!—

деп шешуін айтады. Өлеңнің ішкі мағынасында жұмбаққа тән тәріздеу бар. Өзін сүймеген жанның құшағын қара жерге балау, соған ұқсату.

«Жарым» өлеңінде жалқаулықтың адамды адамдық бейнеден қалай аздыратынын сөз етеді. Бұл да жұмбақталып басталған. Соңында шешуін ақынның өзі айтады. Жалқаулықтың адам бойын ұялап алуын, сүйікті жардың бейнесінде, соның әрекетінде суреттейді. Өлең бірінші жақта жазылған. Бұл — менің жарым, менің әрекетім, менің ісім сендер бұдан аулақ болындар деп өзгелерге, әсірсе, жастарға жиіркеніш тудырады. Өлең соңында ақынның жұмбақ ойы былай шешіледі:

Бұ жарым кім? Тапшы кәне «Денсаулық?»—
Сен дейсің ғой: алма бетті, ақ жаулық...
Жоқ, жолдасым, адасасың, айтайын:
Жарым менің — атышулы жалқаулық!

«Жарым» деп нені айтып отырғанын бірден жайып салмай, оқушыларды ойлануға мәжбүр етеді. Сондықтан да ақынның халық ауыз әдебиетінің кіші жанры болып саналатын жұмбақты жастарды тәрбиелеудегі көмекші құрал ретінде пайдаланған.

«Бесік жыры». «Бесік жыры» жайында оқулықтарда мынадай анықтама берген: «Бесік жырынан» халықтың нені аңсап, нені көздейтіндігі және бесіктегі жас баланың ержеткенде кім болуына, қандай қызмет атқаруын қалайтындығы айқын көрінеді. Жыр ананың *«Әлди, әлди, ақ бөпем»* деген сөзімен басталады да, жас баланың болашақта кім болуын тілейтіні айтылады. Мұнымен халық еңбектегі ерді ардақтайтынын, ел қорғаушы батырды армандайтынын білдіреді⁷.

Жоғарыдағы ғалымдардың пікірімен келісер болсақ, Ә. Диваев жинағындағы «Бесік жыры» осы талаптарға толығымен жауап береді. Ал қайсыбір жинақтарда «Бе-

сік жыры» деген айдармен жарияланып жүрген өлеңдер «Бесік жыры» емес, «Жұбату» өлеңдер. Мағжан ауыз әдебиетінде «Бесік жыры» деп жалпылама аталып келген жанрды, іштей екіге бөлген тәрізді. Бірінші «Бесік жыры». Оның мазмұны жоғарыдағы ғалымдар пікіріне сай келеді. Екінші, «Жұбату» бұл бесікте жатқан балаға емес, 2—3 жастардағы балаларды тізеге отырғызып, жұбатып отырып айтатын өлең. Оның мазмұны «Бесік жырынан» сәл басқаша айтылуға тиіс. Оны ақын өлеңдерін мысалға ала отырып қарастырайық.

Мағжанның «Бесік жыры» өлеңінің мазмұны жоғарыда келтірілген халық аузындағы вариантымен сарындас шыққан. Бірақ, фольклордағыдай шешен, ұста, момын, батыр болар ма екенсің деген жалпылама ортақ сұрақ жоқ, керісінше, ананың баласына, «сен солай болуға тиіссің» деген өктемдігі баса айтылады. Бесік жырына тән «элди, бөпем, элди-ай» деп қайырма өлеңнің басында, ортасында қайталанып отырған. Далада дауыл тұрса да, жел соқса да алаң болма, онан сені қорғау менің борышым, өсіп жеткен соң ананды, еліңді, жеріңді жаудан қорғау сенің борышың дегенді аңғартады. Яғни фольклорлық шығарманың идеялық-көркемдік бағытын күрт өзгертіп, аясын кеңейтіп, атқару міндетін күшейткен.

Ал «Жұбату» баланы ұйықтату үшін емес, жылаған баланы жұбату үшін айтылмақ. Оны баланың анасының айтуы шарт емес, нәрестенің әкесі, ағасы, апайы т. б. адамдар айта береді. Мысалы:

Айналайын, Абайым,
Атқа кілем жабайын.
Сенің шешен қыдырмақ
Іздеп, қайдан табайын,—

деген түрде. Ақынның «Жұбату» өлеңіндегі халық аузынан алған жерлері де осы тәріздес. Оны А. Байтұрсынов «Бесік жыры» өлеңінің бәріне бірдей келетін жерлер⁸ деп атайды. Өлең 35 жолдан тұрады. Осы өлеңдегі жеті жол ғана Мағжандікі, қалған 28 жыл халық аузында айтылып жүрген таныс жолдар. Салыстырайық:

Элди-элди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат бөпем.
Құнан қойды сой, бөпем.
Құйрығына той бөпем.
Элди-элди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат бөпем,—

деп келтіреді. А. Байтұрсыновтың кітабында соңғы бесінші, алтыншы жолдар:

Бәрін жеп өзін тауыспай
Маған дағы қой, бөпем,—

деп айтылады. Мағжандағы, мына төмендегі II жол да, халық аузында бар:

Бурыл тайға мін, бөпем,
Ақ қызы бар ауылда
Балпаң байдың үйіне
Бұрала барып түс, бөпем.
Қымызынан іш, бөпем.
Қымызынан бермесе,
Қызын ала қаш, бөпем.
Ашуланса ағасы,
Ішінен шалып жық бөпем.
Кекеңдесе жеңгесі
Жынға басын тық, бөпем.

Мұнан соң:

Әлди-әлди, апатай,
Көп жылама, қалқатай.
Әлдилесем жыламас,
Ақылы көп қалқатай,—

деп келетін жолдар, шамасы халықтық варианттарды байланыстыру үшін Мағжанның өзінің қосқаны болса керек. Одан кейінгі мына төмендегі жолдар да А. Байтұрсыновтың еңбегінде бар.

Айналайын айымыз!
Алты қарын майымыз!
Жеті қарын жентіміз,
Ташкент, Бұқар кентіміз!

Осыдан кейін:

Дуай-дуай кемелім,
Күнiтайым қайда екен?
Саятайым сайда екен,
Асқар-асқар тауда екен?—

деп келетін жолдарды ақынның өзі қосуы ықтимал. Өйткені, «Балалар әдебиетінің хрестоматиясында» «Уай, Қамалтайым қайда екен?»⁹ деп аталады. Бұдан кейінгі:

Тауда неғып жүр екен?
Алма теріп жүр екен?
Алмасынан кәнеки?
Жаңа теріп жүр екен.
Жаңасынан, кәнеки?
Жаңа барып жүр екен,—

деп келетін алты жол да А. Байтұрсыновта бар.

Осы себептен де бұл өлеңді толығымен Мағжандікі дей алмаймыз. Олай болған жағдайда, А. Байтұрсынов «Мағжаннан» деп сілтеме жасаған болар еді. Тіпті мұны халық аузынан жинап алуы да ғажап емес. Олай болған жағдайда — Мақан «Бесік жыры» аталып жүрген өлеңдерді іштей екі жанрға бөлген. «Бесік жыры» баланы тербету, ұйықтату үшін айтылатын өлең. «Жұбату» — есін біліп қалған балаға тәрбиелік мәнде айтылатын өлең. Мәселен, өзі ғана бар тамақты жеп қоятын мешкейліктен, сараңдықтан, қыдырмашылықтан сақтандыру. Балалардың эстетикалық талғамын ояту мақсатындағы қыздардың сұлулығын түстеп айту, тағысын тағылар. Бұл ненің жаман, ненің жақсы екендігін түсіндіру, ұғындыру.)

Сондықтан мынадай түйін жасаймыз. «Халық ауыз әдебиетінің оқулығындағы», «Балалар» әдебиетінің хрестоматиясындағы», «Бесік жыры» деген атпен жарияланып келген өлеңдер, өмірдегі талаптарды толық орындай алмайды. «Бесік жыры» аталып жүрген өлеңдердің көпшілігі «Жұбату» өлеңдер. Мағжан халық аузындағы өлеңдердің жоғарыдағыдай варианттарын жинақтай келіп, «Жұбату» деп атаған. Ендеше алдағы уақыттарда, мектеп оқулықтарын жазғанда мұны ескерген жөн. Ал, Мағжанның «Сал, сал, Білек» деп аталатын өлеңінің алғашқы жолы «Бесік жырындағы» ортақ қайталаулардың бірі болып саналады. Халық аузында бірнеше варианттары бар, соның бірі былай айтылады:

Сал-сал Білек, сал Білек,
Байдың қызын ал, Білек.
Құнан қойды сой, Білек,
Құйрығына той, Білек.

Мағжан осының алғашқы жолын қалдырып, танымал дәстүрлі жолдарды өзгертіп, жаңадан жазып шыққан. Байдың қызын алсаң тамағың тоқ болады деген ескі түсінікті жаңартып, оқып-оқып бір асқан, ғалым

болып қал, Білек» деп балаға білімді ғибрат етеді. Осы 12 тармақ өлеңде «Сал-сал, Білек, сал Білек» деген жол үш рет қайталанады. «Білек» деген бір ғана баланың аты емес, ауыз әдебиетінде, жалпы қазақ балаларына ортақ, шартты түрде алынған, қаратпа сөз ретінде қолданылатын есім. Мағжан оны сол халықтық түсініктің негізінде алған. Егер Білектің орнына Әсетті, Сайлауды қойса, өлең жалпылық мазмұнынан айрылып, жекелік мәнге ауысар еді де өлеңнің әсері төмендеген болар еді. Мағжанның бұл жұбату өлеңді тудыру себебі — заман ырғағына қарай, уақыт талабынан туындаған, жаңаша тәрбиелік мәні бар өлеңдер қажет болғандықтан.

Мағжан балалардың ойын өлеңдеріне де ерекше назар аударған. Мәселен, «Күз» өлеңін алайық:

Жапалақ-жапалақ қар жауар,
Жаман қатын қыз табар,
Жамбасына мұз тоңар,
Лақ, тоқты қашады,
Қойшы талқан асады.

Осы бес жолдың жоғарғы екі жолының халық аузындағы жалғасы былай айтылады:

Оның атын Малай ғой,
Отқа басын қалай ғой.

Сосын бір бала қашады, екіншісі қуады. Болмаса:

Қара қойым қашады,
Құмалағын шашады,—

деп қуаласпақ ойынынан ұтылып өкпелеп, үйіне кетпекші болған баланы, келесі бала намысына тиіп, әрі қарай ойынды жалғастыру үшін алып қалады. Мұндай қуаласпақтар көбінде күзде, көктемде бой жылыту үшін ойналады. Мағжанның өлеңі «Күз» деп аталуы да сондықтан. Ал «Жаз», «Қыс» өлеңдері де, балалардың ойындарына байланысты қойылған.

«Бала тілегі» өлеңі де бала қиялынан туған әсерлі құбылыс, күлкілі әзіл түрінде жазылған. Балалардың жаттауына жеңіл:

Тоқташағым, тоғыз тап,
Саулық қойым, сегіз тап.
Сегізін де семіз тап.

Құла бием, құлын тап,
Құлын таппа, құнан тап.
Құнан тапсаң, егіз тап.

Бұл тілек кішкене бала үшін дұрыс болып тұрса да, үлкендер үшін зілсіз күлкі тудырады. *Тоқтының бірден тоғыз, саулықтың сегіз, өзі семіз болуы, құла биенің құлын емес, құнан табуын тілеуі бір жағынан сүйсіндіреді. Екінші жағынан сәбидің аңқаулығы күлдіреді. Мұны ауыз әдебиетіндегі:*

Қырғауылым қызыл екен,
Құйрық жүні ұзын екен,
Мүзға мінген екен,
Бұты сынған екен,—

деген секілді қисынсыз жайлардан күлкі тудыратын өлеңдермен салыстыруға болады. Сиыр малы алты бұзау тумайды, ол бала қиялының жемісі. Бұл арқылы ақын — балалардың қиялына түрткі салған. Өлең жаттауға оңай, жасалу әдісі, құрылымы жағынан өзіндік ерекшелігі бар.

«**Мақал-мәтелдер**». Мағжан поэзиясында, проза-сында, мақалаларында мақал-мәтелдерді өзгертіп, өзгертпей, мағынасын сақтап та кеңінен пайдаланған. Мысалы, «Әйел құны — бес байтал» деген мәтелді «**Жатыр**», «**Түн еді**» өлеңдерінде өзгертпей қолданады. Онда мәтел ақынның айтар ойына леп беріп, қыздарды мал орнына пайдаланған керітартпа қоғамның сұрқиялығын әшкерелеуші құрал қызметін атқарған. Мәтелдің мағынасын кеңейтіп «әйел» деген жалпы қолданыстың орнына екінші жақта «сен бір мал» деп әйелді малға теңеп, «құның бес байтал»,— деді деп, үшінші жақтан айту арқылы қазақ әйелдері мал орнына жүргенін кейіпкердің аузынан айтқызып. Бұдан әйелдердің көз жасын төгіп, мұңын шағып баратын жерлері болмағанын аңғартады. Қайсыбір өлеңдерінен бірнеше мақал үлгілері кезігеді. «**Өткен күн**» өлеңінде «Есімханның ескі жолы, Қасымханның қасқа жолы» деген мақалды өлеңнің сарынына қарай келтіреді. «**Түркістан**» өлеңінде:

Есімханның ескі жолы,
Қасымханның қасқа жолы,—

деген мақалдың шығу тарихымен таныстырады.

Ал, қазақ халқын береке-бірлікке, оқу-білімге шақырған «**Қазағым**» өлеңінде үш мақалды пайдаланған.

«Ауыл болсаң — қоғам бол» деген мақалды сол күйінде, «Көп түкірсе — көл» деген мақалды афоризм түрінде, «Заманың түлкі болса, тазы болып шал» деген мақалды «Заман түлкі болғанда, тазы болмай, биік қырдан алдағы аса алмаппыз» деп айтылар ойдың түйіні ретінде қолданған. **«Тұтқын»** өлеңінде «Ер жігіттің басына нелер келіп не кетпес», «Таң атпайын десе де күн қоймайды» деген мақалдарды афоризм түрінде қолданған. **«Ф-ға»** өлеңінде *«Дұшпан күле кіріп, күңірене шығады»* деген мақалдың мән-мағынасын өзіне қарата қолданған.

...Күле кіріп, жан сырымды біліп ап,
Шыға беріп күңіренеді достарым...

Достың да арасында дұшпаны болады деп — «дұшпан» сөзінің мағынасын кеңейтеді. *«Өткен — өрел, қалған — салауат»* деген мәтелді өлеңнің мазмұн мағынасына қарай ойды қорытындылауға қолданған. **«М. Д.»** **Абақтыдан шыққанда», «Туған жер»** өлеңінде — «Адам басы — алла добы» деген рас сөз деп қайсыбір мақалдың мән-мағынасының дұрыстығын құптайды. «Ертегі» поэмасының соңы:

Заман озды, адам тозды, ерлер жоқ...
Заман озды, ер заманы ерте екен,—

деп ойын қорытындылай келіп, Сыздық ісін алға жалғастырар ерлер табылмай отыр деген пікірге келеді. *«Заман тозса, адам азады», «Заманына қарай адамы»* деген мақалдардың мазмұнын пайдаланған. «Батыр Баян» поэмасында — Баянның, Ноянды өлтіріп алғаннан кейінгі сәтінде, *«ашу алдынан — ақыл артынан келер», «ашу — дұшпан, ақыл дос, ақылыңа ақыл қос»* деген нақыл сөздердің мағынасын сақтай отырып, Баян ашуланса, әрекетіне есеп бермейді екен деген тарихи мінездеуді айту үшін қолданған.

Әлгіде ойды улаған ашу кезеп,
Ашудан бұғып қалған қорқақ ақыл,
Күбірлей бастады енді: «Мұның не?»— деп.

Ашу үстінде қол жұмсап алған батыр кірерге жер таппайды. Баянның жан күйзелісін, «Бөрі де өз күшігін өзі жемейді» деген мәтелге келтіру арқылы ауырлата түседі. Оны батырдың өзіне айтқызып, өз-өзіне баға бергізеді. Осы екі поэмалардың соңындағы прологты, шығарма-

ның түйініне айналдыруда да «Ер қадірін, ел біледі» деген мақалды қолданған. Мақал-мәтелдер Мағжанның шешендік сөздер тудыруында да өзіндік рөл атқарған. Ақынның «Өнер — білім қайтсе табылар» өлеңінде шешендік өнердің ықпалы бар.

Ғалым Қ. Өмірәлиевтің шешендік толғау өлеңдердің түп-тамыры жоғалған мақал-мәтелдердің формаларынан пайда болған¹⁰ деген пікірінің қисындылығына келісуге болады. Бұл өлеңде мақал-мәтелдің дайын формасы жоқ, керісінше, мақал-мәтелдердің қайсы бір сөз сыңарлары, болмаса мағынасы сақталып отырған. Оны әдейілеп зерттеген адам болмаса — байқамайды. Өйткені — өлең таза поэзия тіліне айналған. Осының негізінде шешендік толғау, мақал синтаксисінің «қатал», «тар», «шартты қыспағынан» шығып, сөйлеу тілінің еркін формасына ауысқан:

Ер жігіт, өнер табар ерте қуса,
Ерініп, шаршамаса, белін буса,—

деген екі жолдан екі мақалдың формасын табамыз. *«Ерте тұрған жігіттің бір ісі алда», «Еріншектің ертеңі таусылмас»*. Жоғарыдағы екі жолда, осы екі мақалдың элементтері кездеседі. Балалар мен жастарға ғибрат ретінде жазылған, ағартушылық бағыттағы осы өлеңде *«Мұратқа жету үшін не істеу керек?»* деген оқушы сұрауына өнер-білімге жету керек, оған жету үшін осы өлеңде айтылған кесепаттардан аулақ болу керек деп жауап беруге болады.

«Қара қылды қақ жарған» деген мәтелдің *«қақ жарар қара қылды тура бөліп»* деп мағынасы ғана алынған. Енді *«жамандық — аты өшкірге жақын жүрме»* деген жолдарға назар аударайық. *«Жамандықтың аты өшсін!»* деген қарғыс мәніндегі қанатты сөз бар. Соның негізінде жасалған. Аяғын күндік жерден байқап басса деген жол — *«аяғыңды аңдап бас — алдыңда ор»* деген мәтелден шыққан:

Өз етігің тар болса,
Дүниенің кеңдігінен не пайда,—

деген мақалды «өзінің тар етегін кең көрмесе» деп, мағынасын қарама қарсы пайдаланған. Тар етік сөзі — білгенінді көп көрме, маған осы білгенім болар, жетер деген токмейілсуден аулақ бол, өз білгенің аяғындағы етіктің тарлығындай, қашан да аз. Сондықтан *көзі ашық*

адамдарға жақын жүр, олардың сөзін үлгі көріп, естіген жақсы сөз, көргеніңді бос тастамай, көңіліңе түй, білімдінің сөзін жерге тастама, білімсізден жирен деп кең мағыналы дидактикаға айналдырған. «Бейнет түбі — зейнет» деген мақалдың түбірін сақтай отырып, оқудың бейнеті қиын, сол қиындыққа төзіп, мақсатыңа жетуге болады деп мәнді ой айтады:

Бейнеттің мұнарланған шөл даласын,
Ұмақта хорлар тіккен қос деп білсе,—

деуі сол мағынада. Ақын көне мақалдарды әр түрлі формада шеберлікпен пайдаланған. Мақалдарға суреттемелі сөздермен, суреттемелі жаңа мағыналы (кейде қарсы мәнде) сөздердің қолданылуы, қайсыбір мақалдарды жұмсартып көп өзгеріске ұшыратқан. Осы бір ғана өлеңнен — сегіз мақал-мәтелдің элементтері кездесуі, ақын, өлеңдеріндегі әр сөздің түп-төркінін мақал-мәтелдерден іздеген ой тудырмаса керек. Бұл — ақынның сөздік қорының, ғаламат мол болғандығына даусыз дәлел. Мағжанның «күшті ақын» (Ж. Аймауытовтың қолданысы) болуының басты бір себебі осында.

«Шешендік сөздің зор мүшелері бесеу: а) бастамасы, ә) ұсынбасы, б) мазмұндамасы, в) қыздырмасы, г) қорытпасы болады¹¹ деген А. Байтұрсыновтың пікірімен келісер болсақ, шешендік сөз үшін қажетті қасиеттердің бәрін де осы өлеңнен табуға болады. Екіншіден, А. Байтұрсынов жіктеген шешендік сөздің түрі — білімділердің сөйлегені, білгір шешен өлеңінің түріне жатқызуға болады. Өлең — шешендік сөздердің жасалу тәртібіне тән *-сә, -се* формалары арқылы жазылған. *Са* — формасы тармақ аяғында 15 рет, *-се* формасы 11 рет келген. Бұдан, Мағжанның «Өнер-білім қайтсе табылар» өлеңі мақал-мәтелдермен стилдік, тіл жағынан бірлігі бар екендігін байқатады. Мағжанның «Алтын хакім Абайға» өлеңі — Абайдың халық алдындағы еткен еңбегін, сіңірген қызметін айтып, қошаметпен сөйлегенін «қошамет шешен сөзі» (А. Байтұрсыновтың қолданысы) деп айтуымызға болады. Өйткені мұнда Мағжанның мақал-мәтелдерді пайдаланудағы тағы бір әдісімен танысамыз. Халық аузында:

Білімді өлсе,
Қағазда аты қалар,
Ұста өлсе,
Ұстаған заты қалар,—

деген мақал бар. Ақын осы мақал түрін сақтай отырып, төмендегідей сөздер жасаған:

Жүрген жанның артында ізі қалар,
Етікші өлсе, балға мен бізі қалар.
Бір бай өлсе, төрт түлік малы қалар,
Жүйрік өлсе, артында сөзі қалар!

Сұм дүние сылан беріп көптен өтер,
Сау қалғанның көбісі ертең бітер.
Тоқтамас дүниенің дөнгелегі,
Жүйріктің айтқан сөзі көпке жетер,—

деп өлең соңын шешендік сөздермен аяқтаған. «*Тіршіліктің көркі — ерік*» өлеңі таза өмірлік тәжірибеден туған ғибаратты сөздер.

Сөздерінің мәнділігіне, дәлдігіне қарай іріктеліп, сұрыпталған сөздердің өзара ұйқасып, үндесіп келгені — «**Балалық шақ**» өлеңі. Бұл — балаларға арналған шешендік арнау. Белгілі орыс ғалымы, шешендік өнердің теориялық негізін салушы М. В. Ломоносов: «Шешен болу үшін бес қасиет қажет дейді, бірінші — табиғи дарын, екінші — білім, үшінші — шешендерден үйрену, төртінші — сөйлеп жаттығу, бесінші — басқа ғылымдардан да хабардар болу керек»¹².

Ендеше Мағжан бойында осы қасиеттердің барлығы барын ескерсек, шешендік дарын иесі екенін айтпай аңғаруға болады. Ақын шешендік өлеңдерінде ғылым-білімнің қазақ халқы үшін қажет екендігін оқушылардың көзін жеткізе отырып дәлелдеген. Осы аталған өлеңдер 1911 жылға дейін жарық көрген. Бұдан — Мағжанның ақын ғана емес, ағартушы-педагог екендігін де мойындаймыз. Бұл — арысы, XVIII ғасырлар мен XIX ғасырлардағы қазақ даналары, берісі — Махамбет, Ыбырай, Абай ықпалдарының күшті болғандығын да байқатады. Мәселен «Өнер-білім қайтсе табылар» өлеңінен Абай эсерлері сезіледі. Өнер-білімге байланысты Ыбырайдың да, Абайдың да ғибратты, ағартушылық сарындағы өлеңдер жазғанын еске алсақ қателеспегенімізге көзіміз жетеді.

«Еслам қазасына көңіл айту» жұбату түрінде жазылған өлең. Ақынның қатты тебіренуіне қарағанда, қайтыс болған жігіт, қарауыл руының беделді, халқы сүйіп қастерлеген адамы болса керек. Мұны таза шешендік толғау деп айта алмаймыз. Бірақ қайсыбір сөз қолданыстарында шешендік сөздердің элементтері бар. Мысалы:

Көлі кетіп, шөлге айналса, жер жетім,
Ері кетіп, шер байланса, ел жетім.

Бұл — сөз жоқ, шешендік сөз. Оны осы күйінде пайдалана беруге де болады. Өлеңде шешендік шендестіру тәсілі бар:

Білдім жастың асып туған бағасын,
Жас та болса, байтақ елге ағасын.
Қалың Жауар үстіндегі қамқаның,
Тағдыр тартып, жыртқан екен жағасын...

Мағжан керекті жерінде халық даналығын сол күйінде де пайдаланған. *«Халық айтса қалт айтпайды»* деген мәтелді сол қалпында пайдалануы осының дәлелі іспетті:

Тартыпты ылғи тура жолға, мақұлға,
Асқар таудай пана бопты жақынға,
«Халық айтса, қалт айтпайды» деген ғой,
Ие бопты, байтақ терең ақылға.

Төмендегі жолдарда тауып айтылған сөз қайырымсыз қазадан түнілтеді. Өлімге өкінгенше, тірінің тілеуін тілеу керек деп жұбатады. *«Ел асқар ғой, талай қымбат тасы бар»* деп тоқтау айтады. Ақын енді бірде ойын тура айтпай, тұспалдап, сатылап, жұмбақтап шендестіріп жеткізген:

Тауда тас көп, тас ішінде тас болар,
Елде жас көп, жас ішінде бас болар.
Сақа құймас қолайына жақпаса,
Асыл туған жас байтаққа бас болар.

Мүше келсе, «ат боларлық құлын» дер,
Жаксы туса, сонда мынау ұлым дер,
Сол ұлынан ерте айрылса саналы ел,
Үзілгендей болды, дүние, жолым дер.

Ойымызды жинақтай келгенде айтарымыз, Мағжан шешендік сөздер жасауда мақал-мәтел, нақыл сөздерді пайдаланумен бірге фразеологиялық тіркестерді де қолданған.

«Бата». **«Ата, бата»** өлеңі осы ғұрып негізінде жазылған. Мектепте барған немересі Мәрияш атасынан **«бата»** сұрайды. Немересінің талабына қуанған атасы — **«ғалым бол!»** деп бата береді. Бірақ ауыз әдебиетіндегідей: **«Иә, құдай оңдасын, қызыр иең қолдасын»** деп келетін жаттанды сөздер емес. Керісінше, оқып-білім алудың мәнін білдіру, ғалым болу кез келгеннің қолынан келе

бермейтіндігін аңғарту. Оған күш-жігер, төзімділік керек екендігіне, оқумен мұратқа жетуге болатындығына сендіру. Бұл — оң бата. Оны «Ж-...ға» деген өлеңінен де байқаймыз. Бұл өлең Жамал Жақияқызына арналған. Ол — әйгілі жазушы Хамза Есенжановтың әйелі, Софияның апайы. Туыстары қалың малын алып, сүймеген жігітіне зорлап бермекші болады. Оны естіген Мағжан құдалықты бұздырып:

Әлі жассың, қайғы көрме, бара бер,
Сұм өмірдің күлін көрме, гүлін көр,—

деп бата береді.

«Бір биге» өлеңінде елден пара алып, әділ билік құрмай, құлқынының құлы болған бидің қаракетіне әзіл-сықақ ретінде, «Тамұқта мәңгі күйіңіз!» деп әзіл ретінде теріс бата береді. Өлең — Қызылжарда жиырмасыншы жылдарда қорғаушы болған Ғалиолла Ғалымжановқа арналған. Үй иесі Ғалымжанның астан кейінгі қолқа салуымен шығарылған. Біз оны «Зарлы сұлу» өлеңінен де байқаймыз. Өлең — Бекеннің ағасы. Нұрмағамбеттің қызы — Шолпанға арналған. Шолпан әке-шешесінің қалыңмалын алып, айттырып қойған жеріне барғысы келмей, кейін құсаланып, есінен адасып өледі. Немере қарындасының тағдыры — Мағжанды қатты толғандырады. Шолпанға ара түсіп, сөзін өткізе алмаған ақын назаланып:

Сені бүйткен бейбақтың,
Санадан жүзі сарғайсын!—

деп қарғайды. Шолпанның тағдыры кейін М. Әуезовтың «Қаракөз» пьесасындағы Қаракөз образының тууына ықпал болған.

«Түн еді» өлеңінде, сүйгеніне қосыла алмай, малға сатылып ұзатылған қыз, өзінің шарасыз күйін, әкесі мен анасының «Өмір бойы жыла!» деп берген теріс батасындай қабылдайды. Ал Қазан төңкерісінен кейінгі әйелдердің бас бостандықтарын алуын, сол қарғыстың құлпаршасының шыққанының дәлелі іспетті дегенге келтіреді. Осы арқылы орынсыз жерде айтылған қарғыстың орындала бермейтініне оқушылардың көзін жеткізеді. Ақынның «Шолпы» өлеңі таза әдеби тілмен жазылған, солай болса да фольклордан ауысқан қарғыстың ізі бар. Ақын оны зілсіз әзіл түрінде былай келтіреді: «Құлпара талқан боп сынғыр!», «Сұлу қыз санадан солғыр!», Киіз үй сыртындағы қыздардың қылығы, үйде отырған жігітті

елітіп, мазасын алады, жанын қытықтайды. Бұған әзіл ретінде жоғарыдағы сөздерді ақын ойша айтады. Қазақтың ежелден қыздарға айтатын «*Бетің тілінгір!*», «*Бағың жанбағыр*» т. б. сөздеріндей зілмен, салмақпен айтпай, жұмсартып қолданады. «*Санадан солғыр!*» деген сөз — мазаң кетіп, ақыл есіңнен айрылып, маған ғашық бол, мені ойла деген жігіттің менмендік тілегін білдіреді.

Қорыта айтқанда, Мағжан жұмбақтарды, мақал-мәтелдерді, ауыз әдебиетіне тән дәстүрлі тіркестерді, оң бата, теріс бата т. б. пайдаланғанда жаңа мән, жаңа мазмұн іздеген, оны өзінің поэзиясында халыққа айтар ойын жеткізуде дәнекер ретінде пайдаланған.

Аңыздан ПОЭМАҒА

Мағжан поэзиясының дамуы мен қалыптасуындағы екінші кезең, фольклорлық сюжеттерге құрылған поэмалар. Сол кездегі қоғамдағы үлкенді-кішілі әлеуметтік өзгерістердің болуы ақын жан дүниесінде де эволюциялы өзгерістер тудырады. Ақпан революциясы ақын үмітін ақтамады. Қазан төңкерісінен кейінгі елдегі ел еңсесін басқан нәубет ақынның жігерін жасытады. Сол сәтте ақын қиялымен елді мына тығырықтан алып шығатын Абылайхандай ел басшысы, Баян, Кенесары, Наурызбай, Сыздық тәрізді батыр ұлдарының болуын армандады. Елдің өткеніне үнілді, жақсылықтың бәрі артта қалды деп түңілушілікке де барды. Қазақтың тәуелсіз егеменді ел болуын армандады. Соған апарар жол іздеді. Сондай бір сәттерінде 1923 жылы Ташкент қаласында «Батыр Баян» поэмасы жазылды. Тарихи мағлұматтарға қарағанда поэма бір таңда жазылған. Шығарма халық аузында айтылып жүрген аңыздардың негізінде туған. Поэманың кейіпкері болып отырған Абылай хан да, батыр Баян да өмірде болған адамдар. Баянның Абылайханның сүйікті батыры болғаны да рас¹³. Баян — сыбызғыда ғаламат ойнаған адам.

Қазақ жеріне қалмақтардың жасаған қанды жорығы ел өмірінде із қалдырды. Осы бір қанды тарихтың бетінен орын алған ерлердің бірі — батыр Баян. Бірақ Баян Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаздауысты Қазыбек, Қарабалуан Жәнібек, Қарауылдан шыққан Қанай би мен әрі батыр, әрі сері Дүйсен сияқты «ақтабан шұбырындының» алғашқы жылдары есейіп, ер жеткен қаһармандардың алғашқы тобынан емес, керісінше, «қас дұшпандарды жерімізден түбегейлі аластаған ер-

лердің» екінші толқынына жатады. Баян, Мағжанның дастанындағыдай қалмақтардың қолынан өлмеген, керісінше өзі 100 қазақты басқарып, 1000 қалмақпен қытай шекарасына дейін қуып, соғыса отырып, ақыры жорықтан қайтып келе жатып, соғыста өлген адамдардың денесі тасталған бір көлден су ішіп, сол судың зәрлі зардабынан өлген. Елдің ақсақалдары да солай деседі. Шоқан Уәлиханов та өзінің «Исторические предания о батырах XVIII века» деген мақаласында, Баянның өлімін осылайша сипаттайды.

Баян — уақ руынан, Уақ — Шоға, Шәйкөз, Баржақсы, Жансары, Мұрат дейтін тайпалардан тұрады. Шоға — Баянның арғы атасы. Уақ руының біраз тайпалары Семей, Аякөз, Өскемен аймақтарын мекендейді. Тіпті Уақ тайпаларын Шу өзені төңірегінен, Баянауыл маңынан да, қала берді Ақтөбе төңірегінен де, Қытай мен Монғолиядан да кездестіруге болады. Уақ елінің ескі ата мекені Қостанай мен Қызылжар қалаларының екі аралығындағы Обаған өңірі. Шоға — Баянның жетінші атасы. Шоғадан Байыс, Байыстан, Қырғызәлі, Қырғызәліден — Мүлкіс, Мүлкістен — Қарабас, Қарабастан — Есқара, Есқарадан — Қасаболат, Абылай, Алтыбай атты үш бала, Қасаболаттың үлкен ұлы Баян, кіші ұлы — Жарбол. Баяннан Бұлан, Бұланнан Манабай, Манабайдан Басшығұл (Басшығұл 1842 жылы туған). Басшығұлдың Құлжабай, Жаныбай, Олжабай дейтін үш баласы болды. Құлжабай мен Жаныбай — соғыс жылдары қайтыс болады, Олжабай бұдан оң жыл бұрын дүниесалды. Олжабайдың баласы Зейнолла қазір есен сау. Солтүстік Қазақстанның Булаев ауданында жауапты қызметте. Құлжабайдың баласы Шері 1990 жылы қайтыс болды. Шеридің Қайырбек, Қаһарман атты екі балалары Булаев ауданындағы Қарағанды совхозында қызмет істеп жүр¹⁴.

Мағжанның бұл поэманы жазуына Шоқан мықтап әсер еткен деп жорамалдауға әбден болады. Өйткені Шоқан шығармаларындағы Абылай мен Баянға байланысты айтылған жайлардың көпшілігі поэманың өн бойынан байқалып отырады. Сондай-ақ батыр Баянға байланысты тарихи деректерге тереңірек тоқталуымыздың да өзіндік себептері бар. Әдебиет пен фольклордың ара қатынасын зерттеу үшін оған тарихилық (диахрондық) жағынан да келу керек¹⁵ дейді К. В. Чистов. «Өйткені, халықтың ауыз әдебиетінде сол халықтың ұлттық дәстүрі, мәдениетінің тууы мен дамуының түрлі формасы сол халықтың аңыздары, жырлары мен эпостарында

жырланып, жазба әдебиетте кеңейтіліп, құлпырып беріледі. Сондай-ақ әлгі екі система аралығындағы жазба әдебиет пен фольклордың дамуын синхронды әдіспен зерттеу үшін де қажет¹⁶. Поэмада батыр Баянға байланысты аңыздар ақын шеберлігі нәтижесінде жеке авторлық сипатқа ие болған. Мағжан «Батыр Баян» дастанын Бурабай даласының тамаша сұлу табиғатын суреттеумен бастап келе жатады да, кенеттен бір тұңғық тылсым дүниеге кездескендей баяулайды. Бірнеше күннен бергі ханның қалың әскері өздерінің қанды жорыққа қашан аттанатынын білмей, Абылайдың бұйрығын тосып, дел-сал болуда. Осы дағдарыстың «сырын» ашу үшін батырлар Қанай биді Абылайға жібереді:

Жиналған өңшең бөрі Бурабайға,
Алаштың кебісіндей ізгі жайға.
Батырлар бұғаудағы арыстандай,
Абылай тұңғық бір терең ойда.
Бөрі де ел қорғаны — батыр, билер,
Аттанбай тек жатудан таппай пайда:
«Жүрелік, жау басынар!» — деген сөзбен,
Салады Қанай биді Абылайға.
Би Қанай: «Бұ қалай?» деп бастағанда,
Абылай сұрайды одан: «Баян қайда?!».

Бірнеше күннен бері «бұғаудағы арыстандай батырларды» Абылайдың жіпсіз байлап, жорыққа бастамай жатқан себебі — батыр Баянның келмей жатқандығы. Дастанда Абылайдың Баянды іздеуімен сюжеттің негізі қаланады. Бұл Шоқан шығармасында былай келтірілген: «...хан стоял на сборном месте, не двигаясь, он дожидался храброго батыра Баяна, не смотря на ропот, других батыров. Наконец явился с 540 человеками и он предстал перед ханом: «Куда, что прикажешь, я исполню»: Хан обратился к народу и сказал: «Вот зачем я так долго ждал Баяна»¹⁷. Ақын Ш. Уәлиханов жазбаларымен жақсылап танысып, ондағы аңыздарды сұрыптаған. Одан Баян мен Абылайға байланысты нағыз халықтық бағаға ие болғандарын ғана алған. Эпизодтрдың поэмадың сюжетіне сәйкестендіріп құрылғаны сондықтан. Сюжетте Баянның: «қайда жұмсасаңыз да мен дайын», — деген жауабына Абылайханның риза болғандығы айтылса, Мағжан ханның Баянды күту себебін былай түсіндіреді:

...Баянның аруақты құр атынан,
Көп қалмақ болмаушы ма ед қорқақ қоян?

Наркескен, өрттей өскен, қайтпас болат
Баянсыз қанатымды қалай жаям?!
Би Қанай! Аттанбайды хан Абылай,
Келмесе қандыбалақ батыр Баян!

Сюжеттегі хан сөзіне қарағанда Абылайдың Баянды іздеу себебі әлде қайда қуаттырақ болып шыққан. Бас кейіпкердің фольклордың қай жанрында болмасын маңызды композициялық рөл атқаратынын¹⁸ еске алар болсақ, поэманың басты геройы — батыр Баян образы, шығарманың идеясын айқындаушы құрал. Тіпті хан Абылайдың өзі де Баянды күтеді, яғни Баянға табынады. Баян келмей жорыққа шықпай отырғандары да сондықтан. Демек, Баян өзгелерден ерекше дара тұрған ойы да; қиялы да кесек тұлға. Ал әрбір кесек тұлғаның мінезі де, жүріс-тұрысы да барлық іс-әрекеттері де басқалардан өзгеше болады. Баянның бойына біткен осы бір ерекшеліктері біз қалмақ қызы екеуінің арасындағы қарым-қатынастар арқылы, сондай-ақ інісі Ноян екеуінің арасындағы трагедиялық қақтығыстар арқылы көреміз.

Тіпті Абылай ханның жорығын жырлаған жыраулар, әрі батыр, әрі ақын Қарабұжыр, Бұқар мен Тәттіқараны да осы жиналып Баянды күтіп отырған топқа қосады. Сол дәуірдің тарихи мінездемесін халықтық тарихи образдар арқылы суреттеген. Жоғарыдағы батырлар туралы да халық арасында әр түрлі аңыздар тараған. Соның бәрін Мағжан, Баян кезімен қалмақтардың түбегейлі жерімізден кету кезеңіне алып келеді. Осындағы Бөгенбай, Жанатай, Малайсары, Оразымбет, Елшібек, Жәпек, Сырымбет есімдері Шоқанның 1904 жылғы жинағына енген. «XVIII ғасырдағы батырлар жайлы тарихи аңыздар» атты мақаласында кездеседі. Ақынның әр батырға берген сипаттама мінездемелері де, көп тұста Шоқанды сөзбе-сөз қайталайды¹⁹. Баянның «Ноян» деген інісі болған ба, болмаған ба деген сұрақ төңірегінде Булаев ауданындағы көнекөз қариялар арасында әр түрлі тартысты таластар бар.

Возвышин ауданының «Писеровка» кеншарының, Ленин бөлімшесінде тұратын 80 жастағы ақсақал Қажымұрат Айтмағамбетов қазіргі Булаев ауданының, Полуден кеншарына жақын жердегі обалардың бірінде, «Ноян мен қалмақ қызы Ақшамандайдың мәйіті жерленген» дегенді айтса, Е. Асқаров 1989 жылғы «Жұлдыз» журналының № 8 санында жарияланған мақаласында: Мағжанның Ноян деп алғаны — Баянның шөберелес

ағасы Сары батырдың баласы — **Қыстаубай**. Ел есінде қалған әңгімеге қарағанда, Қыстаубай, расында да ауылдағы қалмақтың Лағыл деген қызын алып қашса керек. Баласының қылығына Сары батыр қатты ызаланады. Сары батыр долданса соғыста екі көзін қан жауып кетеді екен. Қашан дұшпанын түйреп тастағанша көзі ашылмай, оған дейін шылбыры Баянның тақымында жүреді екен. Сол Сары: «Қыстаубайды қуып жетіп өлтір, киімі мен қару-жарағын көзімше көм!» — деп Баянды жұмсайды. Баян Қыстаубайды қуып жетіп, бір қабат киімін қозының қанына малып, қару-жарағын Сарыға алып келеді. Қыстаубайды кіші жүздегі нағашыларына жібереді. Кейін бір соғыста, кіші жүз әскерлерімен келген ұлын көріп, Сары Баянға қатты ренжиді²⁰. Ал Уәлиханов шығармасында Баянның Ноян деген інісі болғаны туралы дерек жоқ. Тек оның ағасы Сарының болғандығы айтылады.

Ақын-жазушылар қайсыбір аңыздардың үзінділерін, фактілерін, болмаса оқиғаның шағын эпизодтарын пайдаланады. Ол артынан шығарманың құрылысын дамытушы дәнге айналады²¹. Біздіңше, Мағжан оны шығарманың қуатын арттыру үшін, сюжет желісін ширықтыру үшін, Баянның ұлы тұлғасын сомдау үшін пайдаланған. Бұл тосын эпизод арқылы поэмаға жаңа драмалық тартыс, жаңа кейіпкер енгізген. Фольклорлық мұраның әдебиетке түсіп, қайтадан фольклорға ауысуын Жолды-өзектегі обалардың бірінде, Ноян мен қалмақ қызының мәйіті жатыр деп жұртшылықтың, күні бүгінге дейін қол жайып құран оқитындығынан байқаймыз. Мағжанның 1922 жылғы жазылған бұл поэмасы жазба әдебиеті негізінде қайтадан аңыз тудырып отыр.

Жоғарыда әр түрлі пікірлерді саралай келіп, Баянның «Ноян» деген інісі болмаған деген тоқтамға келеміз. Ендеше Мағжан — ел қорғау жолында мерт болған, Баян образын сомдауда, фольклорда қалыптасқан бейнелі метафораны қолданған. Онда әуелі анасынан жас батыр туады, артынан інісі, не қарындасы туады. Бірінен бірі ажырамайды, жауға да бірге аттанады. Баянның артынан Ноянды тудыруы осыған негізделген болуы ықтимал. Екіншіден, поэмадағы маңызды композициялық рөл атқарып отырған — Баян образын айқындауда, Ноян мен қалмақ қызы поэма сюжетін дамытушы көкемші құрал. Баянның образы шығарманың көркемдік идеясымен байланысып жатыр. Абылайхан, Ұса, Серен, Жанатай бейнелері поэмадағы «қосалқы» образдар. Баянның тарихтағы тұлғасын көрсету үшін, фольклордағы

қарама-қарсы қою, салыстыру жұптарды пайдалану әдістерін қолданған. Мәселен, Абылайхан мен Баянды, Баян мен Ноянды, Баян мен қалмақ қызын, Абылай мен қалмақ ханын қарама-қарсы қояды. Осы қарама-қайшылық шығарманың сюжетін әрі қарай дамытып әкетеді. Фольклорда бас кейіпкердің мінездемесі басынан аяғына дейін өзгермейді, тұрақты. Оқушысын қимылы арқылы сендіреді. Поэма басталғанда оқушыларды:

...Қазақтың батырлары бәрі қыран,
Сонда да бір батыр жоқ Баяндай тап...

деп таныстырады да, «Баянның батырлығы алашқа аян» деген мінездеуді екі рет:

...Бәрін айт, бірін айт та, басқа батыр,
Баяндай «Алашым!»— деп еңіреп пе еді?...—

деген жолдарды екі рет қайталаған. Сөйтіп Баянның елі үшін, еңіреп туған ер екендігін поэмада батырдың іс-әрекеті арқылы сендіреді. Бұдан Мағжанның, Баянға фольклордағыдай даяр мінездеу қолданып отырғанын байқаймыз.

Дәл осы сюжетті І. Есенберлин өз шығармасында пайдаланған. Соған қарағанда «Батыр Баян» поэмасымен жақсы таныс болса керек. Мұндағы сәл өзгешелік, жорыққа жиналып жатқан топқа Қаракерей Қабанбай мен кіші жүзден Бұғыбайдың келмеуі. Оны жазушы «пайғамбар жасына жеткен кәрілігінен болар» деп түсіндіреді. Ал Баянның келмеуін Абылай жаман ырымға жориды. «Оның өз басына бір қауіп туды, не ел-жұртының қамына да қаратпайтын бір пәлеге душар болды» деп ойлайды. Поэмада:

...Жау!— десе, жатпайтұғын батыр Баян,
Апырым-ай, келмеуінің мәні қалай?...

деп акын дебірсізденіп, оқырманды оқиғаға жетелейді.

Романда: «...әке-шешесі қалмақ шабуылының бір үлкен айқасында қаза тапқан, өзімен бірге туған, биыл он бес жасқа шыққан Ноян атты інісі ғана бар, Ноян әлі қолына найза ұстап жауға шапқан жоқ, бірақ алақанына түкіріп, бүгін ертең менің де кезегім келер деп, бойына біткен қайратын жұмсайтын жер таппай аласұрып ауылда әзер жүр...»²²— деп келеді. І. Есенберлиннің Мағжанның поэмасымен жақсы таныс деп отырғанымыз осы.

Романда Баянның Сары деген ағасының барлығы туралы деректің айтылмауы да ойымызды қуаттай түседі. Халық түсінігінде, хан алдына батырдың кешігіп келуі хан кешірім беретіндей — күрделі себеп болуы керек. Өйтпегенде жазаланады:

Бұл жолы кешігуі жай емес қой,
Тұлпарым кез болды ғой орға, тегі!..

деген ханның күдігі шынға шығады. Ол — Ноян мен қалмақ қызының Баян қолымен өлтірілуі. Поэмада былай суреттеледі:

Екі жас аттарынан ұшып түсті,
Түскенде бірін-бірі құшып түсті...

Бұдан ақын қиялындаа Батыс Еуропаның романтикалық шығармалары мен Шығыс әдебиетінің аталары — Фирдауси, Низами мен Навоидың да әсері болғандығы байқалады. Өйткені Низамидің «Құсырау мен Шірін» дастанында, Навоидың «Фархад-Шырын» дастандарының сюжетінде армандарына жете алмаған ғашықтар өлгенде бір-бірлерін құша құлайды. Қазан төңкерісіне дейінгі басылымдардың, оның ішінде «Дала уалаяты» газетінде «Фархад — Шырын» дастанының екі варианты жарияланғанын еске алар болсақ, жас Мағжанның шығыс сюжетіндегі дастандармен бала кезінен таныс болғаны байқалады. Шығыстың Фирдоуси, Низами, Науаи сияқты ұлы классиктерінің қазақ арасына кең жайылуы, қазақ мәдениетінің дамуында елеулі оқиға болды. Ел арасында Шығыстық дастан, қисса, хикая сарындас шығармалар туды. Әрі қазақ ақындарының творчествосына ықпал етті²³.

Ал қашқан екі жастың батыр қолынан өлтірілуі халық ауыз әдебиетінен, дүние жүзі әдебиетінен келе жатқан сарын. Мәселен орыс әдебиетінде Гогольдың «Тарас Бульба» шығармасында, поляк қызына ғашық болып, жау жағына шығып кеткен ұлы Андрийді, әкесі өз қолымен өлтіреді. Батырлар жырында Көбікті ханның қызы Қарлыға Қобыландыға ғашық болып, әкесі мен інісі Біршімбайды өлтіруге көмектеседі. Жырдың соңында Қобыланды Қарлығаны өзі алмай, жолдасы Қараманға береді. «Шынтасұлы Төрехан» жырында Қодарқұлға ғашық болған Ханбибі ағасы Төреханды ұйықтап жатқанда аяқ-қолын байлатып, далаға тастайды. Еліне барған соң Қодарқұл оған үйленбей отын-суға салады. Әкесі

Шынтастың көмегімен босанып шыққан Төрехан, Қодарқұлды да, қарындасы Ханбибіні де өлтіреді. Бұл сарындардың тәрбиелік мәні бар. Ол — Отанын, жерін, елін сүю, жеке басының камын ойлаған, ел мүддесін сатқандар әр ғасырда да болған, бола береді. Бұл фольклор дәстүрінің жазба әдебиеттен жалғастығын тауып отырғандығының дәлелі. Поэмада ақын халықтық наным-сенімдерді, әдет-ғұрыптарды, салт-дәстүрді де пайдаланған. Мәселен, қалмақ қызының анасына берген сертіне адалдығы. Ананы құрметтеу екі халықтың да қанына сіңген қадірлі дәстүр. Ноянның қыз тілегіне қарсы болмай келісім беруінің бір сыры осы. Ноянға қыз тілегін былай жеткізеді:

Бөбегін шырылдатып ап кеткенде,
Ата-анам жылап-зарлап қалған еді.
Сорлы анам көкірегін көкке сауып,
Қан жылап менен бір ант алған еді.
Ол анты: «Елдің шетін, анаң бетін
Бір көрмей, қозым, ерге барма!» — деді.
Анама сөзім — анау, өзім — мынау,
Жас Ноян, жүгінемін ер деп сені.

Қалмақ қызының бұл тілегі арқылы, оның елін сүюін, өзгелерге үлгі етеді. Екіншіден қарсылас қалмақ елінің қазақтармен оңайшылықпен ымыраға келмеген, мықты жау екендігін байқату. Ежелден халық санасына бекіген қағида бар. Ханға қарсы келуге болмайды. Хан айтты — үкім. Хан да, халық та берген серттерінде тұруы керек. Мағжан сол қағиданы дастанның бірнеше жерінде аңғартады:

...Би Қанай! Аттанбайды хан Абылай,
Келмесе Қандыбалақ батыр Баян...

немесе:

...Көкшеде өншең көкжал аялдаған,
Қырандар қанаттарын жая алмаған.
Ханына Абылайдай: «болады!» — деп,
Бір берген сөзден ерлер тая алмаған.

Қалмақтардың сый-сыралғысымен жеті елшісін жіберген жаушысының келісімге шақырған ұсынысына Абылай келіссе де, батыр Баян келіскісі келмейді. «Өр Қытай мен Ой Қытайды алдап кеткен қалмақтар емес пе, бұлардың алдауына көнбейік!» — дейді. Хан да, батыр Баян да өз сөздерін екі рет қайталайды. Шоқан:

«Хан два раза повторил свое, он — Баян два раза отвечал»²⁴ десе, Мағжан: «Хан да екі, Баян да екі қайырысты. Алмастай бір-біріне тіккен көзін»,— деп толғайды. Хан сөзінен танбайды. Ханда екі сөз жоқ. Оны тіпті «дінімізде» құптамайды. Өйткені ел билеу киелі адамның үлесіне тиген деген халық арасында сенім бар. Қазақтар киеге үлкен мән берген. Ендеше, Абылайхан киелі «аруақ» қонған адам. Абылайдың аруақтылығы хақында да халық арасында әр түрлі аңыздар бар. Ол туралы Ш. Уәлихановтың еңбегінде де бар. Ақын оны өзінің түсінік-талғамы тұрғысынан, ой-таразысынан өткізіп былай жырлайды:

Бетіне Абылайдай ардагердің,
Келуді алты алашқа ар қылатын.
«Бетіне келген жанды соғар кие?»—
Деп жырау, жауырыншылар жар қылатын.
Баянның сөзін естіп қариялар
Ішінен ерін аяп: «А, шырағым!»—
Десті де күрсінісіп, кесіп қойды:
Қайтад,— деп осы жолы, Баян бағың!».

Абылайдың бетіне Баянның қарсы келуі — күнә. Киенің ашуы қаһарлы, «кесір» деп аталады. Ендеше, Баян кесірге ұшырады. Халықтық сенімнің сақталуына ақын да іштей қарсы емес, өзі де сенеді. Баянды автор құптамайды. Күнәға батқан адамның ісі оңға баспайды. Ендеше екі жастың қанын ішкен батырдың бұл екінші — күнәсі. Халық сенімінде **«Аққу киелі құс, оны өлтіруге болмайды, өлтірген адамды киесі ұрады»**. Ақын Абылайдың қасиетті адам екенін айту үшін «Қудай боп құс төресі топ төрінде» деген тенеуді қолданады. Қасиетті адамның бетіне қарсы келген батыр үшін, бұдан әрі барар жер жоқ. Ол арқылы алда болар эпизодқа күш береді. Артынан келер күшті тоспай аз қолмен көп күшке қарсы шығады. Халық түсінігінде батыр өлімі майданда болу керек. Мағжан Баянның өлімін халық түсінігіне ыңғайлап отыр. Халқы сүйіп қадірлеген батырға осындай өлім лайық. Оған халықтың сенетіндігі шүбәсіз.

Халқымыздың қастерлі дәстүрінің бірі — қол бала тәрбиелеу. Қалыңдықты айттырылған жеріне 12—14 жастарында береді. Түскен жері оны тәрбиелеп, балиғатқа толған соң ғана ұлдарына қосып, некесін қияды. Бұл әріден келе жатқан ата-баба дәстүрі. Қолға түскен қалмақ қызы да, «тым жас» болғандықтан «қол бала»

тәрізді. Әлі балиғатқа толмаған. Баян оны жақсы көрседі, жуық келмейді, оған тию «обал» деп ойлайды.

Мағжан дәстүрлі фольклорлық сюжеттерді ғана емес, тарихи жер атауларын да шығармасына өзек еткен. Оны дәстүрлі фольклорды пайдаланудағы ақынның бір әдісі десек те болады:

Атығай қоныс алған Жолдыөзекке,
Құнарсыз, ащы татыр сорлы өзекке.
Жолдыөзек — жолсыз өзек, құтсыз, отсыз,
Алдымен жау да салған қолды өзекке,
Айырылып байлығынан, көп соққы жеп,
Көз жасы Атығайдың толды өзекке.
Алаштың Асан Қайғы данышпаны,
Кетпеген «Қандыөзек» деп, тіпті текке.
Ежелден құт дарымай, қағынған жер,
Қайғылы бір іс болды сол өзекте,—

деп, екі жасты өлімге душар еткен жердің «кесепатты» болуынан деген түсінік те тудырады.

Егер жоғарыдағы Е. Асқаровтың келтірген дерегі тұрғысынан көз жіберсек, «Қандыөзекте» екі жастың өлтірілуі ақын қиялымен жасалып отыр. Ақын сюжет желісін ширықтыруда жер атын пайдаланған. Ендеше бұл фольклордың әдебиетке жасаған ықпалының бірі²⁵. Соның ең көрнектісі болып ақын-жазушылардың халық шығармашылығының жанрларын әдебиетке ұқсатып, өңдеп пайдалануынан да байқалады. Мәселен, Баянның Ноян мен қалмақ қызын қапыда өлтіріп алғаннан кейінгі жоқтауы, халық әдебиетінде барынша кең таралған элегия — жоқтау үлгісінің — элегиялық-жылау²⁶ түрі. Сөйлем құрылыстарына, лексикалық формаларына, ырақтарына қарап, бұл фольклордағы жоқтау жанрына келетінін байқаймыз. Бірақ жоқтаулардағы таптауырын болған сөздерді қайталамайды. Осы жерде М. Әуезовтың мына пікірін еске алуымызға болады: «Өлген адамға арналып шығарылған жоқтау өлеңде оның қадір-қасиеті мадақталады. Қазасына орны толмас өкініш айтылады. Ал образдық поэтикалық желісінде салыстырыла алынған бейнелер мен теңеулер көп ұшырасады, өлген адамды мадақтаған бояуы қалың эпитеттер мен метафоралар қолданылады»²⁷. Жоқтау жанрының Мұхаң айтқан барлық элементтері бола тұрса да «бұл элегиялық — жылау»²⁸, Ноян мен қызды өлтіріп алғаннан кейінгі Баянның мұң-зары.

3. 3. Гаджиеваның төмендегі пікірімен келісер бол-

сак, бұл әдебиетке айналдырылған жоқтаудың бір түрі. «Написанная в форме сочувствие, элегия отличается сложным синтезом элементов героико-исторических песен и народных плачей. В ней лирическое переживание сложного состава — оно вмещает сообщение о событиях, характеристику личности, составленную по фольклорному принципу идеализации, утешения, сожаления и целый ряд других элементов фольклорных плачей, которые слились в органичный состав лирического переживания, подчиненный лирическому жанру»²⁹. Мағжан поэмада екі жастың өлгендігі туралы хабарды, олардың аузынан шыққан «Аһ» деген сөзбен жеткізеді:

...Жия алмай, құр теңселіп ақыл-есті,
Тұрды да біраздан соң батыр Баян
Атынан есі ауғандай құлап түсті.

Мұсылман қауымының ежелден келе жатқан сенімі бойынша өлген адамды (мейлі жаман адам болсын) «жақсы адам еді» деп жоқтаса, о дүниеде күнәсі кешіріледі, жаны жаннатта болады³⁰. Ендеше Баянның жылауына да, сол түсінік тұрғысынан қарауымыз керек. Ноянның әрекеті жылауға тұрмайды. Бірақ Баян оның бұл әрекетке баруы оның жастығы, «ақылын тоқтатпаған, еркелігінен» деп інісін ақтайды. Ноянды осындай әрекетке итермелеген, қалмақтың қызы. Егер мен қалмаққа жорыққа бармасам, есалаң жүрегіме ерік беріп, тұтқын қызды алып келмей, өлтіріп кетсем, бұл сұмдық болмас еді деп өкінеді. Ақ боз үйде буынып өлмей жауымды қуғандай «неге қудым» деп күйінеді. «Қозымның қанымен жуылған саусақтарым неге салдырап шіріп қалмайды» деп қарғанады:

...Секіріп суда ойнаған шабағымды,
Сұм сұлу, қармағыңа ілдің неге?

деп қызға налиды. Енді бірде Ер Көкше, Ер Қосайдай батырлардың ұрпағынан таралған Сары мен Баян екендігін айта келіп, оған Ноянның «кір» келтіргендігіне намыстанады. Екі жасты өлтіру себебін түсіндіреді:

...Жоқ, әлде, жоқ, жоқ... Әлде... Өлтірдім бе,
Інімді алты алаштың намысы үшін?!
Арқамдай жер жүзінде жер бола ма?
Айбынды алашымдай ел бола ма?
Алашта ертеде өткен екі арыстан:

Ер Көкше, Ер Қосайдай ер бола ма?
Солардың нәсілінен Сары, Баян,
Барыстай ойын салған сар далада.
Інісі Ер Баянның, жасық Ноян,
Атадан азып туған дер бола ма?
Құл болса бір қыз үшін балдырғаны
Алашқа бұдан да ауыр шер бола ма?!

Жылаудың соңында бұл бақытсыздықтың «күнаһары» қалмақтар деген тоқтамға келді. «Алашым, аттанамын, жауында өлем!»— деп өзінің жорыққа дайын екендігін білдіреді. Ноянның әрекеті дұрыс болмаса да, оны «ақтап», Баянның жылауы, фольклордағы идеализация принциптерінің бірі³¹. Жоғарыда айтқанымыздай халықтық сенімнен туындап көркем әдебиетте эстетикаға айналдырылған. Бұл принцип шектеусіз идеализация³² (неоправданная идеализация). Баян, Ноянды өлтіруінің себепкері ретінде — қалмақтарды кінәлайды. Егер екі ел арасында тыныштық болса, осындай әрекетке барар ма едім деген тоқтамға келеді. Бұған итермелеген «сендерсіндер» дегенді аңғартады. Сөйтіп жауының сағын сындырады³³. Ноянды «күнәдан» ақтап алады. Бұл — жауды жою принципі, яғни поэмадағы шектеусіз идеализацияның (неоправданной идеализации) антиподы³⁴. Элегиялық-жылаудың адамның психологиялық эмоционалдық жағдайын терең суреттеуге бағыттала-тындығын³⁵ батырдың қасіретінен байқаймыз. Бұдан Мағжанның қазақ әдебиетінде ұлттық фольклордың элементтерін пайдалана отырып, жоқтаудың жаңа түрін тудырғанын көреміз. «Жолдыөзектегі» бұл қанды оқиға түс ауа болады. Ата-бабамыздың салты бойынша адам өлген күні, бір түн түнейді де келер күні мәйітті жерге береді. Поэмада бұл ұлттық дәстүр толық сақталған. Баянның Ноян мен қызды түс ауа Жолдыөзекте қуып жеткенінен, Баянның күңгірт тартқан кешке таман жылап, зарланып, күңіренуінен, күміс танның жерге сәуле шашып атуынан, мәйіттің бір түн түнегенін аңғарамыз. Ақын уақытты күнге қарап айтып отыр. «Күннің шығуы, күннің батуы» уақытты соған қарап бағдарлау — фольклордағы дәстүрлі поэтикалық формула³⁶. Екі жасты қапыда өлтіріп алған Баян оларды өз қолымен жерлейді:

Ер Баян көмді екеуін дөң басына,
Түсірмей бір топырақ ортасына.
Ап шыққан қаруларын сүйеп-сүйеп,
Ноянның көмді бәрін өз қасына.

Бұл бүкіл халық табынған шамандық діннің³⁷ ақынға ықпалы. Адамның нәресте кезінде «о дүниеде адамның рухы-жаны, жер астында да мәңгілік жасайды» деген түсінікпен қару-жарағын, киім-кешегін, т. б. заттарымен өзімен бірге көметін болған³⁸. Екіншіден, эпизодтың Баян образын ашудағы мәні ерекше. Оның романтик образ екендігі, әсіресе, осы жерде айқындалады. Ноян мен қызды өлтіргенше мейірімсіз, қаталдық көрсетсе, оның өзімінен кейін күйректік танытады. Баянның «жылауында» жоғарыда М. Әуезов айтқандай эпитет, әсірелеу, теңеу, символ сияқты бейнелі сөз түрлері сол қалпында пайдаланылған. Айталық, Баянның үйден атып шығуын оқ жыланға, бөріге теңеуі, ауыз әдебиетіндегі тұрақты теңеулер. Ноянды «құлыншақ», «маркам» деуі символдық сөз.

Көркемдік уақыт — әдеби шығармалардың поэтикасындағы өзекті мәселе. Фольклор туралы ғылымда бұл мәселе М. М. Бахтин, Б. А. Бахтина, Д. Н. Медриш еңбектерінде кең қозғалған³⁹. Д. Н. Медриш оқиға мерзімінің көркемдік көрінісін (художественное время) ұзақтығын, болмаса оқиғалылығын мынадай белгілермен мінездейді. а) ұзақтығы (продолжительность), б) үзілісті немесе үзіліссіз (прерывность или непрерывность), в) шектеулі немесе шектеусіз (конечность или бесконечность), жабықтығы немесе ашықтығы (замкнутость или открытость)⁴⁰. Мағжанның поэмасы шектеулі уақытпен берілген. Поэمانы оқып отырғанда оқиғалы уақыт бірінің соңынан бірі тізбектеліп отырады. Соның нәтижесінде оқушы қауым бұл оқиға үш күннің ішінде болған екен-ау деген тұжырымға келеді. Әрі осы оқиғалы уақытты көрсетуде, ақын, халық ауыз әдебиетіндегі күнге қарап уақытты бағдарлайтын дәстүрді пайдаланып, оқиғаларды сол бағдармен баяндаған.

Ақын дастанның алғашқы тарауынан-ақ өзінің бұл поэманы не үшін, нендей жағдайда жазып отырғанынан хабар береді. Идеялық көзқарасын танытады. Оқушыларды алда болар істі тыңдауға дайындайды. Өзі жыр айтушының рөлін атқарады. Романтикалық жағдай күш алып, кейіпкер әрекетке баратын оқиға басталарға дейінгі оқиға мерзімінің көрінісі (художественное время) баяу жылжып отырады. Ақын оқырманды Абылайханның қонысымен, оның төңірегіне топтасқан батырлармен, олардың мінез-құлқымен таныстыра бастайды. Қалың қолдың жиналып Баянды мазасыздана күтуі уақыттың қимылын жеделдете бастайды. Дастандағы эпизодтардың өзгеріп, орын ауыстырып отыруына, батыр

Баянның іс-әрекетіне, ішкі психологиялық жай-күйінің өзгеріп отыруына байланысты оқиға мерзімінің көркемдік көрінісі (художественное время) бірде баяу, бірде шапшаң дамыған. Мысалы, Ноян мен қыздың қашып кеткенін Баянға естірткен кездегі уақыт баяу жылжиды.

Хабар әкелген ақсақал мен Баян арасындағы диалог келесі іс-әрекеттің белсенділігін арттырған. Тосын хабардың әсері батырдың бойына бірте-бірте жайылып, ашуын оятқан сәтінде уақыт пен кеңістік өзара байланыста дамыған. Баянның Ноян мен қызды Жолдыөзектің бойында қуып жеткен кезіндегі уақыт қозғалысы күшіне кіреді. Баянның поэмадағы жаңа орынға ауысуы (пространство)⁴¹ көк тұлпардың шабысы гипербола арқылы ұлғайтылған. Кейіпкердің бейнесі, психологиялық жай-күйі, қимыл-қозғалысын суреттеген кезде дастандағы уақыт кідіріс жасайды:

Алыстан екі қара көрді Баян,
Кілегей қара бұлттай төнді Баян.
Ой жоқ боп, жүрек шоқ боп, құр екпін боп,
Сұңқардай сорғалаған келді Баян.
Қыз түгіл, қаны бірге өз бауырын,
Танымай қалғандай да болды Баян.
Байланған белде сала садағына,
Қалшылдап қалды салып қолды Баян.
Ашуын арыстанның байқаған соң,
Майысып тұра қалды жап-жас Ноян.

Поэмадағы оқиғалы уақыт жылжып өткен сайынғы аралықта, автор шегініс жасап, болып өткен іске өзінің көзқарасын, ойын, пікірін, білдіре отырып авторлық уақыт (авторское время) тудырған. Сұлу қыздың бір қарағанынан-ақ Ноянның жүрегіне түскен шоқ, өртке айналып, оның ақыл-есін билеп алғанын, сөйтіп сұлудың құлы болған себебіне ақын өз көзқарасын былай білдіреді.

Жастықта жалындатып сүйген қандай!
Баладай өксіп жылап, күйген қандай!
Көрмесең жан-жарынды өлгендей боп,
Қайғырып, күлден кебін киген қандай.
Кеудене жан кірмей ме, көзің шалса,
Өмірің жан ағарып атқан тандай.
Кеуденді қасиетті сәуле кернеп,
Жүрегің сол минутта жарылғандай.
Не дерсің салпаң құлақ есектерге,
Өгіздей өмір сүрген күймей-жанбай!

Эпостағы тәрізді дастанда да Баянның әр түрлі жағдайға кезігіп отыруына байланысты, мүлде жаңа оқиға туып отырады. Қайталанатын іс-әрекет жоқ. Бұдан ғалым Ш. Ибраев айтқан батырлар жырының тұрақты сюжеттік құрылысын да байқауға болады⁴². Барша оқиғалар бас қаһарманның маңына топтастырылған. Соған байланысты дамиды. Мысалы, Баянның кешігуі, Ноян мен қалмақ қызының өлтірілуі, Баянның өзіне-өзі үкім шығаруы. Ханның Ноян мен қызды өлтіріп келгендегі Баян әрекетін құп көруі. Абылайдың «қалмақтардың сыйын алып, артынан шабайық» деген пікіріне Баянның қарсы шығуы, қалмақтың қолын бар-жоғы жүз жігітпен қууы. Қоршауда қалып жау қолында мерт болуы. Мұның бәрі сюжеттің нанымды схемасын тудырып отырған.

Осы арада айта кетер бір жай, Ш. Уәлиханов шығармасында — Жанатайды қалмақтар өлтіріп кетеді. Жанатайдың өлімі үшін кек алуға аттанған қазақ қолының алдынан қалмақ елшісі шығып, татуласайық, айыбымызға ақ үйлер тартайық деген сөзіне Абылай иланып, жаудың жылыстап кетуіне мүмкіндік береді⁴³. Баян жоңғарлардың соңынан 1000 адаммен аттанып жетем дегенше, Қытай жеріне өтіп кетеді. Баян қайтар жолда уланған су ішіп өледі⁴⁴. Ал дастандағы эпизодта Мағжан мүлде басқаша көрсетеді. Алдап кеткен жоңғарларды жүз жас жігітпен қуып жетеді. Басында абыдырап есі шығып қалған қалмақтар, естерін жинап, қазақтарға қарсы ұрыс салады. Мағжан дастанда батырдың ішкі күйзелісін, психологиясын кең суреттеу арқылы әдебиеттегі адам образын жасаған. Қазақ арасына мол тараған ертегі, аңыздар мен қиссалар-хикаяларда талай-талай патшалар мен шаһзадалардың бейнелері дайын атрибуциялармен берілген. Мұны Мағжан өз дастанында ішінара ғана қолданады. Мысалы:

Сол сұлу сұлу екен атқан таңдай,
Бір соған бар сұлулық жиылғандай.
Торғын ет, шапактай бет, тісі меруерт,
Сөздері — су сылдырап құйылғандай.
Бір улап көзқарасы, бір айнытқан,
Жұлдыздай еркелеген сөнбей-жанбай,
Лебізі — жібек, лебі — жұмақ желі,
Кәусардай татқан адам қалар қанбай.
Шын ер ғой, батыр Баян алып қайтқан,
Еліне сол сұлуды, естен танбай.

Ноян мен қалмақ қызының сонынан қуып шыққан Баянның бойындағы ашу жан ашуы, намыс оты. Қалмақ қызын өзі сүйе тұра, інісі Ноянның ғашық екендігін білгенде жолын кеспеген Баян, інісінің мына қылығын «опасыздық» деп түсінеді. Оларды кешіруді ар алдындағы қылмыс деп санайды. Ашу үстінде Баян інісі мен қызды бірге атып өлтіреді. Суреткер осы эпизод арқылы, халқымыздың туған жерін қорғауда, нелер ауыр құрбандықтарға барғанының ащы шындығын алдымызға тартады. Шығарманың идеялық құндылығы да осында. Ғасырлар бойы халқымыз ерлікті паш еткен. Халық мүддесіне опасыздық жасаған сатқындарға бір ғана үкім бар. Ол — өлім. Екі бірдей аяулысынан айрылған Баян күңіренеді, ол қайғыға ақын да еңірейді. Баян халық жырындағы керемет батыр емес, онда жойқын күш, сиқырлы қасиет жоқ. Демек, оның қалмақтармен айқасы жазба әдебиетіндегі көп көріністің бірі ғана.

«Абылайхан билік құрып тұрған дәуір — қазақ халқының дәуірлеп тұрған кезі еді» — деп жазады Ш. Уәлиханов. Поэмадағы Абылай бейнесі таза тарихи тұлға. Қазақ халқының басын біріктіруде, ел рухын көтеріп, жоңғарлардан жерімізді түбегейлі тазартудағы рөлі зор. Абылайдың халқына сіңірген еңбегі, қиындық пен қауіпке толы өмірі, қайсарлығы мен қаһармандығы, ол туралы түрлі аңыздардың, жырлардың таралуына негіз болды. Ең бастысы ол — мемлекетті сақтаушы. Мағжан халықтың осы түсінігінің қаймағын бұзбай берген. Біздіңше, Мағжанның алдына қойған мақсаты — тарихтағы Абылай ханның қайда, қай уақытта өмір сүргенін, қандай болғанын айту. Сөйтіп, Абылайхан есіміне байланысты, қате пікірлерді жоққа шығару, соны поэзия тілінде сөйлету. Мағжан суреттеуіндегі Абылай жауына қатал, еліне әділ, тұғырда отырған қыран құс тәрізді. Енді бірде оны басы салбырап, жемтігін іздеген алып кара құсқа теңейді.

Ауыз әдебиетінде, оның ішінде дүние жүзі әдебиетінде, орыс әдебиетінде кездесетін психологиялық параллелизмнің үлгісін, Мағжан шығармашылығынан да тануға болады. Сезімге берілген батыр ел намысын аяққа басқан Ноянды өлтіруге ұмтылса, белдегі байланған садақ қолға алынғаннан кейін құрбандығын өлтіргенше асығады. Сондықтан да Баянға ойлануға мүрсат бермейді. Батыр еркіне бағынбай кетеді.

Екі жас аттарынан ұшып түсті,
Түскенде бірін-бірі құшып түсті.

Жүректен атып ыршып шыққан қанмен,
Жалғыз-ақ «Аһ» десті де, «Жаным!»— десті.
Қомағай қара топырақ бүлкіл қағып,
Асығып екі жастың қанын ішті...

Бірін-бірі құша құлаған екі жастың денесінен аққан қанды, «қара топырақ қомағайлана жұтады». Қара жер екі денені бауырына алғанша асығады. А. Н. Веселовскийдің пікірімен келісер болсақ бұл психологиялық параллелизм. Пікірімізді дәлелдеу үшін тағы да мысал келтірейік.

Аз қазақ көп қалмаққа салды тойды,
Көк аспан қара түтін шаңға тойды.
Алдаспан ажалменен бәсеке боп,
Қанішер, қайқы қара қанға тойды.
Жып-жылы адам қаны бүлкіл қағып,
Қуалап жылжи берді ойдан-ойды,
Көк көбе шүберектей шұрқ-шұрқ болып,
Жыртқызды ерлер дал-дұл тұла бойды.
Анадай дөң басында Ұса, Серен,
Қуыршақ құдайына қасқа сойды.

Былай қарағанда жан түршігерлік соғыстың суреттелген бір эпизоды. Бірақ мағынасы біреу. Ол — қан аңсау⁴⁵. Екі қарсылас топтың, олардың қару-жарақтарының, өліктердің қан сасыған денесін бауырына алуға асыққан қара жердің психологиясы, Ұса мен Сереннің қуанышы арқылы білдіріледі. Ауыз әдебиетіндегі әр түрлі лирикалық өлеңдерді, батырлар жыры, тарихи жырлар, лиро-эпос жырларды, не тарихи ақындардың шығармаларын алсақ та, күйініш-сүйінішін, адамның басында болатын әр түрлі ішкі сезімін суреттеуде монологтардың ерекше қызмет атқаратынын көреміз. Баянның монолог түріндегі «элегиялық-жылауынан» осы үлгіні көреміз.

Сұлу-ай, қалмай маған ердің неге?
Жыландай бауырыма кірдің неге?
Қадалды оқ-кірпігің жүрегіме,
Жүрегім тілім-тілім тілдің неге?
Жұлдыздай аспанда алыс жымындаған,
Алыстан «ағатайлап» күлдің неге?
Секіріп суда ойнаған шабағымды,
Сұм сұлу, қармағыңа ілдің неге?
Тірлікте бетіңнен бір сүйе алмадым,
Тіл тартып, ерке тотым, өлдің неге?

Бұл шумақтан інісін ашу үстінде өлтіріп алған батырдың басындағы ауыр халін, күйінішін аңғаруға болады. Егер «неге?» деген сұраулы сөзді алып тастасақ, біз алдыңғы әсерді сезе алмай қаламыз. Онда жай күйініші жоқ, суреттеу ғана болып шығады. Мұнан ауыз әдебиеті мен тарихи әдебиетте кездесетін дауыс ырғағынан⁴⁶ жасалатын психологиялық параллелизмнің әдісін байқаймыз. Эпостарда кейіпкерлер бірімен-бірі кездескенде, жекпе-жекке шығар алдында сөзбен диалог түрінде егеседі⁴⁷. Монолог түрінде аруақтарға табынып, жеті кәміл пірлерін көмекке шақырады. Ал дастанда алаштың әруағына сыйынып, оны көмекке шақырған. Баян соңғы күшін жинап, қалмақ басын қағып түсіреді. Фольклорда батыр ылғи да арыстан, жолбарыс, бөрі, сұңқар сияқты күштермен салыстырыла теңеледі. Дастанда ақын, ауыз әдебиетіндегі осы салыстырмалы теңеуді қолданған.

Жас Баян жауды талай көрмеп пе еді,
Сорғалап сұңқардайын төнбеп пе еді.
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірмеп пе еді?!

Мағжан — көңіл-күйдің, сезімнің, ойдың суреткері. Ол өзінің осы көңіл-күйі, сезімі, талғамын тапқан сәттерде сыртқы дүниеде бар суреттерге ұқсатып барып та образ жасаған. Мәселен, **«Ер Баян арыстандай жаны жара», «Кілегей қара бұлттай төнді Баян»**. Бұлар поэтикалық образдар-дай жұрнағы арқылы жасалып отыр. Осының екеуінде де адам әрекетінің суреті бар.

* * *

Мағжанның «Оқжетпестің қиясында» поэмасының тууына Көкшетаудағы «Кенесары үңгірі» деп аталатын жер аты себепкер болса керек. Екіншіден, Мағжан Кенесарының ұрпақтарымен қоян-қолтық араласқан адам. 1917 жылдың 21—28 шілдесі мен 5—13 желтоқсанында, «Алаш» партиясының ұйымдастыруымен Орынборда өткен Бүкілқырғыздар съезіне, Сырдария облысынан келген Қасымхан Кенесарин мен Әзімхан Кенесариндермен бірге қатысады. Қасымхан Кенесарин, Орынбордағы 5—13 желтоқсандағы съезде төрағалық еткен Бақтыгерей Құлмановтың көмекшілерінің бірі болады. Кенесарының көтерілісіне байланысты ел арасында әр түрлі аңыздар бар. Солардың бірі былай айтылады:

«Кенесарының әскерінен басқа, Көкшенің биік басына жан баласы оқ атып, оғын жеткізбеген. Кенесары Бурабай тауында ат жүгіртіп, құс салып, аң аулап жүргенінде бір биік жартастың үңгіріне түнеп жүреді екен. Сонан сол үңгір — «Кенесары үңгірі» деп аталып кетіпті. Сол үңгірдің ішінде Кенесары киіктің етін асып жейді екен. От жаққан жері әлі сол күйінде тұр⁴⁸. Шамасы Кенесары бұл үңгірді 1840—43 жылдары көтерілістің алғаш дәуірлеп тұрған кезінде мекендеген болса керек. Ақын халықтық сюжетті шығармасының идеясына қарай сәл өзгерткен. Мағжан шығармасында Кенесары, халқын орыс бодандығынан «қайтсем құтқарамын» деп ауыр ойлар билеп, тұйыққа тірелгенде, өзімен-өзі оңаша қалып, сырласу үшін барады... Кенесары жанын жеген ойдан әбден шаршап, Оқжетпестің қиясына көтеріліп, қайтсем ізгі арманыма жетемін деп тұрғанда, найзағай жарқ-жүрқ етіп, екпінді желден қарағай, қайың шулап, толқындар тулап, төңірегі шуға толып кетеді. Сескеніп қалған Кенесары «Аруақ» деп сыйынады. Сол сәтте алдынан сақал-шашы әппақ, бір ақсақал шал пайда болады. Қолымен түкті қасын көтеріп, «а» деп аузын ашқан кезде, төмендегі судың шуы тына қалады. Сонда қарт күңіреніп, «Кенені пәле-жаладан, тіл-көзден сақтап жүрген қарт бабан, піріңмін. Оқжетпестің қиясына сенің бір күні келетініңді біліп, сансыз заман сені күтіп жатырмын. Қазағыңның қайғысы сені улап жүргенін де, обыр орыстар жерінді еміп жатқанын да, Шорман сияқты шолақ билердің, орыстың шекпеніне елін сатып жүргенін де білемін. Елің жау қолында қалды, қасыңа серік етіп Науанды ал да жорыққа аттан. Егер мақсатыңа жете алмай өліп кетсең, мен осы жерде тасқа айналам. Алаштан тағы да сендей бір ұл тууын күтемін», — деп ғайып болады. Біз осы жерде ақын назарына ілініп отырған Шорман тұқымдары жайына сәл кідіріс жасайық. Кенесары көтерілісіне байланысты күні бүгінге дейін даулы болып келе жатқан мәселе — Кенесарының ел талап, ауыл шапқан қаталдығы. Көтерілісті терең зерттеп жазған тарихшы, профессор Е. Бекмахановтың пікірінше оның өзіндік себептері болған. Мәселен, көтерілісті қазақ руларының бәрі бірдей қолдамаған. Мысалы, Адай, Жаппас, Арғынның бір бөлігі қатыспаған. Адайлар жер шалғайлығынан патшаның езгісін аз көрсе, Шеген Муалиннің қол астындағы Арғын руының бір бөлігі мен зауряд хорунжий Жанғабыл Төлегеновтың қарамағындағы Жаппас руының кейбір бөліктері көтеріліске қарсы болған ел басшыларының ықпалынан шыға алмаған.

Екіншіден үнемі ат үстінде жүрген Кененің қолын азық-түлік, қару-жарақпен жасақтайтын тегеуірінді тылы болмағандықтан, елден зекет жинаған, оны бермегендердің ауылын да, малын да шауып алып отырған. Кенесарының қолында болып қайтқан тыңшылардың бірі орыстарға берген мәліметінде — «Кенесарының қолы тым жүдеу, арам өлген жылқының етімен қоректенеді» дейді. Осыдан-ақ көп нәрсені аңғаруға болады. Атамыз қазақ тым арық, болмаса арам өлген малдың етін аузына да алмаған. Ендеше «елім» деп еңіреп жүрген Кенесарының «бір күнгі талшығын» мансұқ еткендердің малын талап алмасқа шарасы қайсы.

Алайда Кенесарыны қолдаған руларды, орыс империясының әскерлері де бастарынан сипамаған. Олар да Кенесарының кебін кидіріп тонап, асып отырған. Міне, осындай аумалы-төкпелі кезеңде қайсыбіреулер екі жақты саясат ұстанып, таланудан өздері мен руларын аман алып қалып отырған. Оны төмендегі М. Көпеевтің «Поштай» өлеңінен байқаймыз.

Көп жұрты Кенесары жаралаған,
Жаманды жақсылардан саралаған.
Поштайға келіп сонда қорғалаған,
Саудагер кезіп жүрген аралаған.
Қанша елді Кенесары шапсадағы,
Поштайға өмірінде бата алмаған.

немесе мына жолдарға назар аударайық:

...Поштаймен қатар шығып Шоң мен Шорман,
Сонда бір түзу заман болып тұрған.
Наурызбай, Кенесары толқынында,
Поштай еді көп жұртқа болған қорған.

Ал «Кенесары — Наурызбайдың әдебиетте бейнеленуі» атты еңбекте, Поштай Тұрсынбаев — Баянауылдың дуанбасы, патша өкіметінің шеніне сатылып, тыңшылық қызмет атқарған, Кенесарының үстінен мәлімет берген деп жазылады. Е. Бекмаханов Шорман Күшіков пен Мұса Шормановтар көтеріліске қатысқандықтан ғана таланудан аман қалып, халық алдындағы ықпалын сақтады, кейін патшаға адалдығын көрсету үшін, Орынбор өкімет орындарына «Кенесарыға ешуақытта қосылған емеспін, оның күресін қолдаған жоқпын, Кенесарының қаскөйлігіне қарсы күресіп келдік», — деп жауап берген деп жазады. Осы жерде, Сүйіндік байы — Азнабай, өзінің Тайжан, Сейтен деген балаларымен Кенесары көте-

рілісіне белсене қатысады, Кенесары өлгеннен кейін М. Шорманов пен П. Тұрсынбаевтар оларды патша өкіметіне ұстап берді деген зерттеулерді есімізге алсақ, Жамбыл атамыздың: «...Кенесары жағадан алған жаудан жеңілетін ер ме еді? Ол етектен алған «иттерден» жеңілді. Кенесарының тілеулесімін деп жүрген байлардың, төрелердің көпшілігі патша әскеріне болысып кетті. Ел ішіне іріткі салды, патшадан шен-шекпен алды, аға сұлтан болды, заседатель болды»,— деген сөзі еріксіз ойға оралады.

Шамасы Мағжан ел ішіндегі осындай бір пікірлерге, болмаса Кенесары тұқымдарымен қоян-қолтық араласып жүргендіктен нақты деректерге сүйенген болса керек. Өкінішке орай ол жағын дәл басып айту қиын. А. Кенесариннің «Кенесары — Садық» атты кітабын өңдеген Е. Т. Смирнов өзінің пікірін былай білдіреді: «Егер Кенесары жеңілтек, дөрекілік танытып, халықты тонап жексұрын болмаса, өзінің айналасына үш орданы жинап, даланың «азулы» ханы атанып, Орта Азия мемлекеттеріне Қоқант, Бұқара хандарына аса қатерлі хан болар еді. Кенесарыда әскери адамның таланты болса да, билеушінің таланты болған жоқ. Бірақ оның көтерілісі Азияны көп саяси өзгерістерден сақтап қалды».

Деседе, жоғарыда сөз еткеніміздей Кенесары көтерілісінің жеңілуі мықты әскери тылдың, жақсы ауыз бірліктің, мол азық-түлік қорының болмағандығынан деп түсінуіміз керек. Бірақ Кенесары өлгенмен оның артында аспан мен жерді жайлаған даңқы қалды, оның ерлігі патриоттық жырлар мен хикаяларға айналып, атағы мәңгі есте сақталатын болды деп Н. Середа жазғандай, «қазақтың Шамилі» атанған Кенесарының есімі әуелде халықтың жүрегімен бірге жасаса, бірте-бірте орыс бодандығы оны ұмыттыра бастайды. Кейінгі ұрпақ оның атын да, даңқын да білмей өсуге айналады. Міне, сол кезде Мағжан өзінің «Оқжетпестің қиясында» поэмасын жазады. Оған себеп болған 20-шы жылдардың басындағы халық ауыз әдебиетінің мұраларын жинау туралы үкімет қаулысы.

Ақын поэмада Кенесарының елін Ресей отарына бергісі келмеген тарихи тұлғасын сақтай отырып, оны халық ұғымына жақындатып, пірмен кездестіреді. Қиналғанда батырға көмек көрсету, елінің жау қолында қалғанын айтып аян беру, батырлар жырына тән. Мәселен, «Алпамыс батыр» жырында әулие-әмбиелерден бала тілеген Байбөрі бай мен оның кемпіріне, басында ақ сәлдесі, қолында аса таяғы бар шашты Әзіз, астында көк

есегі бар диуана түрінде келіп тіл қатады. Онда да бұлардың бала сұрап, дүниенің төрт бұрышын кезіп шаршап-шалдыққандарын өзінің көптен «біліп жүргенін», «Алпамыс, Қарлығаш» деген балаларының болатындығын айтып, көзден ғайып болады. «Төтемдік киелі күштердің «көмегі», аталар аруағының жәрдемі, әулие-пірлер қолдауы, ертегі мен эпостың екеуінде де бірдей қайталанып келетін сарындардың бірі»⁴⁹, — дейді профессор Р. Бердібаев. Ендеше қысылған сәтте Кенесарыға, «көмекке» келіп, оған дем берген, оны жамандықтан қорғаушы пірді ата-бабасының аруағы бейнесінде келтіруі, ақын санасына ауыз әдебиетінің де, шамандық дәуірден келе жатқан сенімнің де әсері болуы ықтимал. Көзін ашқанда Кенесарының өзін-өзі көруі — ұлы іс жолындағы оның жалғыздығын, күш пен қайратына, ақылы мен айбатына ғана сенгенін, інісі Наурызбай екеуінің дем берушісі, қолдаушысы ата-бабаларының аруағы ғана болды дегенді айтқысы келеді автор. Ақын қоғамдық әділеттілікті іздеуде, халық ауыз әдебиетіндегі наным-сенімдерді пайдалана отырып, оқушыларынан шығарманың реалистік мазмұнын, саяси пікірін жасырмаған. Мағжан қиялымен Кенесары мен Наурызбайды іздейді. Орыс отаршылдығында жасып, өткенін ұмыта бастаған халықтың есіне — «ертеректе қандай жауынгер ел едің» (Мағжанның қолданысы) деген ой салады. Бірақ ақын тарихи ақиқатқа жүгінбей, поэманы өзінің қиялына құрған.

Кенесарының пірмен кездесуі, одан бата алуы — *эпсана*. Мифологиялық сюжеттерді және образдарды көптеген жазушылар революция алдында өз шығармаларында пайдаланған. Ал Мағжан оны жаңа поэтикалық форма ретінде қолданған. Тарихи тұлғаға ойдан шығарылған фантастиканы қосады. Нәтижесінде Кенесары көтерілісінің мәні — Мағжанның айтайын деген ойы мазмұндас болып шыққан. Пір — поэманың композициялық құрылысымен идеясы тұғырында үлкен рөл атқарған. Егер пірді Кенесарымен кездестіріп, тілдестірмесе поэмадағы даму тоқталып қалар еді. Сондықтан да ол сюжет пен композицияны ұстап тұрған негізгі элемент ғана емес, шығарманы идеялық көркемді мәнге көтеруші негізгі құрал, поэмадағы фантастика Кенесарының алдына қойған мақсатын іске асырудағы дем беруші көмекші күш. Пір — халықтың социологиялық өмірінің ащы-тұщысын жанымен ұққан, жанашыр⁵⁰ бейнеде берілген. Мағжанның сол уақыттағы адамдардың ойында жүрген сәуегейлік, пірлермен, жын күштеріне сенуді,

бақсыларға табынуды өз шығармаларында кең пайдалануы ақын санасына фольклордың ықпалы ғана емес, ол күштерге өзгелердің де сенетіндігінен⁵¹. Ақын халық санасына жақын жол іздеген.

«Көптеген аспани (космологиялық) және төтемдік мифтерде тірінің өліге айналуының басты себебі қатты шаршағандық, қозғалуға шамасы келмегендіктен тасқа айналып, тыныш табудан. Қазақ мифтеріндегі адамның затқа, хайуанға айналуының басты себебі — шаршап ұйықтап кету немесе қарғыстанып жазалану, болмаса зор қауіптен қашу»⁵² — деп түсіндіреді С. Қасқабасов. Поэмада тірінің өліге айналуы жоқ. Кенесарыға берген батасы қабыл болмай, Кенесарының басы Алатауда кесілгенде, пірдің сөзінде тұрып, қара тасқа айналуы — миф. Десек те, батаның қабыл болмауы, мифологиялық түсініктің көнергенін байқатады. Поэмада пір — Кенесарының жан күйзелісін түсініп, оның ісінің сәтті болуына тілектес болып батасын береді. «Қасыңа інің Наурызбайды ал» деп ақыл салады. Поэмаға екінші қырынан үңілсек, Мағжан Кенесары мен Наурызбайды жоқтау түрінде жазғандай болады. Соған қарағанда Кенесары — Наурызбай, өлгеннен кейінгі «жоқтау» түрінде жазылған⁵³. Нысанбай жыраудың «Кенесары — Наурызбай» вариантымен жақсы таныс болса керек. Салыстырып көрелік. Нысанбай вариантында⁵⁴:

Ақ ауыз атты жүгіртіп,
Кене ханды тірілтіп,
Наурызбай келер күн бар ма?..—

десе, Мағжан:

Күңіреніп біздей бейбақ жыр толғайды,
Құдай-ау мәңгілікке қарғамасаң,
Кенекемдей енді неге ер тумайды?!
Кене жок, ізін басар іні де жок,
Дариға, жүрегімді дерт улайды,—

деп, Кенедей тағы да біреудің туып, Кененің ізін басуын қалайды. Нысанбай жоқтауында Кенесары — Наурызбай өлгеннен кейінгі елдің күйін былай береді:

Кене хан жазым болған соң,
Бет бетімен тарадық.
Көрінгеннен қорғалап,
Кісі аузына қарадық.
Шауып алған Созақта,

Д. Сарттан ақыл сұрадық.
Бастан ауды бағымыз,
Иесіз қалды тағымыз,
Төрелер жазым болған соң,
Артында қалған көп қазақ,
Келіспейді сәніміз.

Поэмада:

Содан бері бірталай заман өтті,
Алашты улай-улай жаман өтті.
Тұлпар тулақ, ел арып, аруақ боп,
Сарыарқа сайран жердің сәні кетті.
Жолбарыстар жортатын сар далада,
Қорсылдаған доңыздар мекен етті...

Мағжан фольклорды пайдалана отырып, тарихи тақырыпқа шыншылдық тұрғысынан баға береді. Кенесары көтерілісінің тарихта қалдырған маңызының ерекшелігін ұрпаққа өнеге тұтады. Поэмада Мағжанның қиялымен құрастырылған ертегі ескі дәстүрмен емес, жаңа линиямен элеуметтік жолмен дамиды. Фольклордағы контрасты сөз қолданыстарын Мағжан пайдалана білген. Айталық: *«Қазағым, ханың да мен, қараң да мен» және «Сүйремей елін өрге, көрге сүйреп»* деген жолдар осының айғағы іспетті. «Кенесары үңгірі» жайлы аңыздың негізінде С. Сейфуллин де қалам тартқан. Сөзіміз дәлелді болу үшін, «Көкшетау» поэмасындағы «Кенесары үңгірі»⁵⁵ атты бөлімінен үзінді келтірелік:

Орта жүз «Ақ патшаға» бағынғанда,
Патшаға хан ұрпағы жағынғанда.
Қасымхан бармай қалған, туыстары,
Патшадан «байғазы» алып тағынғанда.

Осы бір төрт жолдан көп нәрсені аңғаруға болады. Қасымханның туыстарының патшадан *«байғазы»* алып тағынғанын мысқылдап, ажуалайды.

Кенемен ағалары жауласыпты,
Сияқты Абылайдан туыспаған,—

деген жолдардан Абылай хан ұрпақтарының береке-бірлігінің болмағанына налитын тәрізді.

Сол құзда жатқан мошап үйілісіп,
«Жат болған» Көкшетауға күйінісіп.

Шаппак боп, дуан менен таудағы елін,
Күштерін жиып, тастай түйінісіп.

Сәкеннің айтуынша Кенесары орыстардың қолында, бекініске айналған Көкшетау дуанын тартып алу үшін, Көкшетаудан Қасымхан күшпен көшірілгеннен кейін мекендеген дегенді аңғартады. Көкшетау, Қарқаралы бекіністерінің 1824 жылы бір жылда салынғанын⁵⁶ еске алсақ. Кенесары мен оның төңірегіндегі батырлар соғыс жоспарын құрып, талқылайтын әскери құпия орын болғаны байқалады. Бірақ Сәкен — «олар үңгірде отырып, дуан мен таудағы елді шаппак болып соның жоспарын құратын» деп Кенесарының үңгірді мекендеуін тар мағынада қарастырса, Мағжан, Кене халқын бодандықтан құтқарудың жолдарын іздестіріп, елінің ертеңін ойлағандықтан, қар жамылып, мұз төсенді дегенді аңғартады.

Мағжан — Кенесары-Наурызбай көтерілісі, тек Көкшетау дуаны мен халықты шауып алуды мақсат етпеген, одан да үлкен, қымбат та, бағалы мақсаттар үшін болған дегенді айтады.

Сонан соң мәңгі тастап бекінісін,
Қолымен Кене кеткен шегінісіп.

* Мүлде енді шөлге кеткен аулын шауып,
Қасымның екі ағасын, екі інісін,—

деген Сәкен пікірімен тағы да келісуімізге болмайды. Өйткені Кенесары-Наурызбай қолының шегіну себебі, орыс армиясының зеңбіректерінің тегеурінді шабуылынан, Кенесары қолына күйрете соққы беруінен болған. Бұл жерде С. Сейфуллин Кенесары «ел талаушы» болған деген түсінік төңірегінде қалып отыр. Бұл Кенесары — Наурызбай көтерілісінің мәнін түсінбегендік емес, керісінше, шығармасының идеясын сол қоғамның мақсат-мүддесіне қарай ыңғайлаудан туындаған.

Ал «Ертегі» поэмасы 1920 жылы жазылған «Оқжетпестің қиясында» атты поэмасының заңды жалғасы десе де болады. Өйткені алдыңғы поэмада «Кенесары — Наурызбай» көтерілісінің мәнін Мағжан жоқтау түрінде баяндаса, Кенесарының ұлы — Сыздықтың әке ісін жалғастырғысы келіп жолға шыққан әрекетін ертегі-хикаят түрінде жазған.

Сыздық төре Кенесарының кіші әйелі Жаңыл ханымнан туған, үшінші бала⁵⁷. Орыстар оны «Садық» деп те атаған. Сыздық — 1837 жылы туып, 1910 жылы қайтыс болған. Ресей патшалығының отарлау әрекетіне қарсы,

Орта Азияда үлкен көтеріліс ұйымдастырған батыр⁵⁸ Смирновтың өңдеуімен шыққан А. Кенесариннің «Кенесары-Садық» кітабында Сыздықты былай суреттеген: «Орта бойлы, сақалды, өте әдемі көзді, қимылы шапшаң, 55 жастардағы адам. Бір қарағанда осы бір ойлы, сабырлы адамның бір кездегі батыл, дала қарақшысы (разбойник) болды деп ойламайсыз. Бет әлпетінің нәзіктігі, әйелдердікіндей кішкентай нәзік саусақтары, қайсыбір әңгімелерде өзін-өзі ұстап, салқын қандылық танытатын сабырлылығы, хан сарайында тәрбиеленген, таза қанды түрік ақсүйегі екендігін айтпай аңғартады. 1870 жылдары Түркістандағы біздің алғы шебімізге ойламаған жерден батыл, өжет те, өршелене шабуыл жасаушы. Сол кездегі жорықтары жайлы әңгіме қозғалғанда, көздері от шашып, жүзі жайнап сала бергенде алдыңызда дарынды қолбасшы, шебер ұйымдастырушы зерделі саясаткер пайда болады»⁵⁹.

Садық Кенесарыұлының қозғалысы 1864—1876 жылдарды қамтыған ірі көтеріліс. Орта Азиядағы түрік тектес халықтардың бостандығы үшін күресуші, Садық — Кенесарыдан кейінгі аса қатерлі қарсыласымыз болды деп мойындайды Е. Т. Смирнов. Осы жерде Сыздық көтерілісінің Кенесары көтерілісінен қандай айырмашылығы бар деген заңды сұрақ туады. Кенесары көтерілісі де, Сыздық көтерілісі де қазақ халқын орыс отарлауынан азат ету үшін болған күрес. Солай бола тұрса да, Кенесары көтерілісіне байланысты күні бүгінге дейін даулы болып келе жатқан мәселе — Кенесарының қаталдығы. Ол өзіне зекет беруден бас тартқан, өзін қолдамаған руларға аяусыз қаталдық көрсетеді⁶⁰. Сыздық сол — әке даңқының төңірегіндегі көлеңкелі жақтарды естіп-біліп өскендігінен болар, әке кемшілігін қайталамауға тырысқан. Көктемде (1873 ж.) Садық арық тартып, 30 батман жерге бидай еккен екен, сонда көшіп келіп тұрып жатқанында түрікмендер келеді⁶⁵.

«Қырғыздар мен түрікмендер тегі бір халықтар. Сізге 10.000 атты әскер береміз. Сонымен Чарджоуға барып, әмірдің семьясын алып келесіз» дейді. Түрікпендер Садықты қорғадық деген желеумен, Бұхараға шабуыл жасауды көздейді. Садық олардың бұл ойын дұрыс түсінеді, «10.000 адаммен шабуыл жасаса — Чарджоуды алады, талай отбасын тұтқындап, мені халық алдында масқара етеді», — деп бұл ұсыныстан бас тартады. Бұдан Сыздықтың Кенесарыдай емес, аңғарымды, сақ, әрі ақылды, жазықсыз жандардың көз жасына қалғысы келмейтінін аңғарамыз. Кезінде Кенесарының қас жау-

лары болған Жанатай, Сыпатай, Шадыман, Хоқан әкімдерінің де, Сыздық әскерінің құрамында орыстарға қарсы соғысуы⁶⁶ осы ойымызды құптайды. Кенесары да, оның сарбаздары да, төлегіттері де егін екпеген. Халықтан жиналған зекетпен күн көрген. Садықтың егін екеніне қарағанда, ел шабумен айналыспаған болу керек. Өйткені, Қашқариядағы жеңілістен кейін Ресей өкіметінен кешірім алып, еліне оралғанында оған Ұлы жүз бен Орта жүз, әр түліктен 500 бастан алдына мал салып, құрмет көрсеткен. Ұстауға жіберген отрядтың оны құтқарып жібергендігі, Сыздықтың Орта Азиядағы түрік тектес халықтардың құрметтісі болғандығын аңғартады. Ферғана облысының Ош уезінде орыстардың қолына ауыр жараланып берілгенінде, генерал-губернатор Гауфман Сыздықты емдеуге дәрігер жібереді. Одан мынадай ой түюге болады. Сыздық қазақтың ғана ұлы емес, өз алдарына дербес мемлекет болғысы келген барлық халықтардың сүйіктісі болғандығы. Сондықтан Ресей империясы оны өлтіріп, халық алдында маскара болғысы келмеген. Әрі «орыс мемлекеті ізгі ниетті, кешірімшіл, халық екен» деген түсінік тудыруды мақсат еткен.

Өмірінің соңғы кезеңіне дейін сұлтан Сыздық — Шымкент уезі, Арыс өзенінің бойындағы, Қарабұлақ селосынан алты шақырым «ханқорғаны», бұрынғы Абылайханның ставкасында тұрған. Мал өсірумен, егін шаруашылығымен айналысқан⁶⁷. Кенесары өлгенде Сыздық 10 жаста болады. Түркістанда, Бұқарда оқу оқыған кезінде, әскери өнерді шебер меңгергендігі үшін, Қоқан хандығы оған әскери шен беріп, өздеріне тартпақшы болады. Ол кез — Түркістан, Ресей патшалығына қарамай, ресми түрде Қоқан хандығына тәуелді кезі екен. Ресей басқыншылары шабуыл жасай бастағанда, Кенесарының басқа балалары — сұлтан Тайшық пен Ахмет: «Ақмешіттің түбінде Қоқандықтар 40.000 әскерімен, орыстардың 800 әскерінен жеңілді. Осыған қарағанда Қоқандықтар құлайды. Сондықтан орыстар жағына шығайық, сол елдің азаматтығын алайық, тыныш өмір сүреміз⁶⁸, — деген ұсыныстарына Сыздық келіспей, «Мен ата-бабамыздың жолынан ауа жайылып, орыстарға бағына алмаймын. Орыс Қоқанды алса, Бұқараға барамын, оны алса басқа мұсылман елдерінің біріне кетемін. Қайткенде де Кенекемнің жолын тастамаймын⁶⁹ дейді. Тайшық пен Ахмет Россияға қызмет етеді. Ахмет — 1862 жылы хорунжий атағын алады. 1867 жылы, Түркістан өлкесі құрылғанда Ахмет Шымкент өлкесі генерал-губернаторының бастығының көмекшісі болады.

Садық көтерілісі — Кенесары көтерілісіндей қазақтың көлемде қалмай, Орта Азия халықтарының ұлт-азаттық қозғалысымен ұштасады. Өйткені бұл кезде — Ресей патшалығы бүкіл Орта Азияны жаулап алуға жорықтар жасаған еді. Сондықтан, Азия халықтары бұрынғы өзара жауласуларын қоя тұрып, өздерінің ортақ жауы Ресей патшалығына қарсы күш біріктірді. Садық — Жетісу, Сыр бойының қазақтарын ұйымдастырып, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, түрікпен елдерімен күш біріктіреді де, Ресейдің басқыншылық жорығына қарсы шығады⁷⁰. 1877 жылы Қашқарияға Қытай басқыншылары шабуыл жасағанда «Қашқарияны қорғаймын» деп жүріп, Сыздық оқ тиіп ауыр жараланады. Бұл кез Орта Азия Ресей патшалығына бағынып қалғандықтан, Сыздық күресін тоқтатып еліне қайтып оралып, 1910 жылы 73 жасында қайтыс болады. Сыздықты қазақ халқы аса жоғары бағалап құрметтеген. Сыздық Тінәлі еліне, Ақмола, Қызылжар, Көкшетау, Атбасар, Қарсақбай, Баян, Көкшетау, Торғай, Орал жерлеріндегі барлық елді аралап, олармен танысқан. Қазақ баласында Сыздық ер, ақылды, турашыл, ардагер адамның бірі еді. Оның соғыстағы ерлігі жайындағы ел аузындағы әңгімелер өз алдына бір сүре болып кете береді деп айтылады, ол туралы аңыздардың бірі. Омар Шипиннің айтуына қарағанда, Жамбыл Сыздықпен серік болған. Ол туралы «Сыздық сұлтанға» деген өлең де жазған.

А. Кенесарин өзінің «Кенесары — Садық» атты кітабында Сыздық туралы мынадай бір құнды дерек келтіреді: «Орыстар 300 қарудан оқ атқанда, бірінші қатардағы сарбаздар түгел қырылып, артқы қатардағылар қорқыныштан жерге құлай кетеді. Тек Сыздық төре қолындағы көтерген туымен орыс шебінен 100 қадам тұрып қалады. Солдаттардың өршелене атқан оғынан, қолындағы тудың жұлым-жұлымы шығады. Садық дін аман қалады. Осыған қарағанда Сыздықтың «оқ қағары» бар адам болса керек. Поэма басталғанда ақын: *«Қиялым маған осы ертекті айтып еді»* деп тыңдаушысын дайындай бастайды. Сөйтіп ертегінің басты кейіпкері болғалы отырған — Сыздықтың халқы үшін игі әрекетке барғалы жатқандығынан тыңдаушыларын хабардар ете отырып, оған бата беру арқылы, оқушысын еліктіре түседі.

Жап-жас Сыздық қорғамақ боп

қазағын,

Ту көтеріп, қарға іледі садағын.

Балаусасың қанды майдан
көрмеген
Құтты қадам болғай еді, қарағым!

Баласын ұзақ сапарға шығарып саларда, әке-шешесінің ақ батасын беріп, ақылын айту қазақ ертегілерінің бәріне тән. Ендеше Мағжан да Сыздыққа сапар алдында батасын беріп отыр. Кенесарының ұлы — Сыздық төренің қазақ халқының өз алдына жеке ел болуы үшін күрескен саяси қайраткер, қабілетті қолбасшы екенін айттық, оның әкесі мен ағасы үшін кек алғысы келгені де шындық. Қазақ халқының арман мүддесі де оның әрекетінен тыс емес. Сондықтан да бабаларының жете алмаған мұратына жетуді мақсат етеді. Ақын поэмада жезтырнақты Сыздықпен кездестіріп ертегінің басты кейіпкеріне айналдырған. «Сыздық батыр, жалғыз жортып келе жатып, жезтырнаққа кез болыпты, оны айламен өлтіріп, тырнақтарын кесіп әкетіпті» деп халық арасында таралып жүрген аңызды кездестіргеніміз жоқ. Ал жалғыз көзді дәумен кездескені туралы аңыз бар.

Қазақ әдебиетінің тарихында жезтырнаққа мынадай анықтама берілген: «Аярлыққа салынған жәдігөй жау. Ол кейде мүләйім пішінде сынықсып келеді. Адамды жадысымен буып, тас қып тастайды, итке, есекке айналдырып жібереді»⁷¹. Мағжан оны шығармасының идеясы оқушыларға түсінікті болу үшін... Империялық шовинистік саясаттың прототипі ретінде қолданса керек. Екіншіден, дүние жүзі әдебиетінде, оның ішінде орыс әдебиетінде, дию, пері, мыстан кемпір образдарын мысалға алып, оны тарихи адамдармен кездестіріп жырлау, XIX ғасырдағы көптеген ақын-жазушылардың творчествосында кең етек алған. Мәселен, Пушкиннің «Кавказ тұтқыны», «Руслан мен Людмила» поэмасында, Лермонтов өзінің «Мцыри» поэмасында осы әдісті қолданған.

Мағжан Сыздық образын жасауда даяр мінездеуді қолданған, оны халық идеясындағы батыр етіп көрсеткен, жезтырнақпен бетпе-бет кездескенде, оның бойында қорқыныш болмайды, оны жеңеріне күні бұрын сенімді. Поэмадағы бұл ерекшелік, ғалым В. Т. Петровтың «Тарихи биографиялық шығармалардың басты кейіпкерінің қасиеттері өзгермейді. Өзгеріске түссе де көп емес. Сондықтан да мұндай суреттеу фольклорға тән⁷² — деген пікірін еске салады. Ақынның оны мінездеуі, қимылы кезінде оқушысын толық сендірген, әрі шығарманың идеясын «метафоралық образ арқылы» тереңдете түс-

кен. Сыздықтың образын табиғатта бар элементпен салыстырған.

Жолбарыс ер жалғыз өлсін
 майданда,
Жаспен емес, қанмен бетін жусын
 да!...

Эмоция мен ойдың, идея мен образдың арасындағы айырмашылықты жойып, көркем образды тану әлемінде метафораны күшті құрал етіп көрсеткен. Ауыз әдебиетіндегі жезтырнақ туралы хикаяларда аңшының, иә батырдың аты жезтырнақ екендігін білгенде, оскырынып мазасызданады. Ал поэмада батырдың аты да өзіне лайық, жезтырнақтан қорықпайды жайбарақат баялышты үзіп жей береді. Сыздық образы сюжет желісінің негізгі діңгегіне айналған. Оқиға соның нәтижесінде дамып, жезтырнақ образы таза реалистік бейнеге көшкен. Тіпті Сыздықтың кім екендігін білмейтін адам, фольклорлық кейіпкер екен деп қалуы да ықтимал. Мағжан геройын мақтамайды, көтермелеп суреттемейді. Қазақ ертегілерінде жезтырнақ, адамдарға жауыздық жасаушы күш, бірақ ертегі варианттарының қайсыбірінде адам жеңісімен аяқталады. Поэмада сол сарын сақталған.

«Ертегі» поэмасының сюжетіне жақын келетін — «Боран батыр» туралы хикаят болар. Өйткені, поэма сюжетінің кейіпкері Сыздық пен Боран батыр образы арасында өзара ұқсастық бар. Ертегіде ол былай: «Ерте заманда «жезтырнақ» деген жыртқыш шығып, адам баласына ауыр зиян салып, елді көктетпей қояды. Ешкім оған батып бара алмайды екен. Барған адамды жезтырнақ жамсатып отырыпты. Бір күні Боран батыр боз атына мініп, жезтырнақтың мекеніне қарай жалғыз тартыпты. Оған жолдас болуға ешкім шықпапты⁷³. Хикаяда Боранға неліктен ешкім еріп шықпағаны түсіндірілмейді. Ал поэмада Сыздықтың жалғыз шығу себебі былай айтылады:

Сыздық батыр тұлпар атын
ерттеген,
«Алты алашым, енді маған ер!».
деген.
Көп соққы жеп, сүле болған сорлы
алаш!
Алты алаштан алты адам да
ермеген...
Сорлы алаш келешегін көрмеген,

Патша алды, қимылдаған қазақ
жоқ,
Қайран Сыздық құса болды
шерменен.

Алайда «Кене әкемді, Абылай ағамды өлтірді» деп кек қуып шыққаны, жезтырнақтың Сыздықпен кездесіп, оның қолынан қаза болуы. Шора батырдың қызының ерлігіне де келеді. Бұдан Мағжанның жезтырнаққа байланысты басқа хикаялармен де таныстығын байқатады. Поэмада, Сыздық, сұлу келіншек бейнесінде келген — жезтырнақ екендігін білген соң, өз орнына дөңбектей кара тасты көтеріп әкеліп сыртына шапанын жауып қояды, бұл хикаяттарда да бар. Хикаяттарда от басында отырып, тамақ жеген жезтырнаққа ешкім айбат көрсетпейді. Қайта дәмге шақырып, риза етіп жібереді. Поэмада бұл шарт бұзылады.

Сыздық өзі ұсынған малтаны, жеңінен қолын шығармай алған әйелдің жезтырнақ екендігін сезіп, «кет!» деп ақырып садағын кезенеді. Түн жарымында Сыздықты өлтіруге оралған жезтырнақтың қанатының екпінінен қатты жел соғып, бұлт үйіріледі. Сыздық садағын алып дайындала бастайды. Бұл қиял ғажайып ертегілері мен батырлар эпосының Мағжан фантазиясына ықпалы. Батырдың кара тасты көтеруі, жезтырнаққа тайсалмай өктем сөйлеуі, оны жекпе-жекке шақырып отырғанын аңғартады. Қанаттарын қаққанда дауыл тұрып, жаңбыр жауып, жел соғуы, қиял-ғажайып ертегілеріне тән. Хикаяттарда жезтырнақ келе жатқанда дауыл тұрды деп айтылмайды. Сыздық жезтырнақты *«талмау жердің тұсы, дәл жүректің басы»* деп тартып қалып жаралайды. Жезтырнақ *«ер болсаң тағы да ат!»* деп өтінеді. Сыздық атпайды. Оның бұл әрекетін ақын *«екі атса, тырнаққа құдай береді!»* деп түсіндіреді. Мағжан көнезаман фольклоры нұсқаларының бірі — жезтырнақ бейнесін әдеби образға айналдырып, орыс әдебиетіндегідей «әдеби ертегі» жанрын тудырған⁷⁴. Бұл М. Жұмабаевтың қазақ әдебиетіндегі жаңашылдығы. Нәтижесінде ақын фольклорлық сюжеттерді әдебиетте қолдану керектігін уағыздап қана қоймай, қажеттігін дәлелдеген. Қазақ әдебиетінің бастауын ауыз әдебиетінен іздеген, әрі осы бағыттағы орыс әдебиетінің өткеніне үңілген. Солардың жақсы жағын ұлттық өрнегімізді сақтай отырып пайдаланған.

Фольклорда жезтырнақтың өз құрбандығына ұмтылған кездегі көңіл-күйі, ашу-ызасы жайды баяндалмай-

ды, поэмада бұл табиғи суреттеліп, жезтырнақты адам образына айналдырады. Поэмада Сыздықтың Ресеймен соғысы туралы айтылмайды, тарихи шындық жок, бірақ сол дәуірге ақынның көзқарасы көңіл-күйі арқылы білдірілген. Поэмада фантастика сюжет пен композиция тұғырынан карағанда поэманың құрылысын ұйымдастырушы элемент болып қана қалмай, оның идеялық көркемдігін де күшейткен. Нәтижесінде поэманың эмоциялық мәні артқан. Оқып отырып расында да Сыздық жезтырнақпен кездесіп, өлтірген екен деген ой келеді. Сөйтіп, ақын оны ойына алған мақсатына жеткізуші құрал ретінде пайдаланған. Әрі халық ауыз әдебиетімен үндес келетін шығарма тудырған. Ақын, жезтырнақтың образын жасауда халық түсінігіне ден қойған.

Жезтырнақтың тырнағы бар өткір
жез,
Алып күшті, жүгіріп кетсе желден
тез.
Пері менен диудың ойнас баласы...
Бола алады, аң да құс та, шал да
қыз.
Бүгін келіншек болып кепті
Сыздыққа
Алдап-арбап батпақшы ғой
қызыққа.
Жемекші ғой, өлтірген соң
қытықтап
Ет жүрегін малып-малып
тұздыққа.

Хикаяттарда жезтырнақ пері мен диюдың ойнасынан туыпты, адамды қытықтап өлтіріп, жүрегін тұздыққа малып жейді екен деп айтылмайды. Керісінше, халық арасында, балалардың бір-бірін қытықтап ойнағандарында, көнекөз қарттардың *«жезтырнақ болып кеттіндер ме?!»* деп зекитін тыйым бар. Мағжан жоғарыда сол тыйымға сүйеніп отыр. Ақын поэмада болып жатқан оқиғаны суреттеуде пейзаждың символикасымен қатар табиғатты кейіптеу тәсілін қолданады. Сыздық жезтырнаққа *«кет!»* деп өктем сөйлегеніне іштей өзі де өкінеді, оған сексеуіл селкілдеп күліп, батырдың оғаш әрекетін бетіне басады. Жезтырнақ өлгеннен кейін манадан Сыздықты тәлкек етіп күлген сексеуіл де, жел де тынып, оның ерлігіне құрмет көрсетіп бас иеді. Сыздықтың оғы тиіп жараланған жезтырнақ қапаға қарай бет алғанда, оған

аяушылық білдіріп бас изеген қалың қамыс, құлдық ұрып алдынан жол беріп ашылады. Ақын Сыздықтың психологиясын суреттеуге осындай кейіптеумен бірге салыстырулар арқылы барады.

Отқа қарап отыр Сыздық, көзі —
от,
Қарасады, арбасады от пен от.

Әйел бейнесіне ауысып келген жезтырнақтың сұлулығы мен қылығын суреттегенде ауыз әдебиетіндегі дайын атрибуцияны пайдаланған. Жезтырнақтың қылымсыған қылығы батырды өздеріне амалдап үйіріп алатын сиқырлы сұлулардың бейнесін еске салады. Мағжан аталған поэмасы арқылы қазақ әдебиетіне «әдеби ертегі» жанрын қалыптастырып қана қоймай, жаңа өлең түрін енгізген. Дәлірек айтқанда, автор өлең жолдарының соңғы сөзін келесі жолға жылжытуды терең меңгерген. Ол айтылып отырған ойды бөліп, әр сөздің мағынасын айқындай түскен. Әр тасымалдан кейін пауза сақтаған. Ол паузадағы тасымал, сөздің мағынасын айқындап отырған. Мысалы:

Сыбыр тынды. Жыбыр қалды.
Жоқ дыбыс...

Тасымал сөз (**жоқ дыбыс**) тасымалдың арқасында өте мағыналы кідіріске ие болған.

Сыздық мынау елден безген ел
үшін...
Сыздық мынау шөлге көмген жас
күшін...

немесе:

Әлдеқайда. Қырда, Сырда алаш
бар...
Мұнарлы тау, балдай бұлақ, ағаш
бар...

болмаса:

...Айнала өлім, шегі-шексіз шөл де
шөл...
Шөл мен өлім арасында бір-ақ
жол...

Тасымалдың нәтижесінде өлеңнің әуені өзгеріп, мағыналы кідірістер өлеңнің екпінділігін бұзып, екі жаққа бөліп тастайды. Өлеңнің сөзі өзінің ағындылығын жоғалтып, қысқа қайырылып, әрі сынбалы болады.

Бетпак шөлде Сыздық өлер — күм
көмер...

немесе:

Сыздық өлер... «алаш құрыр»... есіл
ер...

Осы қысқа қайырылған сөздер өлеңнің екпінінен дебиік тұрған. Қысқа қайырылған сөздер — *көшер, күшін үшін, бар, шөл, жол, ер* т. б. Дәлірек айтқанда соңғы сөздер. Тасымалданған сөздерге екінші қырынан үнілсек — үлкен ой жасырынғандығын аңғаруға болады. Мәселен: «жоқ дыбыс...» деген кідірістен кейін, «дыбыс неге жоқ?» деп өзімізге-өзіміз сұрақ қойсақ, сөз мағынасы былай болып шығар еді. Сыздық көтерілісі жайлы бір кезде сыбырлап айтылса, кейін түлкі бүлкілге көшті, қазір ол туралы дыбыс та қалмады. Сыздық — елінің болашағы үшін күреске барлық күш-жігерін жұмсап еді. Ама! бар ма, оның бәрі ұмытылып, шөлге сіңген судай ізі де қалмады деген акынның ащы ойы, күніренген күрсінісі аңғарылады. Поэма сонын ертегі айтып отырған «мен, Жәжекеңмін!» — деп аяқтауы да содан ⁷⁵.

Десекте «Батыр Баян» тәрізді бұл поэманың да фольклордағы ашық уақытпен берілгенін айта кеткеніміз жөн. Өйткені шығарманы оқып отырып, оқиға бір түнде болған екен деген ой түюге болады. Оған дәлеліміз, артынан алты алашты ертемін деп жүріп, арып-ашып бір қопаның бойына қонаға келген кезде қас қарайған ымырт үйірілген шақ екен деп басталуы. Жезтырнақты өлтіргеннен кейін, елінің ертенін ойлаған Сыздықты ойлар басты, сол кезде ақырын сызаттанып таң атып келе жатты деп бітеді. Сондай-ақ бұл поэмада адам мен табиғат арасындағы байланыстың өте шебер суреттелгені сүйсіндірмей қоймайды.

Қазақстан мен Орта Азия халықтары арасында Қорқыттың утопиясы мен бақсылығы жайындағы аңыздар көбірек сақталған. Қорқыт өлмейтін ғұмыр іздейді, бірақ қайда барса да, алдынан көр қазып жатқан екі адамды көреді. «Мұның немене?», — десе, олар: «Бұл Қорқыттың көрі» деген соң, суда ажал жоқ деп Сыр суына кілем жайып түсе, шаян шағып өлтірген екен деседі. «Қайда барсаң — Қорқыттың көрі» деген афоризм содан туған ⁷⁶.

Қорқыт туралы жазылған ғылыми-зерттеу еңбектердің саны өте көп. 300-ден аса ғылыми зерттеулер, көптеген мақалалар жазылған. Сондықтан Қорқыт жайына көп тоқталмаймыз. Халық арасына кеңінен тараған, осы

аныз көптеген ақын-жазушыларымыздың шығармашылығына шабыт берді. Солардың бірі болып М. Жұмабаев та 1922 жылы «Қорқыт» атты дастан жазған. Бұл еңбекті жазуына Шоқанның, Қорқыттың аңыздары мен нақыл сөздерін аса жүйрік білген Базар жыраудың, әрі фольклор жинаушы Ә. Диваевтың әсерлері болуы да ықтимал. Үшіншіден, жасынан халықтың бай мұрасын тыңдап өскен Мағжанның ел арасындағы Қорқытқа байланысты аңыздарды жақсы білуі де ғажап емес.

Қазақ аңыздарындағы терең философиялық маңызы бар сюжеттің бірі — Қорқыттың өліммен күресуі, оған көп заман жалықпай дауа іздеуі. Қорқыт тіршіліктің тұрақсыз өзгергіш түріне күйзелген. Өлу, жоғалу, тозу оның көзіне тоймайтын бір обыр дүние, азнаған көр болып көрінген. Өліммен күресу сюжеті әсіресе қазақ пен Алтай елінің аңыздарында өте жоғары сарынмен айтылады⁷⁷. Мағжан поэмасына — Қорқыт туралы аңыздардың осы сюжетін алған. Аңызда Қорқыт желмаяға мініп алып, өлтірмейтін жер іздеп дүниенің төрт бұрышын кезді. Ақыры «өлмейтін нәрсе жоқ екен» деген қорытындыға келіп, өмірінің соңғы кезін қобыз тартумен өткізеді. Мағжанның жырлауындағы Қорқыт, Алтай етегін мекен еткен, халқымен қаны да, жаны да бір ер. Мағжанның Қорқыт аңызын Алтай өлкесімен байланыстыруы мынадан болса керек. «Бұл өлке бүкіл түрік халқы болмаса да көпшілігін аясына сыйғызып паналатқан жер. Алтайдың батысы — қарлықтар мен дулаттарға мекен болса, шығысы — найманға, түстігі — арғындарға (Сяньби — қытайша), терістігі — түргештерге, тағы басқаларға мекен болған. Ішкі Монғолиядағы көптеген елдер, тегеурінді дұшпаннан ығысқанда да, Алтайды айналып өтіп, аз күн аялдайтын»⁷⁸. Екіншіден, жоғарыда айтқанымыздай, түрік мемлекетінің резиденциясы осы өлкеде тұрған.

Поэмада ой билеген Қорқыт елден безіп, ойын-күлкіні қойып, жан жұмбағын шешпек болып Алтай алаптарын кезді. Алдымен тауға келіп, «өмір не?» деп сұраса, жаны да, жүрегі де тас тау оны түсінбей қарсы сұрақ қояды. Орманға барып оған да, сұрақ қояды. Меніреу орман аң-тан. «Өмір не?» деп судан да, желден де сұрайды. Сыбыр-сыбыр еткендері болмаса жауап бере алмайды. Зарын шақпаған зат қалдырмайды. Не керек, жер де, көл де, бәрі де Қорқыт жұмбағының жауабын таба алмайды. Ақыры амалы құрыған Қорқыт Алтайдың шеңберінен шығып күншығысқа бет түзейді. Іздеп барғанда алдынан шығатыны жазу жазылған тақтай мен қазулы

көр ғана. Мәңгілік ғұмырды таба алмаған Қорқыт, шаршап-шалдығып еліне оралады да, жан күйзелісін, арман-шерін, күйзеліс, күрісінісін қобыз сарыны арқылы ағытады. Қорқыттың зарына, көз жасына үн қосып, бірде баяу, бірде қатты күңірене күрсініп шыққан қобыз үні күллі Алтайды шарлайды. Ақын-қазақ аңыздарындағы дана Қорқыттың халықтың ақылшы, батагөйі, кеңес беретін ұстазы екендігін поэмада былай келтіреді:

Өткен күн ертегі ғой тамаша таң.
Ойласақ өткен күнді жұбанар жан.
Байқасаң, адамзатта болған ба ақын,
Қорқыттай атасынан бата алмаған?

Эпсаналарда Қорқыт адам өмірі үшін саналы түрде күреседі. Халықтың ісін жеке бастың ісінен жоғары қояды⁷⁹. Мағжан поэмада сол түсініктің қаймағын бұзбай береді. Оны поэманың өн бойынан аңғаруға болады. Халық аузындағы сюжеттерден аңғаратынымыз, Қорқыт өз күшіне сенеді, бөгде ешкімнен, ешбір әулиеден, тәңірінен көмек күтпейді. Өз енбегінің, өнерінің құдіреті арқасында ажалды жеңеді. Қорқыт ажалмен айқаста жеңілмейді. Керісінше ажалдан күшті тұлға. Мағжан поэмасында да эпсаналардың осы идеялық мазмұны, оптимистік сарыны сақталған. Поэмада Қорқыттың мәңгі ғұмыр іздеп жер бетін шарлауы, мұнайысы, түрлі көңіл-күйінің психологиясы авторлық баяндауларға байланысты терең де табиғи, жанды суреттелген. Ал эпсаналарда Қорқыт психологиясы терең суреттелмейді. Ендеше фольклорлық сюжет ақын шеберлігінің нәтижесінде, жазба әдебиеттен көрінгенде әуелгі қалпынан құлпырған.

Мағжан халықтық сюжетті өз ойының реалистік тезінен өткізіп, идеясы, эстетикалық нысанасы мүлде басқаша, терең мазмұнды философиялық мәнді жаңа шығарма жазып шығарған. Ақын енбегінде — неміс, Фридрих Вильгельм Шеллингтің эстетикалық идеяларын өлең түріне айналдырып, қазақ әдебиетіне жеткізген. Неміс философиясының ірі өкілі, романтик ақындардың шығармаларына негіз болған — Шеллингтің әдемілік туралы қағидасын, қазақ жазба әдебиетінің топырағына еккен — алғашқы қазақ ақыны. Шеллинг өзінің тірі кезінде «романтикалық мектептің» бастаушысы, романтикалық өнердің қолдаушысы болды. Шеллингтің эстетикалық идеяларының танылуына Иен және Ворцбургте оқыған лекцияларының қолжазбаларының таралуы ықпал етті⁸⁰. Бұл қолжазбалар Ресейге 1798—1799 жылдары

доктор А. Вагнердің, 1802 жылы доктор Расманның қолжазбалары арқылы танымал болды. 1845 жылы Лондонда қолжазба күйінен «Философия искусства» ағылшын тіліне аударылды да, бүкіл Европаны елең еткізді⁸¹. Шеллингтің бұл еңбегі көзінің тірісінде жарияланбайды, тек 1859 жылы ұлының бастыруымен жарық көреді. Шеллингтің 14 томдық шығармалар жинағына енгізіледі. «Германияның философиясын біз — Веланский, Павлов, Галич шығармалары арқылы білеміз. Олар бізге алғаш рет Шеллинг және Окен туралы айтты»⁸²— дейді Герцен. Кейіннен Шеллингтің эстетикалық идеясы Кюхельбеккер, В. Одоевский, Баратынский, Надеждин, Белинский шығармаларынан көрінді. Соңынан Герценнің өзінің шығармаларына да ықпал еткен⁸³. «Шеллинг өзінің философиясында — халықтар мәдениетінің проблемаларын, ұлттық рухын, ұлттық ерекшелік, әрі халықтар тарихының мағынасын көрсеткісі келген. Осы проблемалардың шешілуін революциялық күшпен емес, қоғамның даму барысында, халықтар мәдениетін жоғары деңгейге көтеру нәтижесінде жетуге болатындығын айқындаған»⁸⁴— дейді М. К. Азадовский.

Мағжанның Шеллинг философиясына құрметпен қарауына себепкер болған осы шығар. Дүние жүзіне таралған бұл еңбектің М. Жұмабаевты қызықтыруы әбден мүмкін. Өйткені неміс философиясының енді бір ірі өкілі — Канттың әдемілік жөніндегі идеяларын сынай келіп, «Кант қағидасы» әдемілік ұғымын, толық қамтымайды⁸⁵ дейді Мағжан. Шеллинг қағидасында былай дейді: «Истине соответствует необходимость, добру — свобода. Наше объяснение прекрасного, по которому оно есть воссоединение реального и идеального, включает также и следующее: красота есть неразличимость свободы и необходимости»⁸⁶.

Мағжанның Шеллинг философиясына құрметпен қарауы туралы сөз қозғағанда, Шеллинг қағидасына мынадай пікір айтыпты деп ұстата қоятын мақаласы жоқ. Бірақ Мағжанның қай шығармасын алып қарамайық бостандыққа қажеттілікті жырлайды. Ұлттық сананы, ұлттық рухымызды ояту арқылы бостандыққа жетейік дегенді меңзейді. Мағжан халық ауыз әдебиетіндегі сюжеттерді пайдалана отырып, халқымыздың мұң-зарын, қайғы-қасіретін жырлаған. Ата-бабаларымыздың халқымыздың бостандығы үшін күрестегі ерліктерін, кейінгі ұрпаққа мирас еткен, сол арқылы халықтың ұлттық рухын оятқысы келген. Кенесары-Наурызбай (Оқжетпестің киясында), Ертегі поэмасында Сыздық көтерілісінің

шығу себебін — халқымыздың бостандығынан айырылып қалуынан іздейді.

Қазақстанға Кеңес өкіметінің орнауы — білімде, ғылымда, өнерде т. б. табыстарға халқымыздың қолын жеткізді. Шеллинг қағидасы тұрғысынан қарасақ, бұл — әдемілік. Орыс халқының, қазақ халқына жасаған жақсылығы. Жақсылық — бостандыққа тән, бірақ керісінше қазақ халқын бостандығынан айыру арқылы келіп отыр. Сондықтан да ақын күңіренеді, күйзеледі. Қиялымен қазақ халқын бостандығынан айырмай, тарихын, мәдениетін, тілін, дінін ұмыттырмайтын, жақсылыққа кенелтетін «өлтірмейтін» қоғам іздейді. Қорқыттың «Мәңгілік ғұмыр іздеуін» шығармасына нысана етіп алуы, Мағжан философиясының асқақтығын көрсетеді. Поэмадағы Қорқыттың адамзат баласы үшін «мәңгілік өмір іздеуі» автордың ел егемендігін аңсаған идеясымен сәйкес келеді. Мәңгілік өмір сүргісі келу, адам жаратылысынан келе жатқан — арман. Адамзат баласы жарық дүниені қимайды. Көлдің суалғысы, гүлдің де солғысы келмейді. Бұл табиғи — шындық реальды. Шеллингтің эстетикасы тұрғысынан қарасақ — бұл мұқтаждық. Өлім бәрібір өз дегеніне жетеді, бостандық аңсаған халық та солай. Мақсаттарына жетпей тынбайды. Бұл — қажеттілік. Неміс философның пікірі бойынша осы қажеттілік туып отырған жерде әдемілік күшін жояды. Орыс мәдениетінің өзге халықтарға күштеп танылуы халықтарды еркінен айырды. Ақын қиялымен сол жоғалтқан дүниемізді іздейді.

Ес білдім аласұрдым сағым қуып,
Жете алмай, бетті талай жаспен жуып.
Артымда — ор, алдымда — көр, өтеді өмір...
Дарига, бесігімнен көрім жуық.

Халқымыздың тарихынан, тілінен, дінінен, салт-дәстүрінен, мәдениетінен айрылып қаламыз-ау деп ақын жаны аласұрады. Қараңғы қапаста бетін жаспен жуып, бостандығын аңсаған, арман-мұңының жаңа қоғамда жүзеге аса қоюы да, сағым тәрізді тым бұлдыр екенін ақын жанымен сезеді. Қазақ халқының қазіргі кейпі «қайда барсаң Қорқыттың көрі» дегеннің кебін кигендей. Бұл құрдымнан шығудың жолын іздейді. Төңірегінде болып жатқан өзгерістерге өз қиялында бағасын береді. Бостандық аңсау — ақын шығармасының идеясы.. «Қорқыт» поэмасындағы автордың идеясы мен тарихи шындықтың сәйкес келген жері осы. Осыдан ба-

рып Шеллинг айтқандай философиялық сәйкестік⁸⁷ туындайды.

Ақын өзінің «Қорқыт» поэмасында бостандыққа қажеттілік туралы айтып отырғанымды «алыстан аңда» деп тіл қатады.

...Құшақтап қарағайын сарнаса ақын,
Толғанып, жасын төгіп, зарланса ақын.
Шеткерек тұрып біраз тыңдағайсың.
Баспалап, төніп, жаншып келме жақын,

деп не айтқысы келіп отырғанынан хабар береді. Қорқыт ата жан күйзелісін, арман-шерін қобыз сарынымен білдірсе мен өлеңіммен аңғартамын, соны түсініп жаныңмен «ұқ» деп оқырмандарына кеңес береді. Осы жағынан поэмадағы Қорқыт зары, ақын мұнымен сәйкес келген. Бұдан Мағжанның Шеллинг философиясындағы философиялық сәйкестікті неліктен қазақ әдебиетіне жеткізген себебі айкындалады. Ендеше Шеллинг дәстүрін қазақ жазба әдебиетіне «Қорқыт» поэмасы арқылы жеткізген — Мағжан.

Қазақ сахарасында ежелгі заманның асқан данасы, Қорқыттың толғау айту дәстүрін, оның күйін, дарынын, нақыл сөздерін мұра етіп, біздің заманымызға жеткізген жыраулар, ойшыл адамдар аз болмаған. Солардың бірі — *Қойлыбай*⁸⁸.

«Бақсы жыры» деп Қорқыттың қобызын, оның сарынын ең алғаш мирас еткен кісі — Қойлыбай бақсы. Ол Қорқыттың шәкірті болып саналады. Мағжанның «Қойлыбайдың қобызы» поэмасының тууына Шокан шығармаларындағы келтірілген деректер ықпал етуі мүмкін. Екіншіден Қойлыбай қобызын Жыланшы өзенінің жағасында отырып тартатын болғандықтан, сол өзеннің бір саласы — «Қойлыбай өзені»⁸⁹ деп аталған. Ақынның туған жері мен Торғай даласы шектес жатқандықтан, бұл жер атауын Мағжан білмеуі мүмкін емес.

Қойлыбай бақсының бәйгеге қобыз қосқаны жайлы әр түрлі аңыздар бар. Соның бірін Ә. Марғұлан былай деп келтіреді. «Қойлыбай бақсы қобызын ат бәйгесіне қосуды тілек етеді. Барлығы 300 сәйгүлік, ылғи атақты жүйрік, асқан тұлпар қосылады. Бірақ, атсайысшылар Қойлыбайдың қобызын жаратпайды. Қобызды ұстап алып, бір жуан терекке арқанмен байлап қояды. Аттар жүріп кетеді, қобыз ағашта байлаулы қалады. Сол кезде жырау өзінен-өзі елегізіп, қобыз туралы аспанды шулатқан сарындар айтады. Сол кезде сұрапыл боран соғып, қобыз ағашты түбімен жұлып ала жөнеледі. Қай-

тарында бәйгенің алдынан келеді⁹⁰. Екінші аңызда, Қойлыбай өзіне көмек көрсетуші күшті пірлері — Надыр-Шолақ, Ертіс, Көкаман, Ер Шойландардың көмегімен, жұртты қайран қалдырып, алты қанат ақ орданы жерден көтерген. Үшінші, 1924 жылы Ташкенттен шыққан «Тарту» жинағындағы «Баксы» деп аталатын аңыз. Бір байдың қатыны өліп, үлкен ас береді. Осы аста аты озып келгендерге: бір жесір, тоғыз құндыз, тоғыз ішік, бас бәйгеге бес жүз ділдә тігіледі. 300 жүйрік ат жиналып үш күндік жерге айдалады. Қойлыбай баксының қобызын қосқысы келетінін естігендер *«жансыз ағаш шабама екен»* деп күлкі етеді. Бәйгеге қосылған қобызды жаратпағандар оны, жуан ағаштың түбіне байлап кетеді.

Қобызын Қойлыбайдың алды,— дейді,
Ағашқа шалқасынан салды,— дейді.
Бар екен сол бір жерде жуан ағаш,
Ұқсатып арқанменен танды,— дейді,

Қойлыбай қызметкерлерін жын, пері, шайтандарын көмекке шақырады. Дәу пері, қобыз байлаулы жатқан жуан ағашты бір тартып, түбінен жұлып алады. Байлаудан босанған қобыз, батпан ағашты сүйреп, көмбеге бірінші болып келеді. Қойлыбай бас бәйгені алады. Мұнда Қойлыбайдың көмекші жынының аты **Ертіс** деп аталады. Төртінші аңыз С. Сейфуллин шығармаларындағы «Баксы сарыны»⁹¹. Бұл аңызда Қойлыбай Қорқыттан соң өмір сүрген үлкен баксы екендігі айтылады. Қорқыттың қыз періні көрқаптан келтіргені туралы, қобыз тартып жынын шақырғанда отырғандардың зәресін алатынын, дәу перілердің дастарқандарынан нан алып отырғандарға үлестіретіні жайлы сөз болады. Бірақ, Қойлыбайдың бәйгеге қобыз қосқаны жайлы сөз болмайды. Бесінші аңыз Қойлыбайдың қобызын ат бәйгесіне қосқанын Ш. Уәлиханов та жазып алған⁹². «Баксылардың атақтысы бағаналылық Қойлыбай, ол баксылардың баксысы, әлде пірі. *Көкаман* мен *Ер Шойлан* Қойлыбайдың жіндарының аты — басты жыны — *Надыр-Шолақ*» деп жазады. Мағжан поэмасына осы сюжетті алған.

Поэмада қобызын сексеуілдің түбіне байлап таста деп Қойлыбай өзі тапсырады. Өзге аңыздардан мұның басты айырмашылығы осы. Оның себебі найман руының батыры Барактың сұрауымен болған дейді Мағжан. Ондағы ақынның алдына қойған мақсаты Қойлыбайдың күдіретті баксы екендігін айту емес, батырға деген халықтың құрметін көрсету. Халық түсінігінде баксылар небір кереметтер көрсете алатын күш иесі⁹³. Мағжан сол

күш иесін — елін, жерін қорғап жүрген батырдың алдында бас идіреді. Әрі екі алыптың бір-бірін құрмет тұтуын, татулығын өзгелерге өнеге етеді. Барақтай батыры бар Найманның да қазақ елінің ішіндегі белді рулардың бірі екенін кейінгі ұрпаққа таныстырады. Поэмада Қойлыбайдың шақыруымен көмекке келген жындар өзге сюжеттердегідей, тек бақсының тілегін орындаушы ғана емес, бір рудың намысын жыртушы, сол үшін қызмет етуші күш ретінде суреттеледі. Халық аңыздар мен мифтерге сенген, ондағы оқиғаларды баяғыда болған деп иланған. Сондықтан да бәйгеге қосылған сәйгүліктердің алдында екі басы жерді ұрып, түбімен жұлынған сексеуілді өзімен бірге сүйреп, ербендеп келе жатқан қобыздың жанды бейнесі күмән тудырмайды, керісінше сендіреді. Мифтік образдардың қимыл-қозғалысы қазіргі өмір шындығына жат болса да, көне дәуірдегі адам санасының эстетикалық талғамдарына сай келетін жәйттер. Мифті шығармасында бұлайша пайдалануы, ақынның, заман ырғағынан қалып қойғандығы емес, керісінше қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге ақынның өз көзқарасын білдіруі, айтар ойын халық ұғымына жақындатып жеткізу, оны ақынның:

Құдай-ау албастының ойнағындай,
Мынау сұм заманға кез қылдың қайдан.
Шіркін-ай, кер заманды күл қылар ем,
Бата алсам бағаналы Қойлыбайдан,—

деген жолдардан айқын түсінеміз. Жаңа орнап жатқан Кеңес үкіметінің «көлеңкелі» жақтары, көкірегі ояу, көзі ашық Мағжанды қанағаттандырмады. Жаңа қоғамға өз қиялында, өзінше қорытынды жасап, өзінше пікірге келген. Сондықтан да фольклордағы утопияға берілген. Дүние жүзі фольклорында өтіп кеткен заманды қиял арқылы өзгертіп, оны бақ пен дәулетке толы етіп көрсететін шығармалар аз емес. Жырау-жыршылар өткен заманды дәріптеп, мадақтау тұрғысында жырлаған. Жаңа қоғамның көлеңкелі жақтарын көріп, мазаланған Мағжан да, өз тілеулесін таба алмаған соң, өткенді айтып, фольклорлық утопияға берілген.

...Жарасқан бай мен биі, батыр, бақсы,
Алыста елестейсің заман қайран.
Айрылдық балпаң басқан батырлардан,
Аузынан уыз төгілген маңғаз байдан...

деп жақсылық та, жақсы адамдар да өткен заманмен бірге кетті ғой деп түңілушілікке де баруының басты се-

бебі сол. Поэмада халықтық дәстүр — ақынға стихиялы түрде, өктемдік жүргізіп отырғаны да байқалады. Оны жырау, жыршылар тәрізді:

Азырақ әңгіме үшін сөз қозғайын,
Қалың найман жиылған бір зор астан,

деген жолдардан байқаймыз. Поэмада: «Қойлыбай бақысы бәйгеге қобызын Барақ батыр өмірге сүрген кезде қосыпты-мыс» дегенге де меңзейді. Бұл айтушы мен жыршының қандай хикаяларды болмасын тыңдаушы ортаға лайықтап, белгілі бір тарихи дәуірге жақындатып әкелуі⁹⁴. Сондай-ақ, Қойлыбайдың қобызы қосылған бәйгеге, екі жүздей ат жіберілді деп жалпылықтан нақтылыққа ауысады. Бұл мифті өмір шындығымен байланыстыру, өзге поэмалардан мұның бір айырмашылығы композициялық құрылысында ауыз әдебиетінің өзге элементтері ұшыраспайды.

Мағжан поэзиясының дамуына — ауыз әдебиетінен өзге, шығыс, орыс, Батыс, басқа да халықтар әдебиеттері де ықпал етті. Оған дәлел Мағжанның «Жүсіп хан» поэмасы. Поэма эзербайжан реалистік әдебиетінің негізін қалаушы М. Ф. Ахундовтың (1812—1878) «Обманутые звезды» «Алданған жұлдыздар» повесінің негізінде жазылған.

Фатали Ахундов жазушылығымен қоса ағартушы-демократ, философ, материалист, қоғам қайраткері, дипломат болған. Пушкиннің өліміне шығыста бірінші болып үн қосқан осы Ахундов. Повесть — Кавказ халықтары тілінде, оған қоса араб, орыс, ағылшын, француз, неміс т. б. тілдерге аударылған⁹⁵. Мағжаннан кейін «Алданған жұлдыздар» атын өзгертіп, «Мемлекеттің игі жақсылары» және ерші Жүсіп туралы хикая» деген атпен қазақ тіліне аударған, жазушы Зейтін Ақышев. Повестке негіз болған — аңыз, М. Ф. Ахундов сол аңызды Ысмайыл Бірінші негізін қалаған Мұхтар әулеті Аббас шахтың патшалық құрған дәуірімен байланыстырады. Бірақ осындай екі аңыз бар. Біріншісі — Рим императоры Диоклетианның Франция королы Людовик XVI-ның басынан да осындай оқиға өтеді. Диоклетиан үкімет басқаруға 42 жаста келеді, 20 жыл ел билейді, үкіметті билегеніне 22 жылға аяқ басқанда, астрологтар, онын уақытша үкімет басынан кетуін талап етеді. Егер кетпесе, үкіметте төңкеріс болып, басы алынатындығын ескертеді. Басының алынғандығынан да, капуста өсіргенді артық көріп, тақтан бас тартады⁹⁶.

Ал Людовиктің тағдыры бұдан қайғылы аяқталады.

Көтерілісшілер оны семьясымен бірге атып тастайды. Аңызды — Фатали Ахундов, өзі өмір сүріп отырған топтың іс-әрекетін масқаралау үшін пайдаланады. Ал Мағжан осындай әлеуметтік теңсіздікті тудырып отыратын ат төбеліндей топтың, қай қоғамда болмасын, әр топта, әр ортада, әр түрлі қырынан көрінетіндігін байқаған. Сондықтан да олардың іс-әрекетін халық талқысына салып, масқара күлкі етеді. Поэманың 1925 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде, «Шын ертек» деп жариялануы да содан болса керек. Поэма балалар үшін аударылып жазылған. Себебі — акын сатираның жаңа адам тәрбиелеудегі рөліне ерекше ден қойған. Жастар санасының биік болуы, ұлт болашағы үшін маңызды екендігін аңғарған. Жаңа қоғам орнауымен бірге, өзге халықтың бойындағы кесел — арақ құмарлықтың ел ішіне дендеп ене бастауы, Мағжанды алаңдатқан. Сондықтан да одан жастарды жиіркендіру мақсатында, Аббас ханның ішкіштігіне, қорқақтығын қоса көрсетеді. Сөйтіп, қорқақтықтың да қоғамдағы бір ауру екендігіне өзгелердің назарын аударған.

Екіншіден, қазақ әдебиетінде «сатиралық әдеби ертегі» жанрының қалыптасуына ықпал еткен. М. Жұмабаев — орыс отаршылдығына қарсы болса да, орыс мәдениетіне етене жақын болған. Орыс әдебиетіне Еуропаның тигізіп отырған ықпалын тани білді. Орыстың демократтық бағыттағы әдебиетінен үлгі ала отырып, оның озық үлгілерін, ұлттық өрнегімізді, ұлттық ерекшелігімізді сақтай отырып, әдебиетімізді тілдік, стилдік, жанрлық жағынан байыту үшін қолданған. «Сатиралық әдеби ертегі» жанры орыс әдебиетінде XIX ғасырдың 20—30 жылдары туып қалыптасқан. Оны «Жүсіп хан» атты аударма поэмасы арқылы қазақ әдебиетіне енгізген — Мағжан. Поэманың — балаларға тәрбиелік ықпалы зор.

Акын повесті балалардың түсіну қабілетіне ыңғайлап, ертегіге айналдырған. Поэмада қазақ ертегілерінде кездесетін қарама-қарсылық, жақсылық пен жамандық бар. Оқиға — Иран халқын қан қақсатқан арамтамақ Аббас хан төңірегіндегілердің және халқы үшін жанын пида етіп, не бәрі он күннің ішінде-ақ талай жақсылық жасап үлгерген, Жүсіпхан арасындағы қайшылықты тартысқа құрылған. Онда сатириктің сынға алғысы келген жағымсыз жайттары мен жақтағысы, насихаттағысы келіп отырған, болмыс-құбылыстар қатар суреттелген. Аббас ханның төңірегіндегі: уәзір, қолбасшы, жендет, машайық (имам) молда, қазыны аз күн хан тағына отырудан бас тартқызып, өзара қырқыстырады. Балаларға

ненін бұрыс, ненің дұрыс екендігін үйретеді. Әлгілерден баскаша болуға, олардан биік тұруға тәрбиелейді.

Ахундовтың «Алданған жұлдыздарында» — уәзір, қазы, қолбасы, жендетке — уақытша хан болу туралы ұсығыныс жасалмайды. Ахундов олардың өз ауыздарынан қоғамға келтірген «пайдаларын» айтқызып, масқараласа, М. Жұмабаев уақытша хан болуға ұсыныс жасалғандағы олардың қимыл-әрекеттерін, жан дүниелерін суреттеуде юмор мен улы сарказмді қолданып, сықақтап, күлкі етеді. Хан сарайындағы қызметкерлердің ешқайсысы уақытша хан болғысы келмейді. Сөйтіп шеберханасында екі жолдасымен әңгімелесіп отырған Жүсіпті хан тағына әкеліп отырғызады. М. Ф. Ахундов өзінің повесінде: Жүсіп хан — Ахун Сәмет имамды, әскер басы Заманханды, бас уәзір Мұқсын мырзаны, қазына ұстаушы Жақия мырзаны, бас жұлдызшы Садреддин мырзаны, Жамаледдин шалды тұтқындап, бәрін айдап апарып Ариктегі зынданға салдырды»,— десе Мағжан:

Машайығын, молдасын,
Қоқандаған қолбасын
Абақтыға салдырды.

деп қысқаша қайырады. «Жүсіп шаһтың, таққа отырған әр күні — Иран халқы үшін қуаныш күндері болды. Иран өмірінде жаңадан өркендеу дәуірі басталды. Бақыт, молшылық, қызық дәурен туды»,— деген М. Ф. Ахундовтың сөздерін ақын былай пайдаланған:

Кезептерді қылды жым,
Бұқара байтақ халықтың
Болды Жүсіп қалқаны.
Қуанған байтақ балаша,
«Мың жаса, Жүсіп, мың жаса!»—
деп шуылдап алқады.

Ахундовтың «Алданған жұлдыздарында», Жүсіп ханды өлтіреміз деп барғандар оны өлілердің арасынан да, тірілердің арасынан да таба алмай қалады. Мағжан оның өлімін поэмасында былай келтіреді.

Отыр еді катерсіз,
Балға түскен қатесіз.
Оныншы күн таңында.
Көп төбеттен бір төбет,
Кіріп, басып біртеп.
Қадап қалды қанжарды.

Жүсіп үнсіз сылқ етті,
Хан кілемі бүлк етті.

Поэма балалардың оқығанына оңай, жаттауына жеңіл, ойнақы, санасында жылдам сақталатындай етіп ұйқастырыла аударылған. Поэманың:

Бар екен де жоқ екен,
Аш екен де тоқ екен,—

деп ертектің құлақ күйімен басталуы, балаларды еленеткізіп, алқа-қотан отырып ертегі тыңдауға шақырғандай болады. Бұл — ауыз әдебиетіндегі, жыраулар мен жыршылардың, ертегішілердің тыңдаушы қауым алдындағы бабын іздеп, ойын жинақтау сарыны. Сондай-ақ 1926 жылы Қызылордадан шыққан «Тарту» жинағындағы мына бір сөздердің де поэманың басталуына ықпалы болған тәрізді.

Бар екен де жоқ екен,
Аш екен де тоқ екен.
Бөрі бөксеуіл екен,
Түлкі жасауыл екен.
Ертек, ертек ерте екен,
Ешкі жүні бөрте екен.
Құйрығы оның келте екен,
Қырғауыл жүні қызыл екен,
Құйрық жүні ұзын екен.
Мұзға тайған екен,
Бұты сынған екен...

Оны Мағжан:

Бар екен де, жоқ екен,
Аш екен де, тоқ екен.
Ертек-ертек-ертеkte:
Ала қарға — қазаншы,
Қара қарға — қазаншы,
Шымшық терген шөпшекті.
Қарлығашы қалбаңдап,
Жапалағы жалбаңдап,
Көрсетіпті көмегін.
Құс атаулы әйтеуір,
Болыпты бәрі әбігер,
Мен білем бе себебін?!—

деп ойнатып ала жөнеледі. Бұлардың неге әбігер болып жүргенін қайдан білейін деп жұмбақтайды, балаларды ойлануға мәжбүр етеді. Жақсылап ойланған бала ғана

олардың қанға қызметші болып жүргендігін аңғарар еді. «Тарту» жинағында «бөксеуіл» деген сөзге, «ханның әскеріне азық дайындаушы нөкер»,— деген анықтама-сілтеме жасалған. Ал Мағжан оны «ала қарға қазаншы», «қара қағаз қазаншы» деп, қазаншыларға көмекші болып жүрген шымшықтарға шөпшек тергізеді. Қарлығаш пен жапалақты да сол топқа қосады.

Поэмадағы қырқыстың басты себебі — *қорқақтық*. Жұлдыздарды алдап, өлімнен құтылғысы келген Аббас хан да, оның төңірегіндегілер де халықа титтей жандары ашымайтындар. Мағжан қорықпай үкімет басына келген Жүсіптің әрекетін:

Оның ойы, ел көрсін,
Бір күн де болса әділдік,—

деп түсіндіреді. Айналасы он күнде тоз-тозы шыққан үкімет басында отырған «игі жақсылар», шайқалған іргелерін қайта орнықтырып, өліспей беріспей билікті өздерінде сақтап қалмақшы. Сатиралық шығармаларда ұнамсыз кейіпкерлер оқырмандарын өзара қырқыстыру, бет жыртысу, жүз шайысу арқылы бездірмейді. Кейде олар бірін-бірі сыйлап, біріне-бірі табынып отырып-ақ өз-өздерін әшкерелейді⁹⁷. Ақын, Жүсіпханның қаһарына шыдай алмай, тоз-тоздары шыққан «игі жақсылардың» Аббас ханды аңсаған көңіл-күйлерін былай суреттейді:

Шейіт кетті-ау не серке...
Бізге де кезек күні ертен
Келмесіне кім кепіл?..
Шіркін, Аббас зат еді-ау!
Заттың ісі жат еді-ау!
Жұмысы жоқ бір істе,
Жатушы еді сарайда,
Арақ қарақ маңайда...
Не тілесен, соны істе...

Бұдан ханның — төңірегіндегі қызметкерлері нендей шаруамен айналысып жатқанында жұмысы жоқ, небір жүгенсіздіктерге жол беріп қойғандығын байқауға болады. Иран үкіметін басқарып отырған, «игі жақсылардың» сүйеніш тіректі кімнен тауып отырғандықтарының тамырын ашып көрсетеді. Поэмада ақылды Жүсіп хан мен ақымақ Аббас хан, шындық пен жалғандық, трагедия мен комедия қатар суреттелген. Бұл жәйт — Мағжанның иронияға үлкен мән бергенін аңғартады. Ирония — ақын-

нын әртүрлі өмір күресіндегі күшті құралының бірі болған. Сиықсыз, сұмпайы етіп суреттелген Аббас хан мен оның төңірегіндегілердің Жүсіпханнан қорқып қашып жүргендегі бейнелері, оқушыны жиіркендіріп, бездіреді. Балаларды жібі түзу, еліктеуге тұратын образдар іздеуге мәжбүр етеді. Демек, образдың иін қандыра суреттеу де шығарманың тәрбиелік ықпалын күшейткен. Хан төңірегіндегі сұм-сұрқиялардың іс-әрекеттерін, мінез қылықтарын өмірдің шынайы шындығына негіздеп суреттегендіктен, оқырмандарына әсерлі болып шыққан.

Иранда сонау құт қонған,
Байға ғана құт болған,
Бопты дейді Аббас хан.
Жасын тақта жасаған,
Күшігенге ұқсаған,
Құлқы бұзық қақпас хан.

Күшігеннің қандай құс екендігін көшпелі ауыл балалары жақсы біледі. Сондықтан да ханның қандай адам екендігін ойша көз алдарына елестетуіне болады. Балаларға түсінікті болудағы ақынның бұл да бір әдісі. Бас уәзірдің кейпін былай келістіреді.

Қос шиқандай томпақ ұрт,
Дорба сақал, құйрық мұрт...

Хан төңірегіндегі қызметкерлердің жағымпаз, бейшара кейіптерін былай шенейді.

...«Кірсін!» депті сонда хан,
Сонда оқтай зырлаған,
Балшы ұшып, кіріпті.
Кіріп, құрдай жорғалап,
Құлдық ұрып үш қабат
Тұрып сөйлей беріпті.

Балшының қимыл-әрекеті, көз алдыңызға елестеп, еріксіз езуге күлкі үйіреді. Хан Аббастың мінезінің тұрпайылығы, дөрекі, қорқақ, ақылсыздығын аузынан шыққан сөздерінен аңғартады.

«Мені өлтіргеннен не бітеді, одан да ақылдасып, жұлдыздарды алдап соғайық»,— деген балшының ұсынысынан кейін, бетіне қан жүгірген Аббасты ақын былай кетеді.

Хан бетіне қан жүрді,
Қисын қалай өмірді?
Арағы бар, қарағы!

Көзі сәуле шалғандай,
Дереу жұлып алғандай
Жендетіне қарады.

Жаны қысылған Аббас, төңірегінде уәзірлерін, қолбасын, қазы, машайық, молласын жинап алып, олармен кеңеспек болғандағы кейіптері былай келістіріледі:

Бәрі жерге үнілді,
Бәрі ойға көмілді,
Сақалдары салбырап,
Машайығы сүмпиіп,
Молдалары мөлініп,
Бере алмады бір жауап.

Сөйтіп, хан төңірегіндегілердің, ақылсыз, ақымақтар екендігін ажуалайды. Балшының жұлдыздарды алдау үшін, осы қатерлі он күн уақыт аралығында, таққа, бір адамды отырғыза тұрайық деген ұсынысынан кейінгі Аббас ханның ұсқынын былай мысқылдайды:

Хан қуанып қопандап,
Қоразданып қоқандап,
Жалт қарады уәзірге...

Уәзірдің сұрқиялығын былай шенейді:

Бейне маймыл маймандап,
Біресе, бейне жайнандап,

Уәзір хандыққа, қазыны ұсынады.

Сондықтан таққа қария,
Оқымысты, дария
Қазы лайық болар-ау!..

Бұл шын мақтағансып, көтермелегенсіп отырып, кетеді.

Енді қазын қақалды,
Салалады сақалды,
Желпілдеді қос танау,—

деген сөздерде бүркемелеу жоқ, қазыны ашықтан ашық шенейді. Өткір, улы сарказм қолбасының хан болғысы келмей, тақтан бас тартқан кейпінде анағұрлым ащы берілген. Хан төңірегіндегі уәзірлердің, қазы, қолбасы, машайық, молдасының мінез-кылықтары қандайлық сүм-сұрқия болса, оны суреттеу үшін қолданылатын сөз, сөй-

лемдері де соған лайықталып құрылған. Бұл ақынның сөзбен сурет салудағы тапқырлығы.

Ақырда хандық кенесі,
Жүзі кара немесі,—

деген жолдарда сарказмге ауысады. Тіпті адам қанын шімірікпей судай шашқан жендеттің өзіне «хан болу» туралы ұсыныс жасалғандағы қорыққан кейпінің ұсқыны тіптен күлкілі суреттеледі. Тағында отырғанда, дәрекі де қатал, «батыр» болып көрінетін Аббас ханның Жүсіпханның зәрінен қорқып, қашып-пысқан кезіндегі кейпі былай келістіріледі.

Сол арада бұрыштан
Құжырайған, құрысқан.
Хан Аббасың, бүкендеп,
Шыға келді, о, қасқа!
Жүрген екен тау-таста.
Қашып-зытып Жүкеңнен.

Бұта паналаған торғайдай қашып жүрген ханның ұсқынын адам күлерліктей етіп суреттеуі сөз тапқырлығын, ақынның сатиралық шеберлігінің биік екендігін аңғартады. Аббас сияқты, ақымақ басшылардың шын бейнесін көз алдымызға тартады. Бұл атақ-даңққа, лауазымға ақыл-парасат, ой-өрістің сай келмеуінен туған комизм. Ханның іші қуыстығы, қорқақ, ел билеуге қабілетсіз, түкке тұрғысыздығы. Ақырында тағына жетіп «уһ» деген Аббас хан бейнесін былай әжуалайды:

Аббас таққа шоңкиды,
Қол тоқпағы коңкиды,
«Шүкір, шүкір, алла!»— деп.

Еріксіз езу тарттырар сарказм жолдар. Балалар үшін мұның әсері алабөтен. Десек те иронияда жиі ұшырайды. Шығыс әйелдерінің бетін бүркеп ұстайтындыктарын әжуа етеді. Оны мына жолдардан аңғартады.

Қап-кара бет, сұр дене,
Доп-домалақ бірдене.

«Ол не?»— деп балаларға сұрақ қойғандай болады да, бұл — Иран әйелі ғой деп, жұмбақты өзі шешеді. Сырт қарағанда бұл жолдардан әжуа байқалмағанымен,

астарында сол қоғамға деген ащы мысқыл жатқанын аңғару қиын емес. Поэмада қазақ ертегілерінде айтылатын тұрақталған фразеологиялық тіркестер де бар. «Баяғыда бір бай бопты, төрт түлігі сай бопты» деп басталатын ертектердің «кұлақ күйін»⁹⁸ де шебер пайдаланған. Ертегілердегі көмескіленіп, «баяғыда бір бай бопты» — деп жырақтан естілетін сарын Иран елінде Аббас хан деген хан бопты деген жолдар арқылы мекендік, нақтылыққа ұласқан. «Күндерде бір күн болғанда» деп айтылатын тіркестер, ертектерде, болмаса батырлар жырында алда болар оқиғаның бояуын қоюлатып тындаушысын еліктіре түсетін сөздер. Оны:

Бас балшысы түскірі
Балына не түскенін
Сізге айтқалы келіп тұр,—

деп келтірген. Поэмадағы әрі қарай болатын оқиға — осы балға түскен «сұм хабардың» негізінде өрбиді. Жұлдызшының айтуы бойынша, оныншы күн таңында Жүсіпханның басы кесіледі. Сөйтіп, озбыр, тоғышар, жалқау, арамтамақ Аббас хан аман қалып, кедейдің қамын ойлаған Жүсіп хан шейіт болады. Поэмадағы Аббас ханның образы қазақ ертегілеріндегі жаман патшаның образымен дәл келген. Поэманың түпнұсқадан көп айырмашылығы жоқ, тек М. Ф. Ахундов 15 күн десе, Мағжан 10 күн дейді. Бұдан «отыз күн атан болғанша, он күн бура бол» деген қазақ мақалын еске алғандай боламыз.

Қорыта айтқанда, Мағжан — «Батыр Баян» поэмасы арқылы халқымыздың тәуелсіздігі үшін құрбан болған, бабалар ерлігін кейінгі ұрпаққа өнеге етеді. «Ертегі» поэмасында жезтырнақ бейнесін әдеби образға айналдырып, қазақ әдебиетінде — «әдеби ертегі», «Жүсіп хан» поэмасында — «сатиралық әдеби ертегі» жанрының қалыптасуына ықпал еткен. «Қойлыбайдың қобызы» поэмасының сюжетіне көне мифті арқау етіп, ел егемендігін аңсайды, сол қоғамның көлеңкелі жақтары, ақынды түнілдіріп, жақсылықтың бәрі өткен заманда калды деген фольклорлық утопияға беріледі. «Қоркыт» поэмасында неміс философы Фридрих Вильгельм Шеллингтің қағидасын өлең түріне айналдырып қазақ әдебиетіне жеткізген.

АҚЫН ШЕБЕРЛІГІ

Мағжан шығармашылығының биік деңгейге көтерілуінде халық ауыз әдебиетінің маңызы зор болған. Поэтикасының пайда болуы, көркемдік стилінің тууы, образ жасау принциптерінің дамуын, шығармасындағы халық тілінің айшықты кестелерінен дәстүрлі фольклордың элементтерін кездестіруге болады, фольклордағы көркемдеуші құралдарды пайдалануда да өзіндік стиль ерекшелігі болған.

Сондай-ақ халқымыздың наным-сенімдерін, салт-дәстүрінің шығу тарихын жоғарыда айтқанымыздай — Тұран тайпасы кезеңінен жақсылап оқып танысқандығын байқаймыз. Біз оны «Айға» өлеңінен айқын аңғарамыз. Солай десекте Европа мен орыс ақын романтиктерінің айға қарап ойлар айтуы, романтизмнің алғашқы дәуірлеу кезеңдерінде модаға айналғандығын да есімізден шығаруымызға болмайды. Бірақ қалай дегенменде әйгілі «Первобытная культура» еңбегінің авторы Э. Тайлор пікірімен, ақынның ой ұқсастықтары бізді таңқалдырмай қоймайды.

«Кейде ақын өз ортасының қайшылықты оқиғаларынан шаршайды, сол кезде қиялымен балалық шағына оралады, табиғат құбылысы басқаша әсер береді. Табиғатта заттардың бәрі оның қайғы-мұнын түсініп, оған жаны ашитындай, онымен сырласатындай сезіледі. Ақын қиялында соларға жан бітіріп табиғат көріністерінен образ тудырады»⁹⁹ — дейді, Э. Б. Тайлор. Мағжанға көңіл күйі жабырқау тартқан бір сәтінде, көктегі ай да оған өзі тәрізді түсі қашып, мұнайып тұрғандай сезіледі, онымен іштей сырласады, мұндасады. Айға *«неге қайғылысың, нұрыңды біреу сөндірмек пе, әлде өткен күніңді ойлап қайғырасың ба?»* — деп сұрау береді:

Кім білед, өткен күнің алтын шығар?
Ажарың бейне күндей жарқын шығар?
Көп жұлдыз — әлде күшпен, әлде іспен
Еріксіз артыңа ерткен халқың шығар,—

дей келе, өзінің мұңаю себебі жалғыздығынан, артынан халқын ерте алмағандығынан екендігін айтып налиды. Өлеңдегі туған жер туралы түсінігі кең ауқымды. Жер — бәріміздің анамыз, бүкіл табиғатты жаратқан сол. Жер бетіндегі өмір сүретін жан-жануар, құрт-құмырсқа тіршілік иелерін асырап паналатып отырған «Жер-Ана» деген адамзат баласының сәбилік шағынан қалыптасқан түсініктің қаймағын бұзбай.

Кең дала, көресің ғой ана жатқан,
Жібектей жасыл шөптер бетін жапқан.
Асқар тау, балдан тәтті сулары бар,
Әне, сол анам еді мені тапқан,—

деуі содан. Э. Б. Тайлор Жер-Ана деген түсініктің дүние жүзі халықтарына ортақ екеніне тоқтала келіп: «Әсіресе Тұран тайпасы мен фин, перуан т. б. халықтар Жер-Анаға сенген, олардың түсінігі бойынша күннің құдайы, жердің құдайын өзіне әйел етіп жасаған. Жер-Ана жер бетіндегі табиғат жаратылыстарының бәрін туған, асырап отырған сол»¹⁰⁰ деген түсінікте болған. «Гректер жерді «табиғаттың анасы» деген алғашқы атауынан бас тартып, Тұран тайпаларының Жер-Ана деген түсінігін қабылдаған»,— дейді. Тайлор пікірімен келісер болсақ, осы атауды гректерден бұрын Тұран тайпалары қолданғандығы жайлы мағлұматтан да Мағжанның хабардар екенін байқаймыз.

Дариға, жауыз тағдыр қатты алдады,
Бақ-дәулет — алмағаны еш қалмады,
Тас жүрек көзім нұры — анамды алып,
Еңіреген мен жетімге көз салмады.

Мінеки, қамаудамын тас үңгірде,
Мұнысы — көмгені ғой тірі көрге.
Мейрімді Ай, мені-дағы жаныңа алшы
Болайық екі мұндық бізде бірге,—

деуі қазақ жеріне ішкерілей еніп, қала, деревня салып, отарлап жатқан Ұлы орыс саясатына наразылығын аллегориямен білдіріп, анимистік түсінікпен бүркемелегенін байқаймыз. Екеуміз бірігіп Алладан тілек тілесек, тілегіміз қабыл болар, басымыздан ұшқан бақыт құсы қайта оралар деп Жер-Ана, Күн, аспан құдайынан Тәңірді жоғары қояды, табынады, құдайдың құдіретіне бас иеді. Бұл — аспан өзінің құдіретті әрекеттерінде ештеңеден тәуелсіз жақсылықты да, жамандықты да, көк биігінен іске асырып тұрады¹⁰¹ деген шамандық түсініктің жемісі. «Батқан күн, атқан таңның жыры» өлеңінде «алтын күн ақырын өледі, сорлы бұлттар, сорлы жар, қан жылап күнді көмеді» деп суреттесе, 1916 жылдан кейінгі өлеңдерінде жоғарыдағыдай жай суреттеуден гөрі табиғат құбылыстарын адам бейнесіне келтіріп, жанды образға айналдырады, адамша жылатады, күлдіреді, ғашық етеді. «Толқын» өлеңінде, толқынмен толқынды жас балаша ойнатып, жарыстырады. Сылдырап аққанын

сылқ-сылқ күлкіге балайды, толқынға жан бітіреді. Бұл адам санасының сәбилік кезіндегі судың жаны бар, қаласа шапшаң ағызады, қаламаса ақырын ағызады, болмаса өлтіреді ¹⁰². (судың тартылып қалуы) деген мифологиялық түсініктің әсері. Оны — «Мені де өлім әлдиле» өлеңіндегі, «майданда өлген Ұланға, желге иманын айтқызғанынан, «Бернияз» өлеңінде ойға шомған жас ұланның кейпін мылқау жартас: «жынды ма әлде?»— деп күлер деген сөздерінен байқаймыз.

«Батыр Баян» поэмасында Ноянды өлтіргеннен кейінгі Баянның қайғысына «ақселеуді құшақтап жел жылады» деп кейіптеген. Кейіпкердің арман мүддесін беру үшін суретші, сөз жоқ қосымша заттар мен құбылыстарды көмекке алады. Олармен кейіпкер арасында композициялық бірлік жасайды. Мәселен, «Оқжетпестің қиясында» поэмасының басталуында Кененің ішкі жан толқынынан хабарсыз, табиғат кейпі былай суреттеледі.

Бір түні, тым құтырынып жел ойнайды,
Жынды жел, сақ-сақ күле ойнайды.
Бетінен жел көп сүйіп алғаннан соң,
Көбіктеніп көл екеш, көл ойнайды.
Сол түні, сонау үңгір тау ішінде
Қабағын қарсы жауып, Кене ойлайды.

Мұнда әуел баста жел, жеңілтектік танытады да, кейін Кенеге батасын берген пір ғайып болған соң, Кененің жанашыр досы, тілеулесі ретінде суреттеледі. Қарағай біткен шулап, аллалап, Кенесарыға берілген батаның қабыл болуын қалайды. Бұл да табиғаттың жаны бар, қуана, күле біледі деген адамның сәбилік кезеңінен келе жатқан түсініктің ықпалы. Мағжан айтар ойын, халық түсінігіне жақындатқан.

«*Баланың қабір тасына*» деген өлеңі «о дүниеде тіршілік бар» деген сенімнен туған жұбату. Бұл да анимистік түсінік. Өлген адамның бойынан ұшып шыққан «жанның» мекені жайлы, дүние жүзі халықтарында әртүрлі түсініктер сақталған. «Біреулер «жан» жер астында, біреулер аспанда, біреулер жан-жануарға, құсқа беріледі десе, енді біреулері ана құрсағындағы нәрселерге беріліп, қайтадан өмірге келеді ¹⁰³ екен деген түсініктер айтады. Денесі жерге көмілгендер, о дүниеде тірі адамдардай тіршілік етеді, артынан келгендерді күтіп алады ¹⁰⁴ деген де ұғымдар бар. Ол — қазақтарда күні бүгінге дейін сақталған. Мағжан да осы түсініктің қаймағын бүзбай берген. Сәби өлді деп қайғырмандар, ата-анасының шамшырағы сөнді деп ойламаңдар дей келе:

Өлгені емес, жерді тастап кеткені,
Шын бақытқа ерте бастан жеткені.
Ізгі оймен жайлы жанат төрінен,
✓ Орын алып Ата-анасын күткелі,—

деп халықтың түсінігіне лайықтап жұбатады.

Ал «Сырдағы алашқа» өлеңінен отқа табыну ғұрпының үш кезеңін байқаймыз. Отқа табыну — алғашқы дәуірдегі адамдардың қараңғы түннен туған қорқынышты қуалауынан пайда болған. Қатерлі аңдардың, отқа жақындамай қашқанын көрген алғашқы дәуір адамдары, отта «күдіретті күш бар» деп түсінген¹⁰⁵. Отқа табыну дүние жүзі халықтарының даму процесінде болған. Мәселен, солтүстік американың индеецтері отқа темекі тастап «темекі тартып бізге риза бол, орманды өрттен сақта» десе, мексикандықтар отты айналып билеп жүріп, отқа адам тастап құрбандық шалған. Индустар отқа ешкі тастаса, литвалықтар, прустар, орыстар ошақтағы от өзі сөнбей сөндірмеген. Эстондық қалыңдықтар отқа тиын тастаған. «Тұран халықтары отқа тамақ тастаған. Тамақ тасыса риза болған, кейін нан қалдықтарын отқа тастайтын болған. Бұл оттың иесі жеп риза болады деген түсініктен туған¹⁰⁶»,— дейді Э. Б. Тайлор. Адамзаттың даму сатыларында отқа байланысты түсінік нанымдардың қайсыбірі өшіп жоғалып, қайсыбірі өзгеріп жаңарып отырған.

Атаң отқа табынған,
Өзің бірге бағынған.
Тәңірі — оттан боп үміт,
Атаң отқа табынған,—

деп келетін жолдар қазақ халқының отқа табыну ғұрпы Тұран тайпасы дәуірінен басталғанын аңғартады. Мұндағы «атаң» деп отырғаны, «арғы ата-тегің» деген сөздің мағынасын берсе керек. Шаман дініндегі халықтар, отқа табыну ғұрпын парсылардан алған деген Банзаровтың пікірімен Шоқанның келісуі¹⁰⁷ ойымызды қуаттай түседі.

От дегенің — аспан ғой,
Аспан жерді басқан ғой...
Төменге алып төнген ол,
Бір дегенің — жер ғой ол.
Жер дегенің — көр ғой ол,
Көрді сүйіп, өлген ол,—

деген жолдар адамзаттың отқа табыну кезеңінің екінші кезеңі «от» күн құдайынан пайда болған¹⁰⁸ деген түсініктің ықпалы.

Атаң отқа май салған,
Жан ба еді жыннан тайсалған?
Жаһұт жапқан ажыдан,
Жаның жасып кірлеген,
Отпен аспанға өрлеген,
Алады екен аластап...

Отқа май салу — отқа табынудың, өзгеріске түскен үшінші кезеңі. Отқа құрбандық ретінде қазақтар да май құйған. Қазақтар отта, адам бойын жамандықтан, аурудан тазартатын күш-құдірет бар деп түсінген. Ауру адамды, болмаса, «перінің салқыны тиді» деген адамды екі оттың арасынан өткізіп тазартады. Оны «аластау» дейді. Мағжан жандары жасып, бір кездегі батыр, ер халық екендігін ұмытқан. Сыр Алаштарына, бойларындағы қорқынышты отпен аластандар, от — бойларына күш-қуат береді деп халық сеніміне жүгінеді. Өлеңдегі — «салық салған сырдағы ел» деген жолдар ел басына түскен бір тарихи ауыртпашылыққа байланысты туғанын аңғартады.

Өлеңде оттың қуаты шартты түрде алынған. Оны сол кезде үкімет басында отырған солақай саясаткерлердің жіберген кемшілігін әйгілеу үшін пайдаланған. Өкімет салығын төлей алмай, күйзеліп отырған халыққа; бұға бергенше күш-жігерлерінді жинап, кемшілікті айтындар, батыр халықтың ұрпағымыз, жандарың жасып мұқалмандар деп халыққа қайрат береді.

Тенеу. Тенеуді батырлар жырынан, лиро-эпос жы-көптеген жыраулар мен ақын-жазушылардың шығармаларынан мол кездестіреміз. Тенеу — Мағжан поэзиясына да тән. Мағжанда эпостық-батырлық жырлардан ауысқан дәстүрлі тенеулер бар. Мыс:

Тұлпар мініп, туды қолға алайын,
Суырып қылыш, қан майданға барайын.
Жердің жүзі, кім екенін танысын,
Жас бөрідей, біраз ойын салайын.

Егер мұны:

Қойға шапқан бөрідей,
Батыр жауға шабады,—

деген эпостың дәстүрлі тенеулерімен салыстырсақ, ақын тенеуінің ұқсас екенін байқаймыз.

Күлдей күнгірт шашы бар,
Тоқсан бесте жасы бар?—

деген жолдар эпостарда, батырдың аналарын суреттеуде жиі қолданылатын дәстүрлі теңеу. Ақын — оны өзгертпей, өзінің момақан, шаруа баққан әжесін мінездеу үшін пайдаланған.

Біз — Мағжан поэзиясындағы теңеулерді зерттегенде, дәстүрлі поэзиядан ауысқан теңеулердің көпшілігінің теңеу предметтері өзгертілгенін байқадық. Қазақтың және де түрік халықтарының эпостық жырларында, батырға — «*арыстанды*», «*жолбарысты*», «*қабыланды*» балама етіп алу, қалыптасқан көркемдегіш бедерлі сөз жасаудың бір жолы. Ақын поэзиясындағы теңеулердің бұдан басты айырмашылығы — жеке батырларды; арыстанға жолбарысқа, бөріге теңемейді. Қазақ, қала берді бүкіл түрік тектес халықтардың ерлік іс-әрекеттері теңеледі. Біздіңше, мұны ақын сол кезеңдердің үлкенді-кішілі қиыншылығын басынан кешіп, торығып, күйзелген халықтың еңсесін көтеріп, күш-қуат беру үшін қолданған. Мысалы: «*Есімде... тек таң атсын!*» өлеңінде:

Мезгілше, мейлі келсін, тісі батсын,
Сұр жылан, өзі оятар, қатты шақсын.
Жаңадан жолбарыстай ұмтылармыз,
Көрелік төңіректі, тек таң алсын!—

дейді. «Алыстағы бауырыма» өлеңінде, түрік тектес халықтардың жүрегі жолбарысқа баланады. Ақын поэзиясында діни әдебиеттің ықпалымен туған теңеулер де бар. Мәселен, «хор сипатты қарындас», «бейне хор жүзі», «*Қайғылы сұлуға*» атты өлеңінде, «көркің хор, періште еді, сенің жаның» деп қыздың жан дүниесінің сұлулығын періштеге, сырт сұлулығын «*хорға*» теңейді. Мұндай теңеулер ақын өлеңдерінде бес-ақ рет, ақ жамбыдай деген теңеу екі мәрте қолданылған. Екеуінде де айдың сұлулығы, ақ жамбыдай қыздың сұлулығымен салыстырылған. Бұл — адамға арналған теңеудің, табиғаттың сұлулығымен ассоциялануы. Яғни теңеу предметі жаңартылған.

Пайғамбар — діни аңыздарда жағымды образ. Тіпті пайғамбардың жүріп кеткен ізі де қасиетті деген ұғым бар. Сондықтан да «пайғамбардың ізіндей» деген теңеу — халық санасына жақын, жылы қабылданады. Оны «*Алданған сұлу*» өлеңінде қыздың жігіттен алданып қалмағанға дейінгі жан тазалығын суреттеу үшін қолданған.

Қыздың алданбаған таза кезіндегі сөзінің де өзгелерге өтімді болғанын, басып кеткен ізінің пайғамбардың

ізіндей таза болғанын, айту үшін қолданған. Бірақ ол қасиеттерді көзімізге көрсете алмайды. Бірақ қыздың жан сұлулығына, тән сұлулығы сай келгенін жоғарыдағы теңеулер арқылы сендіреді. «Әйел» өлеңінде, зәм-зәм суы құйылған ыдыс деген сөз тіркесінен теңеу тудырған. Әйелдің құлағындағы шаңырақ тәрізді, дөңгелек, үлкен сырғаның, меруерт тасының мөлт-мөлт етіп құбылуын, құтыға құйылған зәмзәм суына балайды. Мағжанның мұндай теңеулері 1911 жылға дейінгі өлеңдерінде ғана кездеседі.

«Ескендірдің екі мүйізі» өлеңінде шаштаразының аузынан шыққан сөзді қағып алып, елге таратқан желдің әрекеті сайтанға баланады. Ескендір патшаның жалбырап өскен шашын, арыстанның жалына ұқсатады. Түсі суық, жалы жалбыраған арыстанның кескінін, патшаның ызбарлы бейнесімен ойша салыстырсақ, қандай адам болғандығын, әрине көз алдымызға елестете аламыз. Ол — Ескендірдің мінез-құлқын суреттеу үшін алынған. Ақынның теңеуге алатын сөздері қазақтың тұрмысына лайық көшпелі тіршілігіне, малшылық, аңшылық кәсібіне тән сөздер. Мысалы, «**Көбелек**» өлеңінде, жоғарыдағыдай асыра теңеу жоқ. Керісінше, адам мінезіндегі жеңілтектік төмендетіліп, кемсітіліп көбелекке баланады. Қандай әрекетке барсақ та, ойланып барайық, алды-артымызға қарамай көбелектей, отқа түсіп кетпейік деп ескі теңеуді іс-әрекеттің өлшеуіші ретінде, тәрбиелік мәнде қолданған.

Қорғасын құйған сақадай,
Сәулем менің салмақты.
Салыстырсам салмағын,
Қала қызы қаңбақты.

Осы шумақта қорғасын ерітіп құйылған сақаның салмағы, адам мінезімен салыстырылған. «Қорғасын құйған сақадай, мінезі тым ауыр екен» деген сөз тіркесі бар. Ақын оны қала қызы мен ауыл қызының мінездеріндегі айырмашылықтарға баға беру үшін қолданған. «**Ақ-қала**» өлеңінде көбік қардың бетін оқаға, оппа қарға топырлап кірген балаларды — тоғытқан тоқтыға, «**Жылқышы**» өлеңінде, қарлы боранда жемтігін іздеп құтырылған қасқырлардың қимылын — *құр аттай, лақтай* деп келтіруі, халықтың тұрмыс-тіршілігінен туындаған теңеулер.

Бүктетіліп жатқан бел,
Сүтке тойған марқадай.

Бұйра қою қарағай,
Белге біткен шалқалай.
Су жеп қойған жұмыр тас
Түйір-түйір малтадай,
Арнада өзен қылықты
Қылмындаған қалқатай,—

деп келтіреді «Еділде» өлеңінде.

Осы сегіз жолда үш теңеу бар. Халық тілінде қалыптасқан «сүтке тойған қозыдай» деген теңеу көбінде балаларға бағышталады. Тойған қозыдай томпиып отырсың ғой, жатырсың ғой деген сөздерді ересек адамдарға да қаратып айта береді. Сүтке тойған қозы енесін іздемей жата береді. Ал марқадай — Мағжанның өзі тудырған теңеу. Бұл табиғаттың манаурап жатқан бейнесін суреттеу үшін қолданылған. Марқа — қозыдан ересек, енесін ембейді. Шөпке тойып алып жата береді. Малта — құрттың езілмей қалған жұмыр формасы. Су соғып тастаған тасты малтаға балау — халық қолданысында бұрыннан бар. Өзеннің арнасынан асып, бұлықсып ағуын, жігіт алдында әртүрлі қылықтар көрсеткен қыздың мінезіне балайды. Бұл — сезім-күй теңеуіне келеді¹⁰⁹. Өйткені өзеннің ағысын қыздың қылмындаған әрекетімен ойша салыстыруымызға болады. Мағжан поэзиясындағы теңеулерді осылайша әлденеше түрге бөлуге болады. Соның ішінде ерекше атап кетеріміз — Мағжан поэзиясындағы сезім-күй теңеулерінің басымдылығы. Оның тамаша үлгісі «Қорқыт» поэмасында.

Қалмады көздің нұры, көрге айналдым,
Қараны — ақ, ақты — қара дерге айналдым.
Алмадай пісіп тұрған екі бетім,
Қуарып, қаны қашып, күлге айналдым,—

деп келтіреді «Сарғайдым» деген өлеңінде.

Біріншіден «алмадай» теңеуі қазақ теңеулерінің үйреншікті танымал образдарының бірі. Бірақ халық ауыз әдебиетінде алма теңеудің предмети ретінде, қыздың беті — конкретті зат ретінде қолданылып келген¹¹⁰. «Алма беті албырап», «екі беті алмадай қып-қызыл» деген сөздер қыздардың сұлулығына бағышталып айтылады. Мағжан оны өзіне, ер адамға қаратып айтады. Бұл бұрыннан қолданылып жүрген бейнелі сөзді жаңғырту. Ақынның беті піскен алмаға ұқсатылады да, ұқсас белгі ретінде алманың тәттілігі алынады. Логика заңына сүйенсек, ақынның екі бетін алмадай тәтті деуі қате. Ақын-

ның түрмеге түспеген кездегі шырайлылығын, түйсік арқылы сезінуге болады. Сондықтан бұл — сезім-күй теңеуі. Өзінің түрмедегі келбетін оттың жанып түскен күлімен салыстырады. Мұны да әрбір оқырман ойша көз алдына елестете алады:

Сені көріп төбем көкке тигендей,
Маңдайыңнан болдым иіскеп сүйгендей.

дейді «*Ғазизаға*» өлеңінде. «Төбем көкке тиді» сезім-күй әуенін білдіретін ауыз әдебиетінен ауысқан тұрақты тіркес. Оған ақын *-дей -дай* жұрнағын жалғап, теңеу тудырып отыр. Бұл да сезім-күй теңеуі. Өйткені, қуанған адамның бәрінің төбесі көкке тие бермейді. Төбесінің көкке тиюі үлкендігінен емес, ақынның рухани тебіренісі, ішкі жан дүниесінің айран-асыр қуанышы. Түрмеде зарығып жатқанда, артынан іздеп келген қарындасын көріп қуанғандағы ішкі жан толқынының сыртқа теуіп шығуы туралы сөз болып отыр. Мағжан кейде теңеу сөздерді түйдектеп те қолданады. Оны «Еділде» өлеңінде былай келтіреді:

Түсте толқын еліріп,
Абыржып еді ойнақтай.
Кешке толқын тып-тыныш,
Қабыржыған қаймақтай.
Түсте толқын тулап ед,
Ойнақтаған тайлақтай.

Үшеуі де *-тай* жұрнағы арқылы жасалған. Сондай-ақ алтындай, жібектей, саф күмістей, күлдей, сүттей, сүліктей, гүлдей, еліктей, төбеттей, бөрідей деген фольклордағы танымал образдар арқылы да теңеулер тудырған. «*Зуһра*», «*Жазғы таң*», «*Сүйемін*», «*Зарлы сұлу*», «*Сұр құлын*», «*Жылқышы*» деген өлеңдерінен байқаймыз.

«*Зар*» өлеңінде, жердің реңінен айрылуын, жастық шағы өтіп дірілдеп-қалтырап, өлімін күткен шалға теңейді. «Мөлдіреген қара көз», «көзі қап-қара екен» деген тіркестер көзі шаралы әдемі қыздарға қаратылып айтылады. Оны «*Жазғы түнде*» өлеңінде:

Судай сұлу қара көз,
Сүйгеніне берген сөз,—

деп келтіреді. Сырт қарағанда осы өлеңдегі судай деген теңеу мағына бермейтін тәрізді. Бірақ ой жіберсек, су — мөлдір, тұнық. Енді осы мөлдірлікті қара көзге телісек,

мөлдіреген қара көз болады. Бұдан ақынның әр сөзге үлкен мағына бергенін байқаймыз.

Қазақтың халық поэзиясында — қорқақ пен езді, жау мен жауызды жыланға теңеген¹¹¹. Ал Мағжан осы халықтық стильді жана құбылыстарға ауыстырып пайдаланған. Мысалы «Жазғы жолда» өлеңінде, жолды иірілген жыланға, «Толқын» өлеңінде, толқынды — бұралған жыланға теңейді. Алатаудың асқар биігін — айдаһарға балайды. «Еркем», «еркетайым» деген тіркестер, күйеуге шықпаған қыздарға, жеңгелерінің еркелетіп қоятын аттары, оны бұрын әйелдер айтқан, Мағжан «Ғазизаға» өлеңінде, қарындасына қолданады. Бұл — ескі сөзді еркектің айтуында, жаңаша пайдалану.

Метафора. Мағжан метафораны пайдаланғанда да өзіндік ерекшелігі болған. Жоғарыда айтқанымыздай, теңеуде қолданған әдісі — метафораға да ортақ. Мыс: «Осы күнгі ой» өлеңінде, қазақ халқын арыстанға, жолбарысқа балайды. Жеріңнен, малыңнан, адамыңнан айрылып жатсаңдар да қозғалмаған, неғылған халық едіңдер деп ренжиді. Арыстан едіңдер ғой, неге рухтарыңды жоғалттыңдар деп ел намысына қозғау салады. «Төгілген шашы» өлеңінде, қыздың денесін мамық қарға, тістелерін меруертке, «Сүй, жан сәулем» өлеңінде, қыздың денесін — *ақ бұлтқа*, жүзін — *айға*, тісін — *меруертке*, көзін — *құралайға* балайды. «Күміс нұрлы ай» өлеңінде *алмас, жібек жел*, деген дәстүрлі метафораларды өзгеріссіз қолданады. «Есімде... тек таң атсын!» өлеңінде, арқаның суын — *күміске*, қырын — *жібекке* балайды. «Зуһра» деген өлеңіндегі — «беті — *алма*, жүзі — *ай*» деген жолдар дәстүрлі метафоралық образдар. Осы сипатты метафоралардың қатарына — «Өткен күн» өлеңіндегі, тісі меруерт тізілген деген баламаларды да қосамыз. «Аққала» өлеңінде балалардың күлкілерін меруертке балаған.

Дәстүрлі фольклорда, арулардың образдары — қоңыр қаз, аққу бейнелерінде суреттеледі. Оны «Батыр Баян» поэмасынан да байқаймыз. Туған жерінен айрылған қалмақ қызы, өзінің тұтқындағы күйін үйірінен айрылған аққу құсқа ұқсатады. «Зар» өлеңінде, сүйгенінен айрылғанына жаны күйзелген ақын, өзінің көңіл-күйін:

Енді бір өлгенім де, жүргенім де,
Қолымнан ұшқаннан соң қоңыр қазым,—

деп сүйгеніне қосыла алмағанын налу арқылы білдіреді. Қызды қоңыр қазға балауы — дәстүрлі эпитет.

Аллитерация. Қазақтың халық поэзиясындағы аллитерация мен ассонанс сияқты дыбыс бірлестігін де Мағжан поэзиясынан табамыз. «Ой» деген өлеңінде, «ой» деген сөзді жол басында қайталап отырған. Оны — «Р-ға» өлеңінен де байқаймыз.

Айлар өтті, ай көрінді, өлді жын,
Айлар өтті, айырылды күн мен түн.
Айлар өтті, ішкен удан айныдым,
Айқын болды ақырында жалған, шын.

немесе:

Бүгін менің құшағымда кім болды?
Бүгін менің құшағымда Гүл болды.
Бүгінгі түн маған алтын Күн еді,
Бүгін менің құшағымда Күн болды.

Ал «Түркістан» өлеңінде дыбыс қуалап отырған.

Түркістан — екі дүние есігі ғой,
Түркістан — ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша — Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой.

«А», «б», «о» дыбыстарынан басталған сөздерді қатарынан келтіріп, «т» дыбысын жол басында қолдану арқылы, өте әсерлі дыбыс әуезділігін жасаған. Өлең жолдарының басы бір дыбыстан басталуы — ежелгі поэзиядан келе жатқан дәстүр. Ол — халық эпосында да, жыраулар поэзиясында да, Абайдың өзімен замандас ақындар өлеңдерінде де мол. Ол — Мағжан шығармаларына да тән. Десек те, Мақаң бір сөзбен басталатын жаңа әдісті қолданған.

Мағжан бабаларымыздың қазақ жерін жаудан қорғаудағы ерлік істерін, кейінгі ұрпаққа мирас етіп жеткізуде гиперболаны қолданған. Әсірелей айту арқылы, олардың ойын өткенге бұрып, ел тарихын білуге жетелейді. Тарихын біліп өскен ұрпақтың өжет те батыл, қайсар да қайратты, намышшыл, өр келетіндігін ескерген. Ел намысы жоғары болған жерде — мемлекет болашағының баянды, іргесінің мықты болатындығына да көміл сенген. Мысалы: «Есімде... тек таң атсын!» өлеңіне назар салайық:

Сайланып сол мезгілде шықтық жонға,
Қыранша көз жүгіртіп оң мен солға.
Ақ найза алты құлаш белге байлап,
Айнымас алдаспанды алып қолға.

Қанатты, қажымайтын тұлпар міндік,
Жібекпен жетпіс қабат белді будық.
Құрсанып қылыш өтпес мұздай темір,
Қиядан қыран құша жауға ұмтылды.

Өлеңде, ақ найзаның алты құлаш болуын, оның белге байлануы әсіреленіп айтылған. Оны көтеріп жауына сілтейтін батырдың өзін керемет адам етіп көз алдымызға елестетуге болады. Бұлай әсірелеу ауыз әдебиетіне тән. Бірақ бұлайша әсірелеуді бір адамның күшін көрсету үшін емес, күллі қазақ халқының күш-жігеріне баға беру үшін қолданған. Гиперболаны — жаңаша пайдаланудағы ақынның бұл да бір әдісі. Мәселен, «Батыр Баян» поэмасындағы қалмақ қызымен қашып кеткен Ноянның артынан қуып шыққандағы көк тұлпардың шабысы да әсіреленіп суреттелген.

Бауырынан Обағанның орғып өтіп,
Арыстан айдалада дүбір салды.
Дауылдай талмай есіп, желдей ұшып,
Түс ауа Жолдыөзекке жетіп қалды.

Баянның тұлпарының шабысы, батырлар жырындағы алты айлық жерді алты-ақ аттайтын тұлпардың шабысына ұқсатылған. Ақынның бұлайша асыра суреттеуі сөз жоқ, ауыз әдебиетінің ақынға жүргізген ықпалы. Болса да, бір қызға бола, алты алаштың намысына тиетін әрекетке барғаны үшін, Ноянның қылығына назаланған, Баянның, буырқанған ашуын суреттеу үшін алынған.

Литота. Мағжан поэзиясын сүзіп шыққанымызда «Әже» деген өлеңінен ғана кездесті. Әрі ол балалардың түсінігіне жақын, қиялына қиял қосарлықтай тым әсерлі болып шыққан. Соған қарағанда ақын, гипербола мен литотаны балалардың фантазиясын жетілдірудегі құрал деп қараса керек.

Сығырайған көзі көрінбей,
Томар-томар былшықтан.
Отырса бойы аспайды,
Қолындағы ұршықтан.

Мағжан поэзиясындағы психологиялық параллелизмдердің тамаша үлгісін «Шын сорлы» өлеңінен байқаймыз. Идеясы фольклордағы бақытсыз әйел тақырыбына ұқсас. Аталған өлеңде қазақ әйелінің ауыр тағдыры сөз

болған. Аяғы ауыр, Өразкенді, күйеуі Балтабай боранды күні шашынан сүйреп, тілдеп, тепкілеп далаға шығарып жібереді де, есікті іштен бекітіп алады. Өлеңде табиғаттың қаталдығы мен адам бойындағы қатыгездік салыстырылып, психологиялық параллелизмге түскен. Бораған қар, жел мен суық күн аязбен егеске түскен. Осындай боранда кедейлер үсіп-тоңып отырса, жылы үйде байлар, уайымсыз жатыр деп ақын әлеуметтік теңсіздікті де сөз етеді. Түнге қарай шегінен шығып ұйытқып соққан долы жел, дөңдегі қарды ойға ұйып тастаса, әбден ашуланып қаһарына мінген Балтабай қорғансыз әйелді тысқа қуып шығады. Мұнда ақын тілсіз мылқау табиғаттың қаталдығын, адамның қатыгездігімен салыстырмалы түрде беріп отыр. Біздің байқауымызша ақын фольклорлық поэтикаға көп жағдайда қазақтың өз топырағына байланысты жәйттерді айтқанда көңіл бөледі.

Қазақтың ілгері дәуірлердегі ерлік-азаматтық жырлары негізінен «мен»-ге құрылған. Біз зерттеу барысында «мен» Мағжан поэзиясына да тән екендігін байқадық. Мағжан поэзиясында «мен»-ді халық атынан да, өз атынан да айтады.

Өзім — тәңірі, табынамын өзіме,
Сөзім — құран, бағынамын сөзіме.
Бұзушы да, түзеуші де өзіммін,
Енді, ескілік, келдің өлер кезіңе!—

деген жолдарын ақын өзінің ішкі психологиялық ерлігі мен өрлігін айтып отыр екен деп қалуға болады. Бірақ өлең мазмұнына философиялық ой жіберсек, «мен» деп ақын өзін емес, қазақ халқын айтып отырғандығын аңғаруға болады. Қазақтардың оқып білім ала бастауы ақынды шабытқа бөлеген. Білім алып өзге елдермен де нық тірестіретін болдық-ау деген қуанышын паш етіп, «ескілік қирадың» деп қуанады. Өлеңдегі арыстанмын, жолбарыспын деген жолдар қазақ халқының батырлығын, ер халық екендігін мақтаныш тұту. Қазақ халқының ұлылығын дәріптеу, өлеңде өктемдік бар. Ойға алған мақсатына жеткен көңілдің өз-өзіне ризалығы сезіледі.

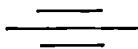
Мағжанның осы өлеңіндегі «жұмақ» сөзінің аясы кең. Онда қазақ халқының мейірімді, ақкөңіл, қолындағы соңғы дәнін берер ер мінезімен, намысына тисе, оттан, судан қорықпай тамұқтың отын жағар өр мінезділігін сипаттау үшін қолданған. Ақын қолданысындағы

«мен», жекеліктен шығып, жалпылыққа көшкен. Патша, қазы, би — әлеуметтік мәні бар, халық арасында қалыптасқан терминдер. Ақын оны өзіне қаратып пайдаланып отыр. Патшаға, қазыға, биге өзгенің өктемдігі жүрмейді. Оларды айтқан сөздерінен, істеген әрекеттерінен тайдыру қиын. Халық түсінігінде бұлар әділдіктің төрешісі. Ақынның оны қолдану тәсілінің сыры да осында. «Өзім — патша, өзім — қазы, өзім — би» деген сөздердің қалтарысында тұрған «менді» қойып оқысақ, «мен — патша мен — қазы, мен — би» болып, «меннің» өктемдігі тіптен күшейер еді. Мағжан қолданысындағы «мен» батырлар жырындағы батырдың қарсыласына өз өктемдігін білдіре келіп, «сені жоямын, өлтіремін, құртамын!» дегеніне ұқсас келеді. Бірақ Мағжан «сені жоямын!» деген мағынада қолданбай, ойының азат, көңілінің төрешісі өзі екенін көлденең тартып, саяси қарсыласының мысын басқан. Егер осы өлеңге екінші қырынан үнілсек, әдебиеттің демократиялығы үшін күрескен, авторлық, «менді» де байқаймыз. «Ал «Жер жүзіне» өлеңіндегі «меннің» қолданылуы тіптен асқақ. Ақын мұнда, қазақ жерінің бір кездегі біртұтас түрік мемлекетінің қарашаңырағы болғандығын, осы бір оттан, судан тайынбайтын қайраты мол, қанды балақ түрік тектес халықтардың айбатынан сескеніп, Қытай елінің, әйгілі «Қытай қорғанын» салғанын, өзінің сол — батыр халықтың ұрпағы екендігін айтып, дүние жүзіне жар салады. Бұл арқылы кейінгі ұрпақ көкірегінде ұлттық мақтанаш сезімін оятады, және тегін танып-білуге тәрбиелейді.

Қазақ сөзінің тұтас халықтық атауы — халықтық жиынтық ретінде Бұқар жырау өлеңінен басталады¹¹². Қазақ поэзиясында қоғамдық оймен қатар бұқаралық мүдде тым әріден басталған. Өлең тілінің халықтық мүдде тұрғысында, идеялық құрал қызметінде жұмсалуды, саяси мән (баяу) алуы Мұрат Мөңкеұлынан басталып, Махамбет поэзиясында күш алған. Осы дәстүр Мағжан поэзиясында да жалғастығын тапқан. Ақын елім, жерім, алашым деген сөздерді мол қолданған. Мәселен «ел» сөзі Махамбет өлеңдерінде 20-дан артық, «халық» сөзі 10-нан артық, «жұрт» сөзі 5 рет, «алаш» сөзі 4 рет кездеседі. Мағжанда «ел-елім» сөзінің 100 рет қолданылуы бұл сөздің тіркестік қолданысының молдығын, тіркес аясының әр тарап екендігін білдіреді. Қазақ сөзі — 32 рет, алаш сөзі — 64 рет, жерім — 4 рет, жұртым — 5 рет, халқым — 10 рет. Бұдан біз Махамбеттен кейін қазақ поэзиясында халық, ел, жұрт, алаш, қазақ сөздерін мол қолданған ақын — Мағжан екендігін аңғарамыз. Қазақ

әдебиетінде «ұлым» деген сөзді — «Жауынгер жыры» өлеңінде алғаш қолданған ақын — Мағжан. Бұл арқылы ақынның поэзиясының тақырыптық сипаты мен идеясы айқындалады. Мағжанда дарашылдық мүдде жоқ, халықтық мүдде. Мағжан халық әдебиетінің барлық табыстарын толық меңгеріп, кеңінен пайдаланған. Мағжан — лирик ақын. Болсада оның өлеңдерінен ел тағдыры, халық мұны, қуанышы, күйініші бөлек емес.

Ал мына сөздерді және ақынның т. б. осындай өз мақал-мәтелдерін «Мағжанның афоризмдері» деп атауымызға болады: «Нәжісті — доңыз, сүйекті — ит жияды». «Мергеннің мылтығына қарсы жүрме», «Құл ғана — қожаны ылғи қабылдайды».

СӨЗ СОҢЫ

Біз Мағжан Жұмабаев поэзиясының ауыз әдебиетімен байланысын зерттей келе, өлеңдерінің, мақалаларының дәстүрлі фольклормен тығыз байланысты екендігін анықтадық. Өлеңдерінен халық әндерінің әуенін; эпикалық сарындарды, ертегінің, мифтің ізін немесе халықтық наным-сенімдерді, жоқтау, мақал-мәтел, салт-дәстүр шешендік сөз үлгілерін байқадық. Ақын олардың бірін фольклордағы дайын күйінде алса, екіншісінде эстетикалық көзқарасына, түсінік-талғамына ыңғайлап пайдаланған. Мағжанның «Кенесары — Наурызбай», «Оқжетпестің қиясында», «Ертегі» поэмаларында өткен тарихқа баруы, сол кездегі проблемаларды қамтудан қашқандық, яғни болмаса кейін шегінгендік деп қарауға болмайды. Керісінше, халық тәуелсіздігі үшін шейіт болған батыр бабаларымыздың рухын көкке көтеру, тарихын, өткенін ұмыттыра бастаған шовинистік пиғылдағы саясатқа қарсы философиялық үн қату. Ақын осы ойға алған мақсатын іске асыруда, халық ауыз әдебиетінің маңызына ерекше назар аударған. Сондықтан да фольклорды халықпен екі ортадағы дәнекер ретінде пайдаланған. Қазақ халқының тәуелсіздігі, бірлігі, бостандығы үшін күрескен — Абылайхан, батыр Баям, Кенесары-Наурызбай, Сыздық сұлтан сынды ерлерінің ел назарынан тыс қалып, ұмытыла бастауы бір кездегі, батыр халықтың рухының жойылуына апарып соғарын Мағжан түсінді. Сондықтан да дәстүрлі фольклорды пайдалана отырып, халқымыздың ойын өткенге бұруға әрекет жасады.

Фольклорды пайдалануда Мағжанның сол кездегі өзімен тұстас ақындарға ұқсамайтын басты ерекшелігі болды. Мағжан фольклорға «төменнен қарады» (горизонтально)¹¹³. Совет әдебиетінің негізін салушы: С. Сей-

фуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, С. Мұқанов т. б. ақын-жазушылардың фольклорды пайдалану әдістерімен салыстырғанда, осындай өзіндік ерекшелігімен оқшауланады. Мағжан фольклорлық сюжеттерді халық аузында айтылып, халық санасында сақталған дайын күйінде пайдаланған. Оны тек әдебиетпен қоршап, көркемдеп, әшекейлеп берді. Мағжанның фольклорды бұлайша пайдалануы — Пушкиннің фольклорды пайдалану әдісіне келеді. Сондықтан да Мағжанды орыс ғалымдарының «қырғыздың Пушкині» деуінің бір сыры осында емес пе екен деген ой келеді.

Халықтық сюжетті өңдеусіз қолдануын «Қойлыбайдың қобызы», «Қорқыт», поэмаларынан аңғарамыз. Ал «Батыр Баян» поэмасында қосымша эпизод үшін, Ноян мен қалмақ қызының образдарын ойдан жаратқан. «Оқжетпестің қиясында», «Ертегі» поэмасында тарихи аңыздарды өз ішінен кеңейткен. Бұл ертегілердің мазмұнына қарап, орыс әдебиетіндегідей «әлеуметтік бағыты бар ертегілер» деген топтамға келеміз. Мағжан шығармаларында тек фольклорлық аңыздарды пайдаланумен шектелмеген, кейінгі ұрпақты жер аттарымен таныстыруды мақсат еткен. Мәселен, «Сарыарқа» деп аталатын даласының қандай жерлерді қамтитынын, «Өткен күн» өлеңінде былай келтіреді:

Еділ, Жайық, Сырдария,
Белгілі жұртқа ескі су.
Тәтті, дәмді, тармақты,
Ұзын Ертіс, Жетісу,
Осы бес су арасы,
Сарыарқа деген жер еді.

Сарыарқаға қай жерлеріміз қарайтынын бұрынғы бабаларымыз білсе де, оны көбіміз біле бермейміз. Мағжан содан бізге дерек береді. Кезінде Мағжанмен иық қағыстырған ақын — С. Сейфуллин кеңестік шындыққа құдайдай сенген. Оны «менің революциям» (С. Қирабаев) деп атаған. Сондықтан да 1923 жылы Мағжанның «Батыр Баян» поэмасы жарық көргенде оған қарсы жауап та жазады.

Бұдан Сәкеннің тарихтағы Абылайханның рөлін, оның жоңғарларды жерімізден түбегейлі қуып шығудады ерлік істерін білмеген, оны бағаламаған деген пікір тумаса керек. «Абылай тұсында азғана қазақ біраз канатын жайып, қалмақты тықсырып қоныс алғанмен, орыс патшалығы кіші жүзді бағындырып, қазақты күн-

батыс, солтүстіктен, күншығысқа қарай айнала темір құрсауға алғандай құрсауын мықтап бекіте берген. Сөйтіп бір кезде киікше, құланша жөнкіген қазақ ақыры келіп құрсауға түскен. Қазақты қамаған құрсауын орыс патшасы қысыңқырап қазаққа ақырындап, тұяқты, уысты ұзын қолды сала бастайды»¹¹⁴, — деген сөздеріне қарағанда Абылайханның саясатын түсінген тәрізді.

Сәкеннің аңыздағы Абылайхан образын бұрмалап жазу сыры мынада. Біріншіден, Сәкенге сол кездегі тарих ғылымында Абылайханға берілген ресми бағалар әсер еткен. Екіншіден, Мағжан «Батыр Баян» поэмасын ерте жазды. Үшіншіден, Сәкен «Көкшетау» поэмасын жазған — 1928 жылы коммунистік партия баспасөздің демократиялық хұқын жойып, өз үстемдігін өктем жүргізе бастаған кезі болатын. Ол ойымызды төмендегі пікірлер қуаттай түседі. Абылайхан билеген кез халықтың есінде зорлық-зомбылық дәуірі болып қалды¹¹⁵. Абылай тек мейірімсіздік қана хандық өкіметті берік тұрақты етеді деп санады¹¹⁶. Сәкен өзінің «Көкшетау» поэмасында оны «ел талаушы Абылай» деп атайды. Сәкен көрші отырған екі ел қазақ пен қалмақтың ұзақ жылдар жауласып келуінің негізі хандық құрылыспен, оның басында отырған феодалдардың мүддесімен байланысты деген қорытынды жасайды¹¹⁷. Сондықтан да халықтық сюжеттегі Абылайхан образын сырттай да, іштей де өзгерткен. Сәкен поэмасында Абылайхан жазықсыз жатқан бейбіт қалмақ елін шабушы, «атпен басын таптаған, қан көбікті сорғалатып, әйел-қыздарды атқа өңгеріп, жүкті әйелдердің ішін жарып, баласын тілерсектен бір сұғып керегеге іліп кеткен» зорлықшы, қиянаткер сипатында суреттеледі¹¹⁸. «Көкшетау» поэмасында ел арасына тарап келген көне аңыздардың ізімен кетпей, сол құбылыстарға жаңа дәуірдің коммунистік дүние таным тұрғысынан қараған¹¹⁹.

Ғалымдардың осындай пікірлерін жинақтай келгенде түйген ойымыз мынау — Сәкен, фольклорды «жоғарыдан» (вертикально)¹²⁰ пайдаланған. Сәкеннің түсінігінше, фольклор әдебиетке өңделіп кіруі керек. Бұл — орыс әдебиетінде фольклорды пайдаланудағы, өзіндік ерекшелігі болған Жуковскийдің әдісін еске салады¹²¹. Біз бұл салыстырулар арқылы, С. Сейфуллиннің қазақ әдебиетіндегі рөлін төмендетуді мақсат еткеніміз жоқ. Керісінше, Мағжанның фольклорды пайдалану әдісін айқындағымыз келеді. С. Сейфуллин халық ауыз әдебиетін сүйе тұра, оны құрметтей тұра фольклорлық қайсы бір сюжеттерді, өзінің көркем әдеби нысанасына қарай өзгер-

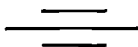
туге міндеттімін деп ойлаған. Сөйтіп, фольклордың өзіне ықпалдылығын жеңіп алуға тырысқан, фольклорды пайдалануда өзінше бағыт іздеген. С. Сейфуллин — бірінші кезекте халық поэзиясының арасынан қарсылық элементтерін, яғни өзін-өзі азат ететін күш иелерін іздейді (Адақ образы).

Мағжанның басты ерекшелігі сол — С. Сейфуллин, С. Мұқанов тәрізді халық ауыз әдебиетінен өзін-өзі азат ететін қарсылық элементтерін іздемеген. Халық өзі көтерілсе ғана ортақ мақсатқа жетуге болады, жеке адамның бостандық үшін күресуі мерт болумен тынады дегенді аңғартады. Оны «Ертегі» поэмасындағы Сыздық образы арқылы білеміз. Бұл пікірімізді мына сөздерімен дәлелдейік. «Азған елге жалғыз Сыздық не қыла алсын? Жалғыз өзі «ретті» қалай келтіре алсын? Аласұрған Сыздық ойдан-қырға жортумен өмірі озады¹²². Сондықтан Мағжан фольклордың халықтығын қолдайды, халық ауыз әдебиетінің арасынан бостандық үшін жеке күресетін образ іздемейді. Жазып отырған шығармасын сол ортаға ыңғайламайды. Керісінше балаларға тәрбиелік бағытта, оқуға жеңіл, жаттауға оңай, үлкендерге — сырлы, мазмұнды, философиялық терең мәнде болуын қалаған.

С. Мұқанов өзінің «Сұлушаш» поэмасын қазақ ауыз әдебиетіндегі эпикалық дәстүрмен жазған. Поэмада Алтайдың туған күнінен есейіп, ержеткен, Сұлушашқа ғашық болған, өлгенге дейінгі бүкіл ғұмыры баяндалады. Мағжан образын оқушыларға таныстырып жатпай бірден бастап кетеді. С. Сейфуллин мен С. Мұқанов халықтық фольклорды сол қоғамның ой-пікіріне, дәуір үніне бағыштап қолданған. Осы тұрғыдан қарағанда, Мағжанның дәстүрлі фольклорды пайдалану әдісі, шығармасының мағынасы мен мазмұны айқындалады. Мағжан қолданған бұл әдіс — сол кездегі өзге ақын-жазушылар тарапынан қолдау таппай қалды десек қателескен болар едік. Жиырмасыншы жылдарда фольклорлық сарынды өңдеусіз, сол қалпында пайдаланған «Беташар» (І. Жансүгіров), «Тұлпар жорығы» (С. Мұқанов), «Батырақ Қобыланды» (Ә. Тәжібаев) сияқты поэма, толғаулардың жазылуы, қазақ совет әдебиетінің қалыптасу дәстүріндегі әлсіздіктер»¹²³ деп танылады. Бұдан жиырмасыншы жылдар ішінде фольклорды әдебиетте пайдалануда, қазақ әдебиетінде үлкен тартысты-таластардың болғандығын аңғармыз. Ақын шығармалары қазақ әдебиетінің төрінен алынып тасталған жылдар арлығындағы, жылжып жатқан әдеби процестерде, фольклорды зерттеудің

шекаралары әжептәуір кеңейтілді және бұл мәселелер ғылыми түрде ғана емес, әлеуметтік ортадағы, қоғамдық өмірдегі, идеологиялық күресте қолданылған бірден-бір ерекшелік болып қабылданды ¹²⁴. *Мағжанның* қайсыбір өлеңдері мен поэмаларын талдағанда саяси көзқарастарына тоқталғандығымыз сондықтан.

Зерттеу барысында Мағжан фольклорды жазба әдебиетінде пайдалануда, алдына екі түрлі мақсат қойғандығы айқындалды. Бірінші, ол қазақ халқының асыл қазынасын келешек ұрпақ үшін, тарих үшін қажет дүние деп ойлаған. Екінші, халқымыздың өткен тарихын жазба әдебиетте жырлап беруді, азаматтық борышым деп санаған. Батыс, Шығыс, орыс әдебиетінен үлгі ала отырып, суреткер өзін қоғамнан, халқынан бөле алмаған. «Бағыты бір бола тұра әркімнің өз тарихы сөйлейді», біздің ой-қиялымыздан азиаттық иісіміз жан-жағымызға тарамасына еш мүмкін емес»,— деген пікірін дәлелдеген. Ата-бабамыздан мирас рухани байлыққа атүсті қараудан сақтандырған.

МАҒЖАН ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КЕЙБІР СӨЗДЕРГЕ АНЫҚТАМА

1. **Күйлеген** — *әндеткен, билеген деген мағынада.* «Жазғы жолда» өлеңінде.

2. **Лат. манат** — *Қазан төңкерісінің алдында шығарылып тұрған латыштар мен әзербайжан мемлекеттерінің ақшасы.* «Бостандық» өлеңінде.

3. **Кебем** — *тілегіңді қабылдаймын деген мәнде.* «Батыр Баян» поэмасында, Ноянның тілегіне ризалығын білдірген қыздың сөзі.

4. **Арсыға** — *мәңгілікке деген мәнде.* Бұл да сонда.

5. **Міндеген** — *күлкі өткен деген мағынады.* «Токсан-ның тобы» поэмасында.

6. **Құбыл** — *өзгерсе деген мәнде.* «Жарыма» өлеңінде.

7. **Қабыл** — *құп алу.* «М. Д. Абақтыдан шыққанда» өлеңінде.

8. **Жат** — *ерекше.* «Жүсіп хан» поэмасында.

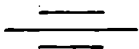
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жұмабаев М. Шығармалары, А., 1989, 340—341-б.
2. Сонда. 343—344-б.
3. Әуезов М. Шығармалары, А., 17 т. 130-б.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. т. 2. А., 1961, 536-б.
5. Михайлов К. Легенда о звезде Зухры, Туркестанский вестник. 1913, № 136. г. Ташкент.
6. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы. Лениншіл жас журналы, 1923, № 6.
7. Ғабдуллин М., Ысқақов Б. Халық ауыз әдебиеті. А., 1974, 20-б.
8. Байтұрсынов А. Ақ жол. А., 1993, 433-б.
9. Балалар әдебиетінің хрестоматиясы. А., 1956, 30-б.
10. Өмірәлиев Қ. XV—XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. А., 1976, 126-б.

11. Байтұрсынов А. Ақ жол. 405-б.
12. Ломоносов М. В. Полн. собр. соч. т. 2. М., 1951, с. 345—371.
13. Валиханов Ч. Полн. собр. соч. т. I. А., 1984, с. 216. Қараңыз: Кенесары-Наурызбайдың әдебиеттегі бейнеленуі. Кітап түріндегі қолжазба. ҚҰҒ Академиясы. Сирек кездесетін қолжазбалар қорында. № 131 дәптер, 338-б.
14. Булаев ауданында тұратын Зейнолла Олжабаев (1930) жөне жазушы Хамза Абдуллиннің аузынан жазылып алынды.
15. Чистов К. В. Специфика фольклора в свете теории информации. Вопросы философии. М., 1972, с. 108.
16. Сонда. с. 108.
17. Валиханов Ч. Полн. собр. соч. т. I. с. 221.
18. Фольклор как искусство слова, М., 1966, с. 163.
19. Валиханов Ч. Полн. собр. соч. т. I. с. 216.
20. Асқаров Е. «Батыр Баян» туралы бірер дерек, «Жұлдыз», 1989, № 8, 125-б.
21. Фольклор как искусство слова. М., 1966, с. 163.
22. Есенберлин І. Шығармалары. т. 6. А., 1986, 506-б.
23. Қазақ әдебиетінің тарихы. т. 2. А., 1961, 556-б.
24. Валиханов Ч. Полн. собр. соч. т. I. с. 132.
25. Взаимосвязи фольклора и лит-ры народов Дагестана. Махачкала. 1986, с. 98—99.
26. Сонда. с. 122.
27. Әуезов М. Шығармалары. т. 17. 1985, 171-б. Қараңыз: Қазақ әдебиетінің тарихы. т. I. 1964, 126-б. Байтұрсынов А. Ақ жол 1991, 428-б. Сейфуллин С. т. 6. 1957, 140-б. Ғабдуллин М, Ысқақов Б. Халық ауыз әдебиеті. 1974, 27-б.
28. Халықтың жылау-жоктауларының түрлеріне байланысты мынадай еңбектерді қараңыз: Халилов Х. М. Песенные жанры фольклора народов Дагестана. Жанры фольклора народов Дагестана. Махачкала. 1979, Гаджиева С. Ш., Аджиева А. М. Похоронный образ и причитания кумыков. Семейный быт народов Дагестана. Махачкала. 1981.
29. Взаимосвязи фольклора и лит-ры народов Дагестана. Махачкала. 1986, с. 113.
30. Сонда с. 110.
31. Взаимосвязи фольклора и литературы Дагестана. Махачкала, 1986, с. 118.
32. Сонда. с. 118. Қараңыз: Ахлаков А. А. Исторические песни народов Дагестана и Северного Кавказа. М., 1981.
33. Взаимосвязи фольклора и литературы Дагестана. Махачкала, 1986, с. 116.
34. Сонда, с. 117.
35. Сонда, с. 120.
36. Медриш Д. Н. Литература и фольклорная традиция. Саратов, 1980, с. 22.
37. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. Кітапта: Қазақ бақсы-балгері. 13—14-б.
38. Штернберг Л. Я. Первобытная религия. Л., 1936, с. 330.
39. Бахтин М. А. Вопросы литературы и эстетика. М., 1975.
40. Бахтина Д. Н. Структура художественного время и фольклора. Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. Саратов, 1974, с. 122.
41. Петров В. В. Взаимодействие традиции. Новосибирск, 1987, с. 67.
42. Ибраев Ш. Қазақ эпосы. А., 1987, 51-б.
43. Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. А., 1983, 238-б.

44. Валиханов Ч. Пол. соб. соч. А., 1984, с. 132.
45. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Л., 1940, с. 105.
46. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. А., 1960, 307-б.
47. Ибраев Ш. Қазақ эпосы. А., 1987, 62-б.
48. Кенесары-Наурызбайдың әдебиеттегі бейнелеуі. ҚҰҒ Академиясының сирек кездесетін қолжазба қорында. 349-б.
49. Бердібаев Р. Ертегіден эпосқа. Мұрагер журналы, 1992, № 2, 23-б.
50. Литература и фольклор. Свердловск. 1986, с. 24.
51. Фольклорная традиция в русской литературе. Волгоград, 1986, с. 78.
52. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. А., 1987, 70—73-б.
53. Бекхожин Х. Кенесары-Наурызбайдың әдебиеттегі бейнеленуі. Әдебиет және өнер журналы. 1941. № 5, 120-б.
54. Кенесары-Наурызбай. Нысанбай жырау нұсқасы. Парасат журналы, 1991, № 6—7 сандарында.
55. Сейфуллин С. Шығармалары. т. 2. А., 1987, 57-б.
56. Бекмаханов Е. Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қозғалысы. Жұлдыз журналы. 1992, № 6, 95-б.
57. Сұлтан Сыздық төренің тарихы. Жинаған Ахметұлы Әзміхан Кенесарин. ҚҰҒ Академиясы кітапханасының сирек кездесетін қолжазбалар қорында сақтаулы.
58. Кенесарин А. Кенесары — Садық. Ташкент, 1898, с. 25.
59. Сонда. с. 1.
60. Бекмаханов Е. Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қозғалысы. 90 б.
65. Кенесарин А. Кенесары — Садық. с. 70—71.
66. Сонда. с. 75.
67. Сонда. с. 2.
68. Сонда. с. 31.
69. Сонда. с. 40.
70. Кенесары-Наурызбайдың әдебиеттегі бейнеленуі. 356-б.
71. Қазақ әдебиетінің тарихы. т. I. А., 1960, 228-б.
72. Петров В. Т. Взаимодействие традиции. Новосибирск. 1987, с. 67.
73. Ертегілер. т. 4. А., 1989, 189-б.
74. Русская литература и фольклор. Первая половина XIX века. Л., 1976, с. 141.
75. Мағжанды өзінен кішілер «Жәже» деп еркелетіп атаған.
76. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. А., 1987, 180-б.
77. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар. А., 1985, 205-б.
78. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан. А., 1966, 29-б.
79. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. А., 1989, 116-б.
80. Шеллинг Ф. В. Философия искусства. М., 1966, с. 5.
81. Сонда.
82. Герцен А. И. Соб. соч. в 30 томах. т. I. М., 1954, с. 319.
83. Русская литература и фольклор. Первая половина XIX в., Л., 1976, с. 7.
84. Азадовский М. К. Статьи о литературе и фольклора. М.-Л., 1960, с. 220.
85. Елеукунов Ш. Мағжанның эстетикалық көзқарастары. Жұлдыз журналы. 1992, № 6, 187-б.
86. Шеллинг Ф. В. Философия искусства. М., 1966, с. 10.
87. Сонда. с. 190.

88. Ежелгі жыр-аңыздар. 316-б.
89. Сонда. 220-б.
90. Сонда. 224—225-б.
91. Сейфуллин С. Шығармалары. т. 6. А., 1964, 170—171-б.
92. Уәлиханов Ш. Шығармалары. т. 2. А., 1985, 159-б.
93. Қазақ бақсы-балгерлері. 4-б.
94. Бердібаев Р. Ертегіден эпосқа. Мұрагер журналы. 1992, № 2, 28-б.
95. Ахундов М. Ф. Избран. М., 1956, с. 5.
96. Звездная книга. Пророчества сбываются. А., с. 3.
97. Қожакеев Т. Сатира — күштілер құралы. А., 1985, 104-б.
98. Сейфуллин С. т. 6. 239-б.
99. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. М., 1986, с. 369.
100. Сонда. с. 403.
101. Қазақ бақсы-балгерлері. 20-б.
102. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. с. 368.
103. Сонда. с. 287—288.
104. Сонда. с. 288. Қараңыз: Штернберг Л. Я. Первобытная религия. Л., с. 330.
105. Сонда. с. 366.
106. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. с. 407—410.
107. Қазақ бақсы-балгерлері. 15-б.
108. Тайлордың еңбегінде. с. 407.
109. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. А., 1978, 43-б.
110. Сонда. 49-б.
111. Өмірәлиев Қ. XV—XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі А., 1976, 153-б.
112. Азадовский М. К. Статьи о фольклоре. М.-Л., 1960, с. 220.
113. Сейфуллин С. т. 6. 43-б.
114. Қазақ ССР тарихы. т. I. 277-б.
115. Сонда. 340-б.
116. Қирабаев С. С. Сейфуллин. А., 1962, 309-б.
117. Нұрғалиев Р. Қазақ революциялық поэзиясы. А., 1987, 91—92-б.
118. Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. А., 1983. 119-б.
119. Азадовский М. К. Статьи литературы и фольклора. М.-Л., 1960, с. 221.
120. Сонда. 22-б.
121. Жұмабаев М. Шығармалары. т. I. А., 1989, 343-б.
122. Ысмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. А., 1968, 86-б.
123. Выходцев П. С. На стыке художественных культур: (Проблема фольклоризма в литературе//В кн.: Русский фольклор XIX: Вопросы теории фольклора. Л., 1979, с. 3—30. Горелов А. А. К истолкованию понятия «фольклоризма литературы». В кн.: Русский фольклор. XIX. Вопросы теории фольклора. Л.: 1979. с. 31—48.
124. Елеуенов Ш. Мағжанның эстетикалық көзқарастары; «Жұлдыз» журналы. 1992, № 6, 187-б.

МАЗМҰНЫ

Сөз басы	3
--------------------	---

I бөлім

Гетеге еліктеу	14
Пайғамбар	42
Мағжан және Фет	93
Мағжан көзқарасының әлеуметтік себептері	111
Түркілер бірлігін ту еткен	126

II бөлім

Мағжан шығармашылығының фольклорлық қыр- лары	136
Фольклорлық сюжетке құрылған өлеңдер	144
Фольклорда кіші жанрларды пайдалануы	140
Аңыздан поэмаға	158
Ақын шеберлігі	208
Сөз соңы	228
Мағжан поэзиясындағы кейбір сөздерге анықтама Пайдаланылған әдебиеттер	228

Учебное издание

БАҚЫТҚАМАЛ ҚАНАРБАЕВА НОВАТОР НОВОГО ВЕКА

(на казахском языке)

Редакторы Г. Турлина
Көркемдеуші редакторы Б. Оспан
Суретшісі Н. Наурызбаев
Техникалық редакторы Ә. Күзембаева

ИБ № 330

Теруге 21.08.1997 жіберілді. Басуға 4.12.1997 ж. қол қойылды. Пішімі 84×108^{1/32}. Баспаханалық қағаз. Әріп түрі «әдеби». Шығынқы басылыс. Шартты баспа табағы 12,18. Есептік баспа табағы 13,33. Шартты бояулы беттаңбасы 12,68. Таралымы 1 500. Тапсырыс 905. Бағасы келісім бойынша.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің Республикалық «Кітап» өндірістік бірлестігі, 480009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93-үй.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің «Ана тілі» баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143.